

Buda Ferenc

Az a város

*Az a város: világ, világom.
Elvisz oda olykor az álom,
utcáit, zugait bejárom.*

*Napja-holdja fejem fölött ég,
s talán itt-ott ráismerek még,
ám a hunyorgó régi házak,
ahol éltem apró gyerekként,
dülöngve mind elcsónakáznak,
múltam vizén árnyuk, ha látom.*

Lelkük bolyong az égi fákon.

Az a mennybolt

*Amilyen még soha nem volt,
úgy ragyogott az a mennybolt
valahol Mongóliában,
ahol azóta sem jártam.*

*Füрдött a föld opál fényben.
Csillag fönn vagy hétezernyi,
nem győztem velük betelni.*

*Nyugat felől, pont középen,
aranyfejű szög az égen,
ezüst sarló függ alatta:
valaki épp odarakta,
arany szögre akasztotta.*

*Már-már magam sem hiszem el,
úgy tündököl s olyan közel:
ha kinyújtom a tenyerem,
talán meg is érinthetem.*

*Az imént volt?
Vagy már rég volt?
Hova hátrált az az égbolt?*

Szemem mélyén csak egy vérfolt.

Szálinger Balázs

Keserves

*Kedves ha tudnád,
Milyen életre bíztaál
Veszendő bárányt,
Sejtve, hogy térülékeny –
Átlagos termet
Tart egyensúlyt naponta
Többemeletnyi
Kísértés delejében
Érted – s te mit se
Tudsz útmenti erőkről,
Elég ha este
Halkan elnyúlik otthon,
Ki volt farkasod
Bundáját hazahozza
A saját rossz bőrén –
Ami csupa fognyom.*

A fordított Madonna

*A rég elporladt nyomdászok ragyognak.
Fejjel lefelé üttetik Madonnát:
Legyen végre világos a hazugság.
A kísértő megoáltás csak lehúzza.*

*Ritka, öntudatos, elérhetetlen,
Erős csontú, jól táplált, illanékony,
Kocsmákban ül, nadrágos napokat tart,
S nem hiszi, hogy nem gyűjteménybe szántam.*

*Fröccsöt hozat a fordított Madonna,
Azt hazudja: túlszeretett, s elég volt;
Legalább láttam. Létezik. S ne többet.
Egy szűz kiszúrja a műkedvelőket.*

Közétek dobva búcsúzó

*Hogyha viszony: gyors lefolyású
Fényűzés legyen, ne viszony.*

*Ágya se legyen, jövője, múltja
Hulljon, haljon a percekért,
Ne összegezzem, ki ne tanuljam,
Felejtsem el a képletét.*

*Önző legyen, kényszer, de annak
Egy embernyi és emberes,
Gyémánt legyen, amit egy lábujj
Csak kifordít, de nem keres.*

*Kibontott hajak hulláma helyett
Vigyen a vízre egy hajék,
Elszomorítson, szégyelljem magam,
Mert jóllakat a nyesedék.*

*Ami már volt, sose becsültem,
Ami még lesz, azt letudom.
Szép hűgaim, ti huszonévesek,
Közétek dobva búcsúzó.*

Vári Attila

Vicinális

Olvasna, de nem tud odafigyelni. Végigsiklik szeme a lapokon, s csak akkor eszmél rá, hogy nem figyelt a szövegre, amikor az oldal aljára érve lapoz.

Amikor hazatér a kifosztott lakásba, nem is a lekopasztott könyvespolc, a falról leszedett festmények porkörvonala vonzza tekintetét, hanem a szemetesen hagyott szobák, amelyeket, ha nem akart volna bizonyítványt eddigi önmagáról, kiséperhetett volna az asszony. Papírfecnik és elgurult gombok, szőrpamacsok, porcicák és forgalomból kivont pénzermék hevernek az ágy, a komód, a szőnyegek helyén, s örül, hogy nem maradt itthon. A válás kimondása után az ügyvéd-től üzent, hogy takarodjon a lakásból, szülei házából.

Nem akart az asszonnyal beszélni.

Amikor közel egy éve a történeti levéltárból kikérte anyagát, nem akarta hinni, hogy felesége beépített ember volt, hogy mindenről informálta a titkosrendőrséget, de olyan adatokat talált, amelyek minden kétséget kizártak.

Házasságuk két évtizede után, most igazán örült annak, ami eddig bántotta, hogy nem születhetett gyermekük.

Nem hangoskodott vele, nem is bántotta, bár az első pillanatokban meg tudta volna ölni, aztán a hallgatás hónapjai után, az utolsó tárgyalási napon úgy határozott, hogy kivéti éves szabadságát. El akart utazni, hogy ne legyen részese az asszony elköltözésének, s barátja felajánlotta horgásztanyáját.

Pisztrángos hegyipatakok bukfenceznek alá a hatalmas, simára csiszolt köveken. A völgyben elszórtan házak. A fenyőzsindely és kátránypapír tetőkön látni, hogy senki sem lakja őket. Mogyoróvessző-fonadék düledező kerítések, többnyire elvadult málnabokrok keretezik őket, mögöttük csalán és valamilyen hatalmas levelű havasi növény lepi a kerteket, udvarokat. A sövény mintha világokat választana el. A házak zöldszigetei körül minden kopár.

Messze az állomástól, a tarvágás szélén, az a frissen cserepezett ház a barátjáé, mögötte a hínárként szétterülő gyalogszeder között madárbers és kecskerágó csenevész bokrai.

Ha pisztrángozni akarna, nem is érdekelné ez a kietlen világ, de ő pihenni szeretne. Váloger előtti és utáni depresszió.

Könyveket hozott, találomra szedte le őket a polcra, a többi ott maradt, majd válogathat belőle az asszony.

– Viheti, amelyiket akarja – mondja az ügyvédnek, s vissza sem néz.

Az autóját lent hagyja, ott, ahol még erdők szegélyezik a hegyeket, nem akar a fanyűvő nagy sárga gépek szakadékmély nyomaiban evickélni. Nem ismeri a vidéket, fogalma sincs arról, hogy néhány perc után vége a fenyvesnek, s azt sem tudja, hogy mi az a szalagszerű vonal, ami a távolban, a kopár fennsík közepén kezdődik, aztán eltűnik a sziklák takarásában.

Valami füstöl.

Keskeny vágányú vasút.

A szerelvényt olyan apró gőzmozdony húzza, hogy a vezető óriásnak tűnik, ahogy derékig kihajolva lesi a fűrészporhalmok között megbúvó váltót. Két személykocsit kötöttek utána, nyitott peronú vagonok, vadnyugati filmekben ilyenre ugranak át lovaikról az üldözők.

Egy asszony áll a csikorogva hintázó zárlámpa mellett, s olyan hangosan jajveszékél, hogy a tolattyúk zaja, a kitóduló gőz sivítása, a kerekek csattogása sem nyomja el a hangját.

Az állomás üres.

Végállomás.

Innen indulnak hegynek fel az üres szerelvények a felföld fatelepei felé.

Négy sínpar, az állomás barakkja s a háztömb-szerűen sorjázó hatalmas farakások üressége azt az érzést keltheti, hogy járvány vagy vész pusztította ki innen az élőlényeket.

Salak és szénmaradék között sárga ökörfarkkórók teljes virágzatukban tényleg olyanok, ahogy nemrég hallotta a mozdonyvezetőtől itteni nevüket: királygyertyák.

Élni akaró fűcsomók zöldellnek egymástól távol, zsombékok a kietlenségben, s még néhány bogáncs magasodik a fűrészporral keveredő kavicsalmokon. Horgokkal teli toronygombjaikon lilán virulnak virágjaik.

Nincs látható jele az életnek, csak egy tehén próbál legelni, de ahogy lehajol a ritkás fűcsomókhoz, egy fekete korcs vakkantva zavarja, s aztán versenyt szaladnak a vonattal, elhagyják, s a mozdony előtt rohannak át a síneken.

Az asszony jajveszékél, szoknyája ráncai közül zsebkendőket szed elő, s ahogy szemét törölné, kibomlik a kendő csomója, a talpfák közé gurul a rejtegetett maréknyi fémpénz.

Hazajövele óta kíséri ez a kép, mert titokzatos, s mert sohasem fogja megtudni, hogy kit siratott, kinek a nevét vonította a semmibe az asszony, s még ha tudná is az alanyát, az állítmányát biztosan nem. A férjét? Gyermekét siratta? És miért, miért?

„A tűzből kivette a parázsló végű vesszőt, és a lefogott kisgyermek ágyékához nyomta” – olvassa a mondatot.

Leteszi a könyvet, elkalandozik a szeme, maga elé képzelettel a látványt, borzong, s régi félelmei ízének emlékét érzi szájában.

A regény, amit olvasna, magukra maradt gyermekek iszonyú kegyetlenkedéséről szól, s elemi erővel érzi azt, amit talán nem is akar megérteni a múltjából, mert nem elemezte régen volt események miéértjéért. Élt velük, mert felejtetni nem tudta őket, s emlékei érthetetlen képsorainak gyűjteményében mindegyre megtalálja a hasonlókat. Olyanokat, amelyek befejezetlen filmként forognak, s amelyeknek

sejtelmesen borzongató üzenetét akkor sem értette, amikor látta, s most sem, amikor évtizedek után felidézi.

Csak a tehenet és a kutyát látta egész idő alatt. És egy mókust. Egyszer varjú repülhetett a telep fölött, nem látta, csak a károgását hallotta, s éjszaka is csak egyetlen bagoly huhogásának visszhangja jelezte, hogy nem egészen halott a táj. Az a mokus közel jött hozzá, számócát, korán érő szedret ehetett, mert szája körül, mintha kirúszozta volna, vörös vonal árulkodott.

Éjszaka csak a kihűlő cserepek pengve zizzenő hangját hallotta, s a mesterge-rendában percegve rágott a szú.

Nem tudott napirendre térni a síró asszony látványa felett, és mert szándéko-san nem hozott italt magával, nehezen tudott elaludni, s így kitalált mindenféle történeteket arról, hogy miért jajveszékelt az asszony.

Barátja házának tornácán fekszik a nyugágyban. Lehallgatási jegyzőkönyvek, kézzel és géppel írt feljelentések között keresi a közelmúlt értelmét, s félálomban még hallja, hogy csattogva-csikorogva érkezik a rönkökkel rakott vonat, de nincs ereje felkelni. A mozdonyvezető majd az állomás épületében a polcra teszi a tejes-kannát, a fóliába csomagolt kenyeret.

Még félig ébren, de már az álom határán.

Kisvonat viszi őket, kilencéves, talán harmadikos vagy negyedikes. Gyermektáborba mennek. Mindenkin, még a felnőtteken is piros nyakkendő. Nem személyszállító kocsik, és még csak nem is marhavagonok, amibe bezú-folják őket. Igazából csak tetejük van és ajtajuk. Körben hegesztett vasrácsok. A vagon elején és végén, a tető szintje fölött fémszék. Később tudja meg, hogy a börtönőrök ülései. A kocsik ajtajától csuklókkal, pántokkal, mint a mozdony csatlóskezekeinek összekötői, tengelyek vezetnek a kerekekhez. Ha kinyitják a teli-fém ajtót, a kerékhez tapad a fékpofo.

Ebből nem lehet menet közben kiugrani – mondja egy nagyfiú.

A hírhedt börtön mellett nyílt meg néhány éve az iskolástábor. Kátrányozott falú barakkokban van a szálláshely. Olyan iszonyatos, annyira ijesztő, hogy illet soha sem lát majd, még a koncentrációs táborokról készült filmek díszletei is emberibbek, mint a fehér porsivatag közepén álló koromfekete épületek. A hajdani őrszemélyzetet kisegítő katonák laktanyája. Szabályos négyszög alakú tér, egyik felén villaszerű ház, a hajdani parancsnoki épület. Ablakain vasrácsok. Nagy vöröskereszt a bejárata fölött. Orvosi szoba, fektető van az emeleten, a föld-szinten irodák, de itt lakik a táborvezető is.

A környéken nincs egyetlen bokor vagy fa, s a barakkerdő fölé magasodik kőfalaival a hajdani börtön, amelyet munkásmozgalmi múzeummá alakítottak, s ezért rendeztek be gyermektábort a kiszolgálóépületekbe. A kommunisták önfel-áldozó harcairól szólnak mindennapjaik.

Érkezés után négyszögbe állítják a gyermekeket, papundekli-vulkánfíber bőröndökön, faládákon ülnek. Névsorolvasás. Felnőtt csapatvezetők háta mögé sorakoztatják őket.

A táj olyan, mintha sok-sok hatalmas napszíttá vadászkalapot helyeztek volna a földre. Nem a haldokló moha, még csak nem is a kiégett mezők faközöldje miatt emlékszik ilyen képtelen képpel gyermekkorra színterére, de nem talál jobb

hasonlatot. Halmok, halmok után, s úgy olvadnak egymáshoz, mintha a katlanokat vályogházak szabálytalan ablaknyílásainak mintájára tapasztotta volna ki tenyerével valaki. A lejtők alján nincsenek völgyek, vízmosások, s a holdbéli táj magaslatairól, bármerre néz, mindenhol ezeket a seszínű gömbölyded formákat látja. Dudorok és mélyedések. Mosóteknő tetején úszó piszokszín buborékok. Néhol előbukkan a mézskő, a felszín olyan, mintha kerti sétány zúzalék kövével szórták volna fel.

Egy asszony rohan. Leszalad, aztán ismét fel és le, fel és le. Bokáig érő, bő fehér köntöse úgy lebeg, mintha ködből lenne, s egy férfi kergeti.

Nem látni házakat, állatokat, talán a messzeségben azok a mozgó pontok sirályok lehetnek, a szemhatáron egymásba olvad a tenger és az ég, de idáig sosem repülnek be a madarak. Vértelen kék vonallá szűkül a távolban a mennybolt, s a felhőtlen ragyogás sem kék. Deres, mintha a táj hullámainak színét tükrözné.

Hová rohan, és miért üldözi? A férfi kezében villan valami, amikor utoléri az egyik tetőn a nőt, de azonnal el is tűnnek a szeme elől.

Megszökött a táborból. Azt sem tudja, hogy merre menjen, de bárhol jobb, mint ott, ahol nemcsak a tárgyak, de a vakfegyelem, a kisebbeket kínozó nagyok is a hajdani börtön hangulatát idézik, s mindennap kitüntetésekkel teleaggatott emberek jönnek. A börtönről, a mozgalomban véghezvitt hőstetteikről mesélnek. Mindig ugyanazt mondják, mintha lecke lenne, amit most felmondanak.

A táborparancsnok félkarú szikár ember. Rangjelzés nélküli egyenruháján fénylik a szíj, s kezében lovaglóstor, azzal vezényel saját magának, amikor kaffogó hangján, szakadozott mondatokban közli parancsait. Gyermekek számára megközelíthetetlen, s az ifjúsági vezetők is vigyázállásban beszélnek vele.

Kilencéves, és egyfolytában retteg. Semmit sem ért a nyelvből, s esténként, villanyoltás után a többiek megkínózzák. Csillagot rúgatnak vele. Lábujjai közé papírcsíkokat tesznek, aztán meggyújtják.

Nem akar enni, fáj a hasa, de nem hajlandó ráülni a latrinára. Egyetlen hosszú deszka van tuskókra szegezve, s a domboldalból kibukkanó búvópatak vizét vezették be a deszka alatti cementezett árokba. Húszan-harmincan szorongnak reggelenként az ülőkén. A mosdó is ugyanilyen barbár hely. Hosszú bádogvályú, egyfolytában csorog az egyenletes távolságokra fúrt lyukakból a patakából rozsdás esőcsatornán odavezetett víz.

Az érkezéskor osztagokba sorozzák a gyermekeket, s a parancsnok szigorúan felügyeli, hogy nehogy egynél több magyar kerüljön ugyanabba a barakkba.

Csak egyetlen nő van az egész táborban, az orvosi rendelő ápolónője, aki semmit sem visel a fehér köpeny alatt, s aki az érkezéskor hajukat vizsgálja, körmeiket, fülüket nézi, de másnap is sorba állítják őket, újabb vizsgálatra.

Egy ifjúsági vezető, instruktor elvtársnak szólítják a többiek, ezt még ő is érti, tovarás instructor, mérlegeli őket, de a szakmunka az ápolónőé. Egy sámlin ül. Félig gombolt köpenyéből kilóg a melle, s combja is fedetlen, belátni a lába közé. Meztelenre vetkőzteti őket, heréjüket vizsgálja, a fitymát húzogatja, mellette egy mosdótálban hiper-mangános oldat, bele-belemártja kezét, úgy vigyorog mindenik fiúra, mintha megajándékozná őket. A mosdótál mellett hosszú, vékony pálca, az egyik nagyfiú vesszője megmerevedik, s amikor felrántja rajta a fitymát

a nővér, arcába lövell az ondó. A pálcával veri, de úgy, hogy közben ujjai között szorongatja a makkjáról felhúzott bőrt. Combját, ágyékát, heréit üti, amíg az ifjúsági vezető ki nem szabadítja az áldozatot.

Az a pálca sokáig nem hagyja nyugodni. Már felnőtt férfi, amikor arra gondol, hogy milyen sokszor ismétlődhetett az a jelenet, ha már eleve felkészült az ápolónó a vizsgálatához.

Reggel hatkor ünnepélyes zászlófelvonás. Dobosok, kürtösök kísérik a főépületben őrzött zászlót, s lassítva vonják fel a rúdra. Négyszögben állnak, a himnuszt énekelik, s ugyanez zajlik le minden este a levonáskor is. Ört állítanak a rúd emelvényére, óránként cserélik őket, s amikor a második napon ő kerül sorra, valamit magyaráznak, de nem érti a román mondatokat. Bólogat, s vigyázzálásban várná a váltást, de a konyhára beosztott fiúk levonják a zászlót, s hagyják, hogy tovább őrizze a semmit.

Este kirángatják a sorból, a félkarú őrjögve üvölt valamit, aztán kiszólít ostorával egy gyermeket a négyszögből, s talán parancsot ad, mert a másik pofozni kezdi. Semmit sem ért. Majd évek múltán magyarázzák el, hogy az őrségbe állított újoncok éberségét szokták így ellenőriztetni a seregben. Fegyverét lopják, vagy a csapatzászlót attól, aki elalszik.

Aznap nincs igazi villanyoltás. Elalszanak, aztán újra fölgyulladnak a barakkokban a meztelen égők, trombita harsan, s ismét felsorakoztatják őket. Elöl az alacsonyok, aztán hátrafelé egyre magasodik a sor. Terepszínű katonai teherautóról vetítenek. Sztálint látják, szájából nem veszi ki a pipát, körötte tábornokok, s I. V. Sztálin valamit mutat a térképen. Tankok dübörögnek, repülők bombáznak, fehér kezeslábokban katonák siklanak sítalpaikon, hátukon hosszúcsövű puska. Valamelyik vezető kezdi el, aztán átragad mindenkire az ütemes tapssal kísért skandalás: Sztálin, Sztálin.

Harmadik nap. Krumplit hámoz, a többiek káposztát gyalulnak, hagymát pucolnak, s egymás nyakába teszik a káposztából kikerülő hatalmas hernyókat, aztán a szakács biztatására bedobják őket a fővő levessel teli fazékba. Akkor határozza el, hogy megszökik.

Éjszaka nem alszik. Még éppen csak hajnalodik, amikor kimászik a barakkokat övező szögesdrót kerítés résén, s elindul arra, amerre a tengert sejtí. A többiektől begyűjtötték a ládákat, bőröndjeiket, de anya hátizsákba csomagolt, s mert az érkezéskor nem volt mellette csomag, talán észre sem vették hátán a zsákot. Nem nehéz. Szinte szalad, azt szeretné, hogy a zászlófelvonás előtt olyan messzire érjen, ahol már nem érhetik utol.

Még nem tudja, hogy ez a szökés egész életén keresztül elkíséri, hogy bátyját ezért nem veszik fel a középiskolába, hogy apját, a műszertechnikust segédmunkássá fokozzák vissza néhány hónapra, s csak egy jóindulatú szomszéd, a gyámhivatal osztályvezetője menti meg a javítóintézetből.

A történelmi levéltárból magával hozott iratmásokban éppen az 1968-as évnél tart. Rengeteg bejegyzés. Feljelentés.

„Kijelentette, hogy Dubcek csak a kezdet, hogy nem állhat meg toldott-foldott reformoknál a kommunista tömb. Előbb-utóbb olyan fegyveres felkelés lesz, mint amilyen ötvenhatban Magyarországon volt. Ha ez nem történik meg, a

Szovjetuniótól való félelmében Ceaușescu olyan személyi diktatúrát vezethet be, amelyikhez képest Mao, Sztálin, Hitler kismiska volt.” – Olvassa az asszony feljelentését, s emlékszik, hogy mindketten egyetemisták voltak, még nem házasodhattak össze, de azért néha együtt aludtak albérleti szobájában, s akkor mondta, és csak neki, hogy mit gondol a prágai tavaszról.

Más anyagokban elemzi is. A besúgóból kitör a pszichológus.

Ismét a vonat kattog agyában. Akkor még nem törődött azzal, amit látott, de most úgy érzi, hogy azok a rabszállító kocsik, a börtönszigorral szervezett tábor, a megaláztatások előre megfontolt idomító kísérletei voltak a rendszernek.

Alig indul el, s az egyik halom tetejéről meglátja a tengert, azt a tengert, amelyiknek a másik oldalán Sztálin elvtárs az ártyeki pionírtáborban jól öltözött, jókedvű gyermekekkel találkozik, s az ebédlő asztalán narancs, dinnyeszeletek, szőlőfürtök között válogathatnak a jóllakott szovjet pionírok.

Már közel a tenger, dinnyeföldön találja magát, de nincs bicskája, anya nem engedte, hogy nadrágjához láncolja nagyapa ajándékát, s kínjában, mert szomjas és éhes, fogkefeje nyelével addig döfköd egy dinnyét, amíg szeletekre nem tudja hasítani.

Jobbra is a tenger, balra is a tenger, s a földnyelv végén egy vastorony. Katonák jönnek-mennek körülötte, de nem láthatják. Egy rothadó szalmakazal tövében húzza meg magát. Elalszik.

Gyűlnek a képsorok, felsorakoznak egy belső tárlaton, mintha folytatása lenne egyik a másiknak, összetapadnak, kiegészítik egymást. Távoli világok adnak találkát egymásnak ebben a képtelen képi folyamatban. A helyszínek állóképei egymásba olvadnak, az agya, mint a laterna magica, tájakat vetít: gyermekfélelmeivel és idegen sorsokkal terhes vidékeket.

A dinnyeföldről nem lehet lejutni a tengerhez. Meredek homokkő falak tetején kúszik, maga előtt gurít egy dinnyét, hátha megszomjazik, s aztán a lejtős partszakasz alján meglátja a homokra húzott halászbárkát.

Le akarja húzni a homokpadról, de meg sem tudja mozdítani, s az erőlködéstől, a soknapi éhezéstől kábultan becsúszik a leeresztett vitorla alá.

Arra ébred, hogy csíkos kaftános, turbános emberek állják körül. Nem dühösek, mind valami küszködésért emlegetnek, amiről évek múltán tudja meg, hogy az a román kikötő, Konstanca eredeti neve.

Határőrök, rendőrök viszik egy ablak nélküli autóban, s csak napokkal később engedik el, amikor végre utánajön az apja.

Az iratcsomót forgatja. Arra gondol, hogy nem kellett volna kikérnie személyi anyagát, s a fénymásolatok feketés szélei közül kikandikál egy szövegszerkesztővel készült, számítógépen írott anyag. Felesége tanulmányának részlete.

Vázlatok a „Lélek és sors” című tanulmányához.

Ezoterikus könyveiről híres amerikai szerző művét elemzi az oldalakon. Bosszankodva lapoz, mert a sors és lélek összefüggéseit úgy keveri, hogy érezni, mit és honnan ollózott bölceletéhez. Konkrét emberi sorsok, hírességek életrajzának részleteit lengeti lélekelemző hátszélben. A szanszkrit Bhagavad Gitát, a hindu vallás szent költeményét idézi, Freuddal, Fromm-mal keverve, teletűzdelve Jung-idézetekkel.

Leteszi felesége itt felejtett vázlatát.

Ez sem ér semmit – gondolja.

– A lélek nem örök, halandó, mint az ember – gondolja, s mielőtt újra kézbe venné a regényt, Verne Kétévi vakációjának modern változatát, eszébe jut az, amit odafenn, a letarolt vidéken gondolt.

Számon lehet kérni, hogy ki volt besúgó, hogy miért, s hogy mennyiért tette, de azokat a szenvedéseket, amiket a rendszer önmagában jelentett, a fenyegetettséget, a beszűkített világot, a megcsúfolt gyermekkort kiken kérhetné számon?

Híradóképek villannak föl előtte. A rácsos börtönvagonokat restauráltató és Nyugatra szállító vállalkozó vidámparkjáról készített felvételek. Egy román munkás egyheti béréért, ágyhoz bilincselve, magáncellában lehet aludni, s szélgépek és esőztető berendezések között, vagy hősugárzókkal megfejelt kánikulában rostokolni a rácsos vagonokban.

– Történelmi igazságtétel. Ők is kipróbálhatják, hogy milyen lehetett az ember-roncsok vicinálisa.

Lélegzik a tanya

80 éves lenne Zám Tibor

*A kecskeméti Nagytemplom
közelében levő patika bejáratánál
találkoztam utoljára Zám Tiborral
A kissé púpos ritka hajú ember
nevetve megjegyezte
hogy annak idején az Aranyhomok bár
pultjánál koccintgattunk
most meg a vényekkel sorban állók
között ácsorgunk a tablettákért
Aztán a tőle megszokott
fanyar humorával hozzáfűzte
hogy azért falja a pirulákat
mert öt feleségétől
öt infarktust kapott végkielégítésül*

*A kecskeméti Nagytemplom
közelében levő patika bejáratánál
mint sok mindenben abban is
egyetértettünk hogy lám ilyen
a körülöttünk vagy bennünk
hancúrozó tébolyult világ
Ritkán elviselhető többnyire kegyetlen
akár az egyik purparlékor
Szociográfiáját
a napilap egyik főnöke elé tette
aki tétován hümmögött
s noha elismerte a tanyákon élők
keserű mindennapjait bemutató írás értékét
a valóságot föltérképező tanulmány
a pártvezér várható dörgedelme miatt
visszakerült Tibor tarisznyájába
Mert igaz ugyan
hogy a Duna–Tisza közének*

közepétől a diktált országhatárig
forgatandó biblia alias párthatározat
az igazmondásra ösztönöz
és harcra buzdit a szentségtörők ellen
de hát de hát de hát
mégsem így hanem talán úgy
vagy méginkább amúgy kellene
És akkor nem sértődne meg senki
ám mindenki értene belőle

A kecskeméti Nagytemplom
közelében levő patika bejáratánál
Zám Tibor talán bölintott szavaimra
miszerint isten tudja hány szociográfiájában
feltárt tények konzekvenciák
az emberi sorsokat élethűen tükrözik
s ezzel mint a felemelt mutatóujj
figyelmeztetnek hogy legyen
a tanyáknak emberi világa
A szűnjön a szorongás alaphangú írások
vevőkre találtak
A tarisznya aljából valamennyi
folyóiratba könyvekbe került
s egyik sem maradt véka alá rejtve

Hej Tibor
Ha most kétezeralahányban
ócska Trabantoddal útra kelnél
s járnád a tanyákat
a düh és az öröm dulakodna benned
Megszűntek a szövetkezetek
az idős parasztok magukra maradtak
de élnek élnek élnek
A ház körül minden megterem
akár a muskátlis ablakú tanya
kertjében ahol a fejkendős nénike
krumplit répát szed
a kucsmás gazda moslékot önt a vályúba
s a csirkéknek kukoricát szór
Bemennek a konyhába a rádiót hallgatják
legyintenek a föntről jövő
fölösleges ígéretésekre
Készül ebédre a sertéspörkölt galuskával
s vasárnapi szokás szerint nyílik a tanya kapuja

*A városból hazaérkező
gyerekekkel unokáikkal körbeülik az asztalt
s hozzálátanak kolbászt szalonnát májast reggelizni
Falatozás közben az öreg kucsmás megszólal
hogy addig nincs nagy baj
amíg lélegzik a tanya*

Buda Ferenc

Zám Tibor emléktáblája előtt

Tibor, barátom, különös érzés megállnunk itt e lakótelepen, hajdani szálláshelyeid egyike előtt. Úgyszintén különös maga az alkalom: hisz avégett jöttünk ma ide, hogy világrajöttöd és világból távozásod kerek évfordulóján emléktáblát avassunk egykori lakásod külső falán. Megvallom, noha képtelenség: azt már kevésbé tartanám különösnek, ha toporgó téblábolásunk közepette egyszer csak váratlanul előbukkannál a lépcsőházból, mondván: „Ugyan, mit hülyéskedtek itt azzal a táblával? Látjátok iszen, hogy itthon vagyok! Kerüljetek beljebb, majdcsak leülünk valahogy, kinek hol jut hely.” Zavarunk láttán legfeljebb ennyit tennél még hozzá hunyorítva: „Na, gyertek: van még egy nyeletnyi pálinkám az üveg alján.”

Életideje vészes előrehaladtával, ahogy az idő síkjai egymásba tűnnek s összetorlódnak, az emberfia mind hajlamosabbá válik az efféle képzelődésre. Ami persze még mindig kevés ahhoz, hogy – születési adataidnak megfelelően – nyolcvanasztendő aggastyánként lássalak magam előtt.

Ha nem tévedek, az itt jelenlévők közül alighanem én ismertem legrégebb óta Tibort: első találkozásunktól máig nagyjából annyi idő telt el, mint a múlt század fordulójától az 56-os forradalomig. Furcsa belegondolni, mi minden ment végbe, változott meg, sőt fordult visszájára – akár több ízben is – e két, egymást érintve követő időszak során. Hogy mást ne mondjak: ismeretségünk kezdetén még tartott a Rákosi-korszak (nem is igen számítottunk rá, hogy közelesen vége szakad), e tábla megnevezettje pedig Nagy Tibor néven adta közre első novelláit. Gyökeres fordulatot – akárcsak akkoriban sokunknak – 56 hozott az ő életébe is: egykettőre kirúgták a debreceni Mezőgazdasági Akadémián betöltött tanársegédi állásából, majd némi huzavona után mehetett általános iskolásokat tanítani Hortobágyra. De vajon ki lehet-e szűrni egy íróval, ha elrekkentik az Isten háta mögé? Amennyiben igazi író, úgy legfeljebb rövid távon: hisz megfigyelni s megírni való az Úristen színe előtt és háta mögött egyaránt bőven akad. *Hortobágyi jegyzetek* című könyve tanúsága szerint ő sem hagyta kihasználatlanul elúszni a büntetésül neki szánt lehetőséget. Ez a nem túlságosan nagy terjedelmű, ám pengeéles kis kötet – amelyet már Zám Tibor néven jegyez – amellet, hogy paraszat gyűjtött a fejére, nevét s munkásságát immár országosan ismertté tette. Ettől fogva gyakorlatilag élethossziglan tartó szövetségre lép a szociográfia – az ő szóhasználata szerint: *direktermő* – műfajával, folytatván, bővítvén s továbbfejlesztvén a két háború közt életre kelt hazai valóságirodalom legjobb hagyományait.

Ez a szövetség nem szakad meg akkor sem, amidőn később ismét vissza-visszatér a novellához, kisregényt ír, sőt a színház világában is tiszteletét teszi, valós és szemléletes képet festvén – a közgondokon innen és túl – az egyes ember, a magánélet mindennapi drámáiról, röpké édeneiről és tartós poklairól.

Írói-szociográfusi munkásságának kibontakozása és fellendülése elválaszthatatlan ettől a várostól, ettől a megyétől. Amiképp az idő tájt többünket, az 56-ot követő esztendők hányattatásai és bolyongásai után az egyszeriben hűtlenné váló szűkebb szülőföld helyett őt is Kecskemét fogadta be és fogadta el. Itt nem rótták föl neki, hogy (ismét csak az ő szavai) *vadászkutya-szenvedélye* minduntalan az ún. kényes témák iránt indítja el – akár szél ellenében is. Mert azért meg-meglelendült az ellenszél errefelé is; kiváltképp akkor, amikor nekifogott a borhamisítást s a tiltott pálinkafőzést megcélzó nagyszabású felderítő munkálatainak, kitarító s konok figyelmet fordítván e napjainkban is fel-felvirágzó *ágazatoknak* nem csupán „szakmai” részleteire, de gazdasági és társadalmi hátterére is, ideértve ez utóbbiak *vertikumát* (amelynek csúcsa persze akkor még – vagy már akkor is? – érinthetetlen volt). Máig sem tudható egészen pontosan, hogy akkoriban a *bor- és pálinkamelléki zsványok* mely köréből küldözgették címére az életveszélyes fenyegetéseket.

Folyóiratunknak, az idén épp 40 éves *Forrásnak* kezdettől fogva jószemű, értő kezű és biztos ítéletű belső munkatársa volt. Fürkésző, világos tekintetével, egyenes beszédével igen hiányzik ma is közlünk, s szinte hihetetlen, hogy ez a hiány már huszonöt éve mellénk szegődött. Mi mást tehattünk volna, Tibor? Bele kellett törődnünk, hogy már csak fényképed néz ránk a szerkesztőségi szoba faláról. Eszünkbe-eszünkbe jut gyakorta: ha ma megszólalhatnál, ugyan mit szólnál jelenkorunk – a te utókorod! – szemérmetlen lenyúlásaihoz, szemrebbenés nélkül kimondott, arcpirító hazugságaihoz, a nemzeti vagyont elherdáló kótyavetyéihez, közéleti kutyakomédiáihoz? Az is felötlik bennem óhatatlanul: a mai kisebb-nagyobb zsványok, ha netán az útjaikat kereszteznéd, vajon beérnék-e pusztán a névtelen fenyegetéssel? Ám ezt a gondolatmenetet most nem folytatom.

Amíg élünk, Tibor, el nem felejtünk. S ez voltaképp nem is miattad, hanem miattunk igazán fontos: időről időre erőt merítünk a rád való emlékezésből.

Mit mondjak? Néha bizony ránk fér.

Gál Sándor

fázik az öregember

*fázik az öregember
szemében könny-rügy fakad
s lecsordul a fekete ráncok közé
estéli idő viszi
öleli hollók csendje
búcsúzó ágak árnya
lépteiben az út emelkedése*

*fázik az öregember
vérköreiben jégvirágok nőnek
s jégkristályok a szívkamrák falán
a bordák boltívei alatt
lassú havazás támad
s egy könnyű fuvallat
kicsi hőtörlesztokat emel*

*fázik az öregember
az éjszaka tükrében önmagát nézi
a sehová-se-való felesleget
már nem számlálja
a hallgatás köreit
s kezét sem emeli
a csillagok arca elé*

szárnyakat gondoltam karjaid helyére

(anyámnak kilencvenedik születésnapjára)

*mire gondolhattál még
amikor eljöttem*

*a csend megkeményedett
tonnás súlya
földig rogyasztott*

*mit mondhattam volna
azon a kegyetlen délelőttön
hogy fölemellek
és magammal viszlek
el e rideg szobából
el a fájdalmak elől
s magamba rejtelek
élni még tovább
ha csak egy pillanattal is*

*szárnyakat gondoltam
karjaid helyére
ha járni nem tudsz már
hát repülj
hiszen könnyebb vagy
a levegőnél is
emelkedhetnél az égig
könnyeden egy szélfuvalatban
és én ideletről
ámulva követném
minden mozdulatodat
ahogy egyre csak suhansz
a csillagok között
s leszel közülük egy
a legfőbb bizonyosság
eligazító jel*

*és elcsitulnak
a fájdalmak is bizonynal
hiszen ilyen távolságból
már csak a
a fények érnek utol
hozoán a végtelen üzenetét*

*tudom
már mindenről lekéstem
hiába a szándék a szó
eltűnsz előlem
s két mozdulat között
megszűnik az idő*

*s mégis
vér vagyok és test
véred és tested*

*a teremtés
bennem folytatódik
a mindenség égyűrűi
egymást ölelik
bordáim alatt*

*szárnyakat gondoltam
karjaid helyére
hogyan repülj
mert nem számít már
semmi távolság*

*vigyázom az öröklét csendjét
ölelem pillékönnyű árnyadat
az egyetlen igaz otthont*

*segíts megmaradni magadban
segíts megszületni újra
legyek néked ismét
szenvetés és öröm
hogyan küszöbödől
visszarettenjen a halál.*

A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten

Interjú Kovács Bálint¹ református lelkésszel

Az interjút készítette, lejegyezte és jegyzetekkel ellátta Rigó Róbert

– *Hogyan és mikor került Kecskemétre a lelkész úr?*

– Először Budapesten a Kálvin téren Ravasz püspök úr mellett voltam két évig segédlelkész, ezt követően öt évig a Keresztény Ifjúsági Egyesületnek (KIE) voltam utazó lelkésze, jártam az országot, részt vettem a népfőiskolai mozgalomban is. A feleségem² Kecskeméten a tanítóképzőben végzett és utána a Zeneakadémián szerzett ének-zene tanári diplomát és a kecskeméti tanítóképzőbe választották meg tanárnőnek 1942 nyarán. 1942 őszén a tanítóképzőben a vallásnár meghalt és engem – akkor Kassa mellett voltam egy faluban – táviratban értesítettek, hogy megválasztották a helyére. Januártól ott voltam Kecskeméten, és ott éltem át a német megszállást, március 19-et és az ezt követő eseményeket. Mindent, ami ezzel együtt járt.

Mivel a KIE utazó lelkésze voltam, megmaradtak a vidéki kapcsolataim, nagyon sok lelkésszel, tanítóval a mai napig is. Elég jól ismertem a magyar viszonyokat. Akkor a társadalom két részre oszlott, volt egy németbarát és volt egy németellenes csoport. A németellenes mozgalmat részben azok képviselték, akik a népi írókkal kapcsolatban voltak. Én utazó lelkész koromban kapcsolatba kerültem a népi írókkal, Veres Péterrel, Kovács Imrével, Féja Gézával, Németh Lászlóval és a Püski Kiadóval is, ez nagy befolyással volt rám. Ezenkívül el kell mondanom, hogy tagja voltam az úgynevezett Magyar Közösségnek³. Ennek az volt a célja, hogy minden pozícióba magyar embereket juttasson a nagy sváb előrenyomulás idején. Engem még Kálvin téri segédlelkész koromban szerveztek be. Amikor Kecskemétre kerültem, a jogakadémiai tanárok közül Balásfalvi Kis Barnabás dékán volt a Magyar Közösség helyi vezetője, körülötte alakult ki egy 8–10 személyből álló közösség. Ők a *Hajnalodik* című lap körül csoportosultak, tulajdonképpen a fedőszerve volt

1 Kovács Bálint 1910-ben született Iváncsán. 1942 és 1957 között volt református lelkész Kecskeméten, átélte a helyi lakossággal a második világháborút, a „népi demokrácia” időszakát, a Rákosi-rendszert és az 1956-os forradalom eseményeit is. Kovács Bálint visszaemlékezése az egész időszakra vonatkozóan könyvben is megjelent: Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006.

2 Kovács Bálint felesége Veress Ilona volt, 1941 augusztusában kötöttek házasságot.

3 A Magyar Közösség, teljes nevén Magyar Testvéri Közösség szabadtömegmunkások mintára – titkos hazafias társaság volt a 20 század első felében. Irredenta szervezet volt, azonban a két világháború közti, német támogatásra építő magyar hivatalos irredentizmust elítélték, a német megszállás alatt aktívan ellenálltak. A közösség „leleplezése” lett az ürügye 1947-ben a Független Kisgazdapárt politikusi ellen indított hajszájának, aminek következtében több Kisgazda-politikust letartóztattak, a 260 vádlottból volt, akit halálra ítélték. www.wikipedia.org/wiki/Magyar_K%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9g Utolsó letöltés: 2009. január 13.

e szervezetnek. 1946-ban egy részüket letartóztatták Kecskeméten, más részük Balásfalvi Kis Barnabással együtt eltűnt. A csoportból ketten maradtunk Kecskeméten, tudták a nevünket, de nem lett semmi bajunk, nem volt különösebb tevékenységünk. Ez az irányzat képviselt engem. Munkám eredményeként Kecskeméten is alakult népfőiskola. A régi KIE ház, amely most idősek otthona a Budai utca 6. szám alatt, ott előbb egy fiú népfőiskola, azután leányiskola volt. Ezt én megírtam már több könyvemben is.

– *Mennyire volt erős Kecskeméten a nyilasmozgalom, a németbarátság mennyire volt jelen a városban?*

– Az oroszok bejövetele előtt a nyilasmozgalom nagyon gyenge volt Kecskeméten, csupán néhány jelentéktelen ember képviselte. A németbarátság az jelen volt, Liszkáék⁴ nagyon jóban voltak a német katonasággal. Nekem nem volt kapcsolatom velük. Engem különösen befolyásolt a Tóth Lászlóval⁵ való barátságom. Akkor ő volt az egyház nyomdájának, a Részvény Nyomdának⁶ az igazgatója. Kapcsolatban állt a népi írókkal, és ő volt Kecskeméten a legjobban informált ember. Kapcsolata volt a baloldaliakkal is, szociáldemokrata beállítottságú ember volt, sőt kapcsolata volt az oroszokkal is a sakk révén. Ő volt Magyarországon az, aki a legkeményebb német megszállás idején is külföldi utakon kapcsolatot tartott az orosz sakk mesterekkel. Ő nyomatta ki a moszkvai világsakkverseny játszmaát, hosszú időn keresztül sakkjátszmákat csak Kecskeméten nyomtattak Magyarországon. Amikor az oroszok bejöttek, ő ezzel fogadta őket. Ez azt jelentette, hogy Tóth László kapcsolata az oroszokkal tűrhető volt. Nem azt mondom, hogy jó volt, de tűrhető volt, mert ő mindig ezt vette elő, és ez az oroszokat meghatotta és megfékezte sok vonatkozásban.

Kecskemét egy konzervatív parasztváros volt. Vidéki lelkészbarátaim, akik Kecskeméten voltak konferencián, és itt voltak elszállásolva családoknál, azt mondták, hogy Kecskeméten „parisztokrácia” van. A katolikus és a református gazdák jóban voltak. A felsővárosi volt a református gazdakör, az alsóvárosi a katolikus, és ezek összejártak, jó barátságban voltak. A város két parlamenti képviselője közül az egyik mindig a polgári oldalé volt. Az én időmben Révész László⁷ volt a polgári oldal képviselője. Ez azt mutatja, hogy a polgári réteg is nagyon erős volt a városban. Ennek a rétegnek a vezető erejét a kereskedők adták. Volt egy sereg exportőr a városban. Az exportőrök jelentős része zsidó volt, de azok rendszerint magyarokkal társultak. Nem egy család volt, hanem társultak a cégben. Ennek az oka az volt, hogy a zsidó gyerekek gimnáziumi tanulmányaikat a városban vagy a piaristáknál, vagy a református gimnáziumban folytatták. Ők innentől kezdve később is nagyon jó barátságban voltak a magyarokkal. Szóval nem volt igazán zsidóellenes hangulat. A református egyház ingatlanainak a bérlői 90%-ban zsidók voltak, mert a parókia körül a Kéttemplom köz akkor még az egyháze volt, és ez tulajdonképpen zsidó bérlőkkel volt tele. Semmi probléma nem volt a zsidók és a magyarok között Kecskeméten.

4 Liszka Béla Kecskemét polgármestere volt 1938-tól 1944 októberéig, a város kiürítéséig.

5 Tóth László Kecskemét polgármestere volt 1944. december 17-től 1948. május elsejéig.

6 Tóth László 1922-ben lett az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. tiszviselője, majd 1935-től az igazgatója. Nyomdájában nyomták többek között a *Tanú* és a *Válasz* folyóiratokat és a *Magyar Sakkvilág* című szaklapot is.

7 Révész László Kecskemét országgyűlési képviselője a háború alatt, 1944-ben tagja lett az ideiglenes nemzetgyűlésnek, majd országgyűlési képviselővé választották 1945-ben, emellett a jogakadémia dékánja volt 1946-ig.

Balásfalvi Kiss Barnabás írt a zsidók ellen cikkeket, a helyi Baross Szövetség is foglalkozott velük, de ez nem volt igazán jellemző. Ezt mutatja az a tény, hogy Balásfalvi Kiss Endre⁸, a főispán nem volt jóban Balásfalvi Kiss Barnabással. Távoli rokonok voltak, de nem voltak jó viszonyban. Balásfalvi Kiss Endre a kormányt képviselte, azután el is hívták Budapestre, amikor Szász Lajos⁹ miniszter lett, ő hívta fel államtitkárnak. Később, a háború után lefogták és népbíróság elé állították. A meghatározó személyiség az oroszok bejövetele előtt is, és utána is Tóth László volt. Ő egy szegény kecskeméti családból származott és a Református Kollégiumban tanulhatott ingyen. 1919-ben a Tanácsköztársaság idején a direktórium tagjaként órá bízta a kulturális kérdések megoldását. Azután, mikor jött a fehéruralom, őt lefogták, de a bírósági tárgyaláson a református egyház két lelkésze, Hetessy Kálmán¹⁰ és Muraközy Gyula¹¹ kiálltak mellette, mert Tóth László semmi számottevő intézkedést nem végzett. Szabadulása után ők azonnal alkalmazták a nyomdában, sőt rövid időn belül az igazgatását bízta rá. Ő mindig nagyon jó kapcsolatot tartott fenn az egyházzal.

Anekdotaszerű, amit elmondok. Mikor én Kecskemétre kerültem rövid idő múlva összebarátkoztam Tóth Lászlóval, aki azt mondta, hogy nekem két rétegel kell Kecskeméten jóban lennem. A kofákkal és a konfliktuskocsisokkal. Kérdeztem: „Miért?” Azt mondta: „Nézd, a kofák – akkor a templom előtt volt a gyümölcs- és zöldségpiac –, azok nem csak zöldséget és gyümölcsöt cserélnek.” „Hanem?” – kérdeztem. „Információt is” – válaszolta. A konfliktuskocsis hajnaltól hozza a vendégeket az állomásra. Beszélgetnek, és mire beérnek a központba, kicserélik a gondolataikat. Mikor Tóth László polgármester volt a kommunista korszakban, időnként hangulatjelentést kértek tőle. Ő negyedóra szabadságot kért, és lement az ő kofa barátnőihez és konfliktus barátaihoz, mert azok tudták, milyen a lakosság hangulata. Ez jellemző volt rá.

Kecskemétnek rendkívül népszerű lelkésze volt Muraközy Gyula, aki a kecskeméti egyházat tette igazán nagygyá. Mikor én teológushallgató voltam, akkor a teológiának a fele kecskeméti volt, mert olyan nagy hatással volt a fiatalokra. Muraközynek volt Szikrában egy kis nyaralója, a nyarat általában ott töltötte. Amikor Kecskeméten voltam és Muraközy lejött a szikrai birtokra, két vonat indulása közben mondtam neki: „Gyula bácsi, este tessék a templomban prédikálni!” Kimentem a kofákhoz és a konfliktuskocsisokhoz, és estére tele volt a templom, mert ők elterjesztették a hírt. Az információ átadásának akkor ez volt az egyik leginkább járható útja. Ez nem volt eredménytelen. Ez hozzátartozott az ottani élethez.

Amikor közeledett a front, akkor Tóth Lászlóval mindennap érintkeztünk, mert én a nyomda mellett laktam. Vagy én mentem le hozzá, vagy ő jött fel hozzám, ha valami fontos hírnök volt, tehát mindenről informálva voltunk. 1944. október 10-én kapta Kecskemét az első szovjet támadást. Előző este a magyar hadsereg megérkezett Kecskemétre és beszállásoltak. A szállásolókkal jött egy tábori lelkész, akivel én utazó lelkész koromban találkoztam, és azt mondta nekem: „Öregem, ne menj sehova! Három hónap óta állandóan

8 Balásfalvi Kiss Endre 1934-től 1938-ig Kecskemét polgármestere volt, majd 1938-tól 1944. április 2-ig Kecskemét főispánja, ekkor előléptették a Közellátási Hivatalhoz, államtitkárrá nevezték ki.

9 Szász Lajos a Magyar Élet Pártja listáján Kecskemét országgyűlési képviselője 1939-től 1944-ig. 1942 és 1944 között tárca nélküli közellátásügyi, majd 1944-ben iparügyi, azt követően kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter volt. A nyilas hatalomátvétel után is miniszter maradt, a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének az elnöke volt 1944–45-ben. A háború után a népbíróság halálra ítélte és kivégezték. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/14553.htm> Utolsó letöltés: 2009. január 13.

10 Hetessy Kálmán 1918-tól 1944-ig, haláláig volt református lelkész Kecskeméten.

11 Muraközy Gyula 1918-tól 1932-ig volt református lelkész Kecskeméten, ezt követően Budapesten a Kálvin téren szolgált.

beszállásolunk, de lehet, hogy reggel már nem leszünk itt.” Ez is befolyásolt abban, hogy később nem mozdultam.

Tóth László jóban volt a későbbi miniszterrel, Molnár Erikkel,¹² aki a keresztlevél szerint református volt. Egyébként félig magyar, félig zsidó származású volt. Molnár Erik benősült a legjobb kecskeméti zsidó orvos családjába. Mi összejöttünk néhányan, hogy amit tudunk, azt megtegyük a város érdekében. Ebbe még bevontunk néhány munkást is, három-négy szociáldemokrata beállítottágú embert. Október 10-én a város jó része elmenekült, mi ott maradtunk Molnár Erikkel, Tóth Lászlóval és a városi főügyessel, Sándor Józseffel, és összejövögettünk. Amikor Liszkaék a szovjetek visszavonulása után visszatértek a városba, behívtak bennünket, és arra kértek, ha ismét el kell hagyniuk a várost, vegyük át az irányítását, és vegyük fel a kapcsolatot a szovjetekkel.

Elérkezett a kiűrités időszaka október 24-én. Mi, lelkészek bementünk a főispánhoz, Horváth Ödönhöz¹³, és kértük, hogy a kormánynál vonassa vissza a kiűritési parancsot, mert ez a legrosszabb döntés. Mi megmondtuk, hogy nem megyünk ki a városból. Erre azt mondta, hogy: a rendőrség különös figyelemmel fogja önöket kísérni, mert önökre figyel a lakosság. Kihirdették a kiűritési parancsot, hogy a várost el kell hagyni északra 10–12 km-re. Nekem a lelkész kollégától az volt az információ, hogy felesleges menekülni. A korábban beszállásolt magyar katonák, amikor az orosz fegyverek hallatszottak, nem ellenük mentek harcolni, hanem Dunaföldvár felé elhagyták már reggel hat órakor a várost. Ez volt a jellemző. Családilag a feleségem felvidéki, az édesapja Léva mellett volt tanító, aki az első világháborúban elesett, és ő a Faragó Béla árvaházban nőtt fel. Ez a nem állami tanszemélyzet árváinak volt egy nagyon kitűnő intézete. Az igazgatója a növendékeket nagyon támogatta. A feleségemnek a tanítói oklevele után ötéves ösztöndíjat szerzett a Zeneakadémián, ének-zene szakon. A feleségem bátyja katonatiszt lett. Az érettségi után a Ludovikára vették föl, ahol arisztokraták és katonatisztek gyermekei tanultak. Ő küzdött a növendékeiért. Ez az árvaház egy csodálatos népi kincs volt, tele kézimunkákkal, értékekkel. Nagyszerűen működött, és a növendékekért mindent megtettek. A feleségem és az édesanyja, aki ebben az árvaházban gondnoknő volt, a kiűritéskor azt mondta, hogy ők 20 éven keresztül hontalanok voltak. Tisztességesebb itt meghalni, mint út közben menekülve. A lakásunkban esténként öt-tíz menekült kapott szállást és már tépték a hajukat, hogy miért jöttek el. A családom tagjai azt mondták: „Te elmehetsz, de mi nem megyünk veled.”

Ezenkívül volt rám egy nagyon komoly lelki hatás is. Abban az időben mi, lelkészek naponta Bibliát olvastunk, és akkor volt egy ilyen mondat: „Amely hivatásban vagytok, abban maradjatok.” Ezt úgy fogtuk fel, hogy ez egy felsőbb isteni parancs, és bennem is ott volt a hivatás becsülete, hogy akármilyen veszély esetén a pásztor a nyáját ne hagyja el. Akkor jött Merétey Sándor¹⁴, hogy a várost el kell hagyni, kimentünk Méntelekre,

12 Molnár Erik Kecskeméten élt a két világháború között, ügyvédként dolgozott a városban, és a Jogakadémián is tanított. Kecskemét szovjet megszállását követően hat hétig a város helyettes polgármestere volt, majd 1944. december 25-től az ideiglenes kormány népjóléti minisztere. 1947-től tájékoztatói miniszter, majd külügyminiszter. 1948–49-ben Magyarország moszkvai nagykövete, majd igazságügyminiszter és ismét külügyminiszter. 1953-tól a Legfelsőbb Bíróság elnöke, majd igazságügyminiszter. Tagja volt az MKP és az MDP Központi Bizottságának, 1944-től haláláig országgyűlési képviselő. 1949-től egyetemi tanár volt az ELTE-n, nagy szerepe volt a marxista történettudományi kutatás és írás irányításában. 1949-es megalakulása óta igazgatója volt az MTA Történettudományi Intézetének. Forrás: <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html> Utolsó letöltés: 2009. január 13.

13 Horváth Ödön Kecskemét főispánja 1944. április 2-től a város kiűritéséig.

14 Merétey Sándor gyermekorvos volt Kecskeméten. A város kiűritésekor nem hagyta el a várost, a front elvonulását követően jelentős szerepe volt a város egészségügyének megindításában.

Merétey Sándor tanyájára, és ott töltöttük az időt, amíg az oroszok be nem jöttek. Azután, november 2-án mi már visszajöttünk. Hatodikán odamentem a városházához, és az árkádok alatt ott sétált Molnár Erik, Tóth László és Sándor József. Megbeszéltük, hogy menjünk el a szovjet parancsnokságra. Együtt elmentünk, és egy magyarul beszélő fiatal-ember fogadott bennünket, aki a tolmács volt. Beszélgettünk, és azt mondta, hogy neki sok református barátja van a Felvidéken, mindjárt bejelentett a parancsnoknak. Engem külön fogadott a parancsnok, elmenekült a katolikus plébános is, elmenekült az evangélikus lelkész is, csak egyedül maradtam egyházi emberként a városban. Egy katolikus káplán és egy szerzetes maradt még a városban. Velük együtt bementünk, a parancsnok azonnal fogadott bennünket és kiadta: „Kezdjék meg a munkát, mert nálunk mindenkinek dolgozni kell, aki nem dolgozik, azt kényszerítjük!” Hazamentünk és elkezdtünk dolgozni. A mi templomunk két belövést kapott. Az oroszok délről jöttek, Kiskunfélegyháza felől, és félkör alakban lőtték a várost. Tehát a templom belövést kapott az orgonánál, és a bejárati karzat mellett két ablak ment tönkre. Összesöpörtünk, és negyedikén már harangoztunk. Ez volt az első életjel. Ez azt jelentette, hogy az emberek előjöttek, mert újság még nem volt. Jöttek az emberek és kérdezték: „Szabad?” Ettől kezdve tartottuk az istentiszteleteket.

– *Molnár Erikről mesélne egy kicsit?*

– Molnár Erik benősült egy gazdag zsidó orvos családjába. A Nagykőrösi utcán volt ez az orvos, a nevére nem emlékszem. Emléktábla volt a házon, a tábla helye még mindig ott van. Molnár Erik rendkívül kedves, előzékeny ember volt. Ügyvéd volt, de tulajdonképpen látszólag dolgozott csak, mert egy nagyon jómódú családban volt, inkább írta az értekezéseit orosz nyelven, mint ügyvédként dolgozott.

A kollégium egyik alkalmazottja, altisztje, aki az első világháborúban orosz hadifogoly volt, tudott egy kicsit oroszul. Jött hozzám, hogy a László Károly utcában, a Kovács ezredes házában van a szovjet katonai parancsnokság, a katonai rendőrség, az NKVD. Oda hívtak, hogy el akarnak velem beszélgetni. Egy óra tájban odamentünk, egy szerb ügyvéd volt a tolmács, aki jól beszélt magyarul. Azt mondta a parancsnok, hogy ön biztosan azért maradt itt, mert német kém, ugyanis a többi lelkész elmenekült a városból. Hogyan bizonyítsam ebben a helyzetben, hogy nem vagyok német kém? Elmondatták velem az életutamat, bizonygattam, hogy nem voltam németbarát sosem, noha német ösztöndíjas voltam. Éjjel 11 óra tájban azt mondták, hogy itt kell maradni a pincében. Mondtam neki: „Ez nem lesz jó sem nekik, sem nekem.” Kérdezte: „Miért?” Mondtam neki, hogy a német propaganda szerint, ahová az oroszok bemennek, onnét a papokat elviszik. Ha én holnap reggel fél nyolckor nem leszek benn a templomban, az egész város azt fogja mondani, hogy igaza van a német propagandának. Erre elkezdte verni az asztalt – biztosan káromkodott –, és azt mondta, hogy: „Eredj haza!” Mondtam neki, hogy csak akkor megyek, ha ad mellém őrt, ugyanis teljes sötétség volt és kijárási tilalom, tehát ott kaphattak volna el, ahol akarnak a másfél-két kilométeres távolság alatt. Elengedtek, de másnap jelentkeznem kellett.

Én mindig tiszta feketében jártam, mert mindennap volt temetés. A kántorunk az ott maradt, az oroszok engem nem fogtak be malenkij robotra. Fekete ruhában, keménykallappal jártam, az oroszok megnéztek, de nem tudták igazán, hogy ez most kicsoda. Én semmiféle munkát nem végeztem az oroszoknak.

Egyszer azt kérdezték tőlem a szovjet katonai parancsnokságon: „Mi van a Héjjas Ivánékkal?” Mondtam, hogy a városban az a hír, hogy Szombathelyen vannak. Megszóltalt az egyik szovjet tiszt: „Onnan már továbbmentek.” Mondtam nekik, hogy maguk jobban informáltak, mint mi itt a városban. Érdekességként elmondom, hogy kihallgatás közben átvezették a szobán dr. Szabó József ügyvédet, aki később a főgondnokunk lett. Kérdezték: „Ki ez?” Elmondtam, hogy 1919-ben ő is le volt fogva. Ezután mondtam nekik, hogy maguk

valószínűleg nem ezt a Szabó Józsefet keresik, hanem van egy másik Szabó József is a városban, ugyancsak dr. Szabó József, de ő rendőrfőtanácsos. Ezután kimentek dr. Szabó József rendőrfőtanácsos lakására, aki evangélikus volt, de én jóban voltam vele és meg tudtam mondani, hogy hol lakott. Kimentek és hoztak egy sereg fényképet, kiterítették, és mondtam nekik, hogy ez az ügyvéd Szabó József, nem a rendőr, akit keresnek. Ekkor hoztak egy képet, amelyen az Újkollégiumban német kórház volt berendezve és német ápolónők voltak rajta. A német ápolónők társaságában ott volt egy kis nyomorék, púpos ember, aki törpe is volt. Kérdezték: „Ki ez?” Mondtam, hogy ez a kis Dékány, ő le volt fogva a pincében, amikor én odamentem, kiabált, hogy szabadítsam ki. Mondtam nekik, hogy maguk nem ezt a kis Dékányt keresik, hanem a jogakadémiai dékánt, Balásfalvi Kiss Barnabást. Ez a Dékány Gyula volt. Na most tetszik érteni, ugye? Ezek lefogták ezt a kis nyomorékot, mondtam nekik, hogy ez a város bolondja, a német ápolónőkkel ügyetlenkedett a fotón, kerülgette őket és lefényképezték. De a Kiss dékán, a jogakadémiai dékán az elmenekült. Hozzátartozik a dolgokhoz, hogy a front közeledtével menteni kellett az értékeket.

Tóth László mellettünk lakott, az ő lakását elfoglalták. A város felajánlotta, hogy a kegyeszereket majd ők kiviszik a város nyaralójába, Koháryszentlőrincre. Mi ezt megtanácskoztuk a gazdagondnokokkal, a főgondnok dr. Joó Gyula volt, a Jogakadémia egyik tanára. Mondtam nekik, hogy a város ki akarja vinni az értékeket Koháryszentlőrincre, erre a gazdák azt mondták, hogy ne adjuk az értékeinket a városnak. Az egyik gondnokunk, Györfly Balázs azt mondta, hogy ezeket az értékes kegyeszereket elviszi a Liliom utca 2. szám alá, ahol lakott, és befalazza a hamuzólyukba azokat. Ha a várost lebombázzák, mindegy hová tesszük, ha nem bombázzák le, a hamuzólyukban lesz a legjobb helyen. Mi a gimnázium sportköre által nyert, egyszerű kelyheket használtuk a templomban a megszállás időszakában. Az egyháznak az Újkollégium alagsorában lévő pincéjébe tettük a régi értékes könyveket. A megszállás után én azt mondtam, hogy hordjuk át hozzánk ezt a 150–200 könyvet. Az én lakásomban az ágy alá tettük a könyveket. Másfél-két évig ezek fölött aludtam. A kegyeszerék egy gondnoknál voltak, az értékes könyvek az én ágyam alatt. Amikor a kollégiumot elfoglalták, föltörték a könyvtárat, az orosz katonák bejártak a könyvtárba és keresték a dohányhoz a cigarettapapírt, mert azt nem kaptak. A régi könyvekben a képek előtt volt selyempapír, ezt kiszakították, és a könyvet ledobták. Ha nem találtak papírt, akkor is ledobták a könyveket. A kollégiumba, miután berendezkedtek, egy darabig bejárhattam, a mostani pénztárhelyiség mellett volt egy pánclajtóval elzárt rész, ahol a régi okmányok voltak: anyakönyvek, jegyzőkönyvek stb. A szovjetek ide rendezték be a gyógyszerárukat. Mondtam a szovjet gyógyszerésznek, aki tudott egy kicsit németül: „Nagyon vigyázzon, mert ezek nagyon fontos okmányok.” A folyó okmányokat átvittük a lakásomra, a parókiára. Mindet nem tudtuk átvinni, a régiek ott maradtak. Másnap mentem, és ki volt vezetve ebből a helyiségből egy cső, rohantam be, erre azt mondja a gyógyszerész: „Nyugalom, jöjjön velem!” Bevezetett a könyvtárba és mutatta, hogy a könyvvállványok közé berakták az összes iratot, minden a könyvvállványok között volt. Mikor Tóth László már polgármester volt, sikerült elérnünk azt, hogy befalazzák a két ajtót, így nem járhattak be ide, a könyvtárba a katonák. Engem két okmány izgatott: van egy okmány 1564-ből, amely egy megállapodás a pápista keresztények és a Luther-keresztények között a mostani ferences templom közös használatára. Révész Imre, a későbbi debreceni püspök, a legnagyobb egyháztörténészünk szerint a 16. századnak ez az egyetlen ilyen dokumentuma. A másik, ami izgatott Arany Jánosnak saját kezű levele. Arany Jánost, mikor meghívták Nagyőrösről Kecskemétre, megírta, hogy „tört kedélyű ember nem alkalmas” a tanításra, de az akadémiai titkárságot elfogadta.

Mikor az oroszok elmentek, egy nyugdíjas lelkész rendezte a könyvtárat meg a levéltárat, és mind a két okmányt megtalálta. Tehát ezek ma is megvannak. Állítólag ez az egyez-

ség levél nem az eredeti, hanem annak a másolata, de mindenben hű az eredetihez. Ennek van még egy érdekessége, egyszer eltűnt. A város egyik kiállítására elkérték, és a városi levéltáros egyszer bejött hozzám és azt mondta: „Behozom az adósságunkat.” Ezt a levelet visszahozták, mert korábban elfelejtették visszaadni. Ugyanígy a könyvtár legértékesebb darabja, az 1541-es Szilveszter Biblia, ez az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv, amelyből három van a világon, az egyik itt, Kecskeméten. Ezek ott voltak a megmaradt könyvek között. Ilyen módon sikerült a legfontosabb értékeket megmenteni. A kecskemétieknek mondtam, hogy ha tudnánk, ki volt az a szovjet gyógyszerész, neki emléktáblát kellene emelni, mert a Kecskeméti Református Egyháznak valójában minden értékes okmánya megmaradt. Ilyen kalandos úton.

Nem dicsekvésként mondom, a katolikus plébános elmenekült Kecskemétről, a plébániára betelepedtek az oroszok, s amikor kimentek, a kántor ott maradt, és találkoztunk. Kérdeztem tőle: „Mi maradt meg?” Azt mondta, hogy egy cetli sem maradt. Tehát, ha én elmenekültem volna, akkor lehet, hogy ezek közül minden megsemmisül. Az Iparművészeti Múzeum egykori igazgatója, Petrovics lejött Kecskemétre és azt mondta, hogy szeretné látni a Szent Péter-kelyhet, tudniillik a kecskeméti úrvacsorai kelyhek között ez a legértékesebb, a legnagyobb magyar ötvösművész munkája. Megnézte, lefényképezte és megnyugodott, hogy megvan. Több komoly ötvösművészeti darab van a kelyhek között. Az igazi értékek ily módon megmaradtak, megmaradhattak.

A kollégiumot is kifosztották, a természetrajzi szertárban volt egy Bíró nevű nagy utazónak a hagyatéka, az udvaron a szemem láttára ment tönkre, nem tudtam hova vinni, így sok minden megsemmisült. De megmaradt a könyvtár és a könyvtár értékei is. Kezdődött az új élet.

– *Az új pártok vezetői és a nemzeti bizottság tagjai közül többen a nyilaspárt tagjai voltak korábban, ha megfelelőek a levéltári forrásokban olvasott információim.*

– Igen, igen. Engem is be akartak szervezni. Én azt mondtam, hogy nézzétek, a lelkész a napi politikába ne avatkozzék be, ellenben ha akartok valamit, elvállalom a Vöröskereszt helyi elnökségét. Így lettem a Vöröskereszt elnöke. Ami azt jelentette, hogy kaptunk a város szélén egy laktanyát, és az UNRA-tól, az amerikai segélyszervezettől teherautókkal szállították a segélyt, és a raktár megtelt ruhákkal. Én akkor szerveztem az asszonyokból, lányokból egy bizottságot, ők osztották szét a ruhákat, nagyon óvatosan, hogy olyanok kapjanak, akik tényleg rászorultak. Ezek a nők nagyon lelkiismeretesen csinálták ezt, és botrány nélkül bonyolították az egészet.

– *Jelentősebb számú zsidó jött vissza Kecskemétre, a Budapestért folyó harcok miatt sokan ide menekültek, nem Budapestre tértek vissza.*

– Igen, a zsidókérdés. A háború alatt, mikor jöttek a zsidótörvények, és a zsidókat korlátozó rendeletek, a német megszállás után, mi ezt nagyon elleneztük. Joó Gyula, aki a Jogakadémia tanára volt, egyszer mikor elrendelték a sárga csillag kötelező viselését, bejött feldúlva és azt mondta: „Fiam, megrendült a jogrend! Ez a rendelkezés elfogadhatatlan, ettől fogva minden lehetséges.” Tehát megrendült a jogrend. A német megszállás, 1944. március 19. után azonnal megkezdték a zsidók összegyűjtését. Ekkor mi, akiknek csak lehetett, hamis áttérési keresztleveleket állítottunk ki. De olyan gyorsan csinálták ezt a németek, hogy nemigen lehetett ezt tömegesen megoldani. A hivatal tele volt, Péter János akkori debreceni lelkész lejött Kecskemétre, és nem tudott bejönni a hivatalomba, mert tele volt zsidókkal. Én, mondjuk, egy zsidó házaspárnak megkereszteltem a gyermekét, és beírtam, hogy mind a kettő református, az apa is, az anya is és a gyerek is. Ezzel ők feljöttek Budapestre és átvészelték a háborút.

Kecskemétre tulajdonképpen kevés zsidó jött vissza. A nagy zsinagógát is átalakították. A kecskeméti zsidókra különösen utaztak, mert ezek jómódú kereskedők voltak, exportőrök, anyagilag nagyon jól álltak. Példaként mondom, hogy a zsidó rabbi ugyanakkor halt meg, mint az elődöm, Vass Vince. Tehát úgy temettünk, hogy Vass Vince temetési menetével, mikor elhaladtunk a zsinagóga elé, akkor utánunk jött a zsidó rabbi temetése, akit Székelynek hívtak, akinek a lánya, Székely Anna a református tanítónőképzőben tanult, ott szerzett tanítónői oklevelet. Érdekességként mondom, hogy a vizsgán a kormánybiztos feladta neki zongorából a tételt, azt mondta: „Játssza el Az este a Székelyéknél című dalt!” Az egész bizottság derült ezen. Ilyen volt a viszony. A zsidó fiúk a fiúgimnáziumban, a lányok a leánygimnáziumban meg a tanítónőképzőben tanultak. Néhány zsidó családdal, főleg akik vegyes házások voltak, azoknál sikerült okmányokkal valahogy néhányat kimenteni. A téglagyárba gyűjtötték össze a zsidókat, mire megkaptuk az engedélyeket, mi lelkészek, hogy meglátogassuk őket, addigra már el is vitték őket hihetetlen gyorsan. Így a kecskeméti zsidók nagy része eltűnt, de közülük sok feljött Pestre. Most is van Pesten olyan kecskeméti zsidó családból leszármazott, akivel kapcsolatomban van, mert vegyes házias volt és igazolni kellett, hogy a felesége magyar, és megjött a keresztlevele, hogy x y az édesapja, aki birkapásztor. Zsidó birkapásztor ugye nem volt. Mikor megmutattam neki a levelet, azt mondta: „Ez vitathatatlan igazolás lesz, hogy magyar a származásom.” Egyébként baromfi-kereskedő volt ez az ember. Az ő családjával ma is megvan a kapcsolatomban. Jöttek még, akik szabadon mozogtak, megköszönni, hogy segítettem nekik. Átéltük azt is, hogy egy zsidó orvos öngyilkos lett, ez megrázta az egész várost. Akkor még Kecskemét egy kis vidéki parasztváros volt. Óriási temetése volt, már át is tért a református vallásra, de annyira a szívére vette ezt az egészet, hogy öngyilkos lett.

Később a parókiára beszállásolt hozzánk egy szovjet repülő tisztt, aki egy kicsit tudott németül, és ő védett bennünket. Ha mondtuk, hogy itthon van, ha jöttek is orosz katonák, azonnal elmentek. Jó viszonyba kerültünk vele, és egyszer azt mondja nekem: „Pesten hol vannak nekem a rokonaim?” Mondom: „Miért kérdezi?” Erre azt válaszolta: „Azért, mert ma délután megyünk Pestet bombázni.” Mutatta a térképet, tulajdonképpen a Bazilika környékét jelölte meg. Mondtam neki, hogy a bátyámék nem ezen a részen laknak, hanem ők az Angyalföldön élnek, a Lehel téri piac környékén. Jött vissza, és mondta, hogy ledobáltuk a bombákat. Két felcsernő is lakott nálunk, akik a kollégiumban lévő kórházban segítettek. Akkor még élt a feleségem édesanyja, ő mosott rájuk és főzött is nekik. Konzervvel fizettek, ami nagyon prima volt, életemben olyan finom konzervet nem ettem, ezek mind amerikai konzervek voltak. Tehát az amerikaiak ellátták őket olyan gazdagon, hogy még nekünk is jutott belőle.

Elmondom, amit hadtörténetileg nem fognak elismerni vagy megírni, hogy a kiürítés miatt ott maradtak a tanyák, ott maradtak a disznók, a libák, a tyúkok és ott maradt a bor. A katonák nagy gazdagságot találtak, ráadásul 1944-ben nagyon jó termés volt mindenből. November elejére az új borok éppen megforrtak, ezektől tulajdonképpen szétzúllott a szovjet hadsereg. Rengeteg rablást, úgy mondták, „zabrállást” csináltak. Annyira súlyos volt a helyzet, hogy – ekkor Tildy Zoltán volt a miniszterelnök – 1946-ban lejött Tildy a fővárosi polgármesterrel, Vas Zoltánnal, aki jól beszélt oroszul. Szegeden voltak és ezt Tóth László megtudta, és mikor Kecskeméten átutaztak, akkor a Városházán fogadtuk őket, és Tóth László elmondta, hogy nagyon sok gyilkosság és rablás van a tanyákon. A kóbor szovjet katonák sok bajt csináltak, és a budapesti polgármester áthívatta a városparancsnokot, aki haptákban állt előtte, és kiadta neki, hogy csináljon rendet a városban. Ezeket a katonákat nemigen lehetett kordában tartani, de valamit javult a helyzet ezt követően.

Az Újkollégiumban ekkor kórház volt, meg a tanítóképző épületében, a Piaristáknál is, de az Ókollégium épülettömbje érintetlen maradt, ide az oroszok nem szállásoltak be, sőt

ők őrizték, hogy oda ne bújhassanak el. Így az Ókollégiumban meg lehetett kezdeni a tanítást. Az első időkben az első elemitől az érettségiző diákig és a tanítóképzősökig együtt volt minden tanuló. Lassan nőtt a számuk. Akkor megállapodtunk, hogy együtt lesznek a katolikus és református iskolák, tanítóképző, gimnázium, elemi iskola, és nagyon szépen megindult a munka. Két piarista tanár és a női tanerők maradtak a városban, férfi tanárok alig. Később néhány református tanár került elő, majd egyre többen visszatértek a menekülésből. Az iskolák nagyon tönkrementek, jó részük kórház volt. Az egyes szovjet katonai alakulatok folyamatosan cserélődtek, mentek Budapest felé harcolni. Amikor megindultak a harcok a Dunántúliért, láttuk, hogy vitték a városon át Dunaföldvár felé a hófehér tankokat. Ha jött egy új alakulat, az megint zabrált, rengeteg háznál be voltak szállásolva, aztán volt, ahol jól megvoltak, ami függött a katonák magatartásától és a háziaktól is. Így elég sok mindent éltünk át.

– A szovjet megszállás után nem sokkal aktivizálta magát a politikai rendőrség is Kecskeméten, Bánó Mihály vezetésével. Hogyan történt ez?

– A Bánó család nem volt eredetileg kecskeméti, hanem jöttek valahonnét. Bánó Mihály nagyon jól beilleszkedett, és ő lett a rendőrség teljhatalmú ura és a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezetője. Ők a rendőrségen véresre verték az embereket, és bedobták egy olyan cellába, ahol nem volt semmi bútor. A fogvatartott rövid időn belül tetanuszt kapott és abba halt bele. Én is temettem ilyet. Ezt teljesen tudatosan csinálták, 16–20 halálos áldozata volt a működésüknek, ez terjedt el a városban. A temetésen ott volt egy rendőr, úgy kellett beszélni, hogy minden mondatot ellenőriztek. Bánó és tisztjei végül összeverekedtek és agyonverték egymást, többen is fiatalon egyszer csak eltűntek. A Bánót, amikor egy motorkerékpárral Pestre ment, vagy onnét jött, egy orosz autó ütötte el. Ez a testvére, Bánó Magdára olyan hatással volt, hogy kilépett az MKP-ból, lemondott a helyi párttitkárságról és buzgó katolikus lett. Ő járt hozzánk is, Szabó József főgondnoki beiktatásán is ott volt. Akkor még mint városi párttitkár.

Én a kezdet kezdetén, amikor már lehetett, bejártam a fogházon. A fogházon ablakok nem voltak, rettenetes állapotok uralkodtak, kiderült, hogy egy sereg ismerősöm van ott. Megtartottam az istentiszteletet, elénekeltük a Himnuszot, megkérdeztem az őrt, hogy engedi-e, de mi rögtön rákezdtük, elég megrendítő módon. Kiderült, hogy ott van az egyik presbiterünk, dr. Németh László, akinek a felesége Platter lány volt. Platter János konzervgyárosnak a lánya. Nagyon jóban voltunk, azután, mikor már lehetett nemcsak istentiszteletet tartani, hanem látogatni a cellákat is, kiderült, hogy neki a Budai utcán volt a háza, és a kiürítéskor elment. A szomszédja egy nagy nyilas volt, és a nyilas, amikor az oroszok bejöttek, áthordta az ő nyilasiratait Németh László házába. Mikor ezeket ott megtalálták, Németh Lászlót mint nyilast letartóztatták, pedig neki semmi köze nem volt hozzájuk. Az ügyvédi praxisától is eltiltották, később a református egyház alkalmazta pénztárosként, így is fejezte be életét.

A nagykorósi lelkészt, Paczolay Györgyöt áthozták Kecskemétre, ő a nyilaspárttal szimpatizált, ezen a jogcímen lefogták. Gesztelyi Nagy Lászlót, aki jobboldali volt, és rendkívül sokat szerepelt korábban, őt is letartóztatták. A titkárnője református volt, és ő mondta, hogy akármerre mentek, bármit látott, rögtön feljegyezte, és amikor hazajöttünk, akkor ahová kellett, írt tiltakozó levelet vagy amit kellett. Sokat szerepelt. Én őket látogathattam, de fűtetlen cellákban voltak. A farzsebben mindig vittem nekik egy üveg barackpálinkát, azzal fűtötték magukat. Megszerveztem az ellátásukat is. Megszerveztem, hogy naponta melyik asszony visz nekik ebédet. Ilyeneket azért megengedtek, és meg is kapták mindig az ebédet.

Ezt követően jöttek a népbírói tárgyalások. A szovjetek bejövetelétől volt egy nagyon megrendítő eset, amikor engem kértek egy kivégzéshez. Katonasökevényt végez-

tek ki, aki kétszer megszökött, a második szökés után halálra ítélték. Ez egy baranyai egykés gyerek volt, a kivégzéshez kivezényelték az egész kecskeméti katonaságot az Izsáki úti laktanyához, és az ő jelenlétükben végezték ki. A kivégzésnél főbe meg mellbe lötték az embert, és elbukott. A nézők között volt több korábbi katonaszökevény is, akik várták az ítéletet, 10–15 ember összeesett a kivégzésen. Borzalmas élmény volt. Ez a szerencsétlen másodszor is megszökött a katonaságtól, Pécssett elfogták és halálra ítélték.

Volt egy másik eset, már 1945 után, amikor két rablógyilkos egy tanyán gyilkolt, és halálra ítélték az egyiket, aki kegyelmet kért. Ekkor az volt a gyakorlat, hogy a hóhér hozta a kegyelmi kérvény elfogadását vagy elutasítását. Kiderült, hogy akit halálra ítélték, azt felmentette a Legfelsőbb Bíróság, míg aki életfogytiglant kapott, az kapta meg a halálos ítéletet. De ekkor és itt tudta meg. Egy órát töltöttem el vele együtt a siralomházban, az már akasztás volt.

Egy másik eset, amikor egy olyan kecskeméti embert vádoltak meg, aki állítólag nyilasként Pesten részt vett a zsidók Dunába lövésében. Ő bejelentette tanúként azt, akivel ő Pesten ismeretségben volt. Ez eljött Kunhegyesről – ha jól emlékszem – a menyasszonyával együtt tanúként. A tárgyaláson valaki azt mondta: „Ez is ott volt a Dunába lövésnél.” Halálra ítélték őt is. Behívtak a siralomházba és azt mondta: „Tiszteletes úr! Én tudom, hogy bűnös ember vagyok. Én konfirmáltam, de ebben az ügyben teljesen ártatlan vagyok. Én nem vettem részt ebben. Most már nincs semmi érdekem abban, hogy maga előtt is tagadjam.” Úgy halt meg, úgy akasztották fel, hogy utoljára azt mondta: „Isten veled tiszteletes úr! Ártatlanul halok meg.” Szombaton lett volna az esküvőjük. Ha nem jön el a tárgyalásra tanúskodni, akkor kutya baja sem lett volna. Az ártatlansága tudatában eljött, ez lett a vége. Akkor még a tűzoltószertár a Nagytemplom mögött volt. Nagy tömeg volt, és ott akasztották fel.¹⁵

Tulajdonképpen lassan kialakult a város rendje, és amíg Tóth László volt a polgármester, nagyjából rendben mentek a dolgok. Tóth Lászlót mindenki ismerte. Tóth László 1946 húsvétján kijött velem a Talfájába, ahol az iskola tele volt emberekkel, ott tartottunk húsvéti istentiszteletet. Utána körülvették az emberek. Ő nem csak azért jött, hogy részt vegyen az istentiszteleten, hanem a tanyasi emberek olyan tömegével találkozott, akikkel más alkalommal nem volt lehetősége beszélni. Elmondták neki a panaszait. Mondta nekik, hogy hétfőn jöjjenek be a hivatalba és ott megpróbálja orvosolni a problémákat. Eljött velem több helyre is. Ő igazi népi ember volt, és a legegyszerűbb emberekkel is tárgyalt.

15 A kecskeméti, akit megvádoltak, Deák Pál volt, akit halálra ítélték és kivégeztek, Normák József. Normák az orosz fronton harcolt szakaszvezetőként, ahol megsebesült, és egy budapesti kórházban ismerkedett meg Deákkal. Deák azt vallotta, hogy Normák is nyilas volt, és együtt öltek meg 200 zsidót, amire Normák adta ki a tűzparancsot, akit nem sikerült lelőni, azokat közvetlen közélről lötte agyon. Deák ezen vallomása megtételekor halálraítélt volt, és kegyelmi kérvénye elbírálására várt. Normák a kecskeméti politikai rendőrségen beismerő vallomást tett, amit a népbírói tárgyaláson visszavont, és a következőket mondta: „A nyomozás során nagyon megverték, a jegyzőkönyvet előre diktálták és én azt sem tudtam, hogy minek írok alá, észnél sem voltam, annyira megverték, nem igaz a terrorselekményekből egy szó sem, nem tudom, hogyan írhatták azt bele és miért tulajdonítják azt az én bűncselekményemnek, amikor valótlan.” A Kecskeméti Népbírói tárgyaláson, 1945. május 14-én, Normák József egyetlen tanúját sem idézte be, pedig 25 tanú meghallgatását kérte, hogy igazát bizonyítani tudja. A két vallomás alapján halálra ítélték Normák Józsefet, akinek a kegyelmi kérvényét ugyanez a népbírói tárgyalás még aznap elutasította. A népbírói tárgyalás egyhangúan bűnösnek találta Normákot, és a bíró kihirdette a végzést délelőtt 11 órakor: A kegyelmi kérvényt elutasították. A népbírói tárgyalás közölte az elítélteket, hogy a halálos ítéletet „ma délelőtt, déli 12 óra 30 perckor fogja a városi tűzoltóudvarban végrehajtani.” Az ítéletvégrehajtási jegyzőkönyvből tudjuk, hogy 12 óra 38 perckor az ítéletvégrehajtó jelentette, hogy az ítéletet végrehajtotta, Normákot felakasztották. BKMÖL, XXV. 18. A Kecskeméti Népbírói tárgyalás iratai, 63/1945.

Elmondta nekem miután itt lakott, hogy kinn volt egy külterületi kocsmában, ott leült az emberek közé és neki elmondták a bajaikat. Így tájékozódott.

Az 1945-ös választásról is elmondok egy történetet. Fölrendelték a város vezetőit Budapestre, Tóth László magával vitte Laczy Pál főjegyzőt. Ott Laczy Pál fölállt és elmagyarázta, hogy miként kell a választások jogi hátterét értelmezni. Erre az egész társaság azt mondta, hogy azonnal mondja el még egyszer, leírták, és ezt fogadták el. Hazajöttek, és az egész 1945-ös választás lebonyolítása a kecskeméti városi főjegyző elképzelése szerint zajlott. Laczy egy kecskeméti parasztcsalád gyermeke volt, józan paraszti ésszel, aki ugyancsak mindenkit ismert Kecskeméten. A háború előtt is ő volt a főjegyző. Tóth László ilyen embereket vitt a tárgyalásokra, vitte azt, aki értett a témához. Laczy rendszere tökéletesen bevált.

– Volt-e a városnak valami haszna abból, hogy a háború után két miniszter, Molnár Erik és Faragho Gábor is Kecskemétről került az új kormányba?

– 1944 karácsonya előtt vagy a két ünnep között, volt egy értekezlet a kecskeméti színházban, ahol megválasztottuk Molnár Eriket és Révész Lászlót képviselőnek a nemzetgyűlésbe. Őket vitték el Debrecenbe az ideiglenes kormány alakulására. Molnár Erik innét népjóléti miniszterként jött haza. Attól kezdve ő tulajdonképpen eltűnt Kecskemétről. Debrecenbe, majd Budapestre ment, innét még néha hazalátogatott az apósáékhoz, de gyakorlatilag nem tartotta a kapcsolatot Kecskeméttel.

Faragho Gábor¹⁶ hazajött. Óriási tekintélye volt, de a város politikai életébe nem folyt bele. Itt is halt meg, a katolikus Szentháromság temetőbe temették el. Kimentünk, de nem volt Kecskeméten nagyon ismert vagy elismert. Őt letartóztatták, majd visszavonult a birtokára, de ő sem játszott jelentősebb szerepet a város életében.

Tóth László volt az igazi tekintély a városban. Amíg ő volt a polgármester, addig Kecskeméten tulajdonképpen rend volt, mert ő az oroszokkal is tudott tárgyalni. Mindenki-vel szót értett, aki vezető pozícióban volt, azokat gyermekkorától ismerte. Az a néhány zsidó, aki ebben az időben a városvezetésben benne volt, például a polgármester-helyettes Aszódi József, ők mind gyerekkori pajtásai voltak. Könnyen el tudott intézni mindent.

Hazajött egy 1919-es kommunista Moszkvából, aki engem is felkeresett. Azt gondolta, hogy Tóth Lászlót menesztheti és majd ő veszi át a város vezetését. A Városházán, egy gyűlésen, Tóth Lászlót megtámadta, hogy ő nagyon engedékeny a polgári oldal irányában. Ekkor Tóth László azt mondta: „Kérem, én itthon maradtam, ön elhagyta Magyarországot. Amikor 1946 januárjában a németek visszaszorították az oroszokat, én bementem a városparancsnokhoz és kértem, hogy adjanak nekem fegyvert, és az orosz katonákkal együtt küzdök a németek ellen.” Erre az egész városházi közgyűlés egyhangúlag Tóth László mellé állt. Ez a kommunista személy ezt követően eltűnt a városból. Engem is rá akart venni, hogy minél aktívabban kapcsolódjak be a közéletbe, és majd elvisznek a Szovjetunióba, hogy láthassam, milyen ott az élet. Mondtam neki: „Nézzé, nekem annyi dolgom van Kecskeméten, hogy én ilyen utazásra nem tudok elmenni.” Arra azért rávett, hogy elvállaltam a Magyar–Szovjet Kulturális Bizottság elnöki posztját. Ez novemberben volt, januárban volt a szovjet hadsereg napja, és arra kértek, hogy én nyissam meg a színházban az ünnepséget. Kérdeztem: „Miként jövök én a katonasághoz?” Erre azt mondták, hogy az egyesület elnöke kell, hogy megnyissa a műsort. Néhány mondattal megnyitottam a rendezvényt, majd én a kulturális egyesület elnökségéről le is mondtam, de ezt nem

¹⁶ Faragho Gábor vezérezredes 1944-ben a magyar fegyverszüneti delegáció vezetője volt Moszkvában. 1944. december 24-től az Ideiglenes Nemzeti Kormány közellátásügyi minisztere volt, 1945. július 5-én nyugdíjazták, majd kitelepítették.

akarták elfogadni. Két-három hónapig jártak a nyakamra, míg egyszer csak elfogadták. Azért, mert a piaristák igazgatója vállalta el az elnökséget. Nekik egyházi ember kellett erre a posztra. Utána békén is hagytak.

Azzal, hogy én Kecskeméten maradtam, nem hagytam el a várost, és a helyi lakossággal vállaltam a megpróbáltatásokat, bizonyos tekintélyem volt. Nekik egy darabig erre szükségük volt.

1948-ban 1848 százéves évfordulóját ünnepeltük. Az egész pártbizottság eljött a református templomba, én prédikáltam. Elmondtam egy rendes evangéliumi prédikációt, és utána kaptam a pártbizottságtól egy levelet, hogy a Vöröskereszt elnökségétől megfosztanak. Elmentem a párttitkárhoz, akivel – egy felvidéki ember volt – elég jó kapcsolatunk volt, mert az anyósa haldoklott és hozzám jött, hogy menjek utolsó kenetet adni neki. Mondtam neki, hogy az anyósa katolikus én meg református lelkész vagyok, de átkísértem a plébániára a paphoz, és közben beszélgettünk. Elmentem hozzá és megkérdeztem, hogy miért fosztottak meg az elnökségtől, erre azt mondta, hogy nem voltunk megelegedve a maga beszédével. Mi azt vártuk, hogy ön azt mondja, hogy ez a mostani rendszer az 1848-as forradalom és szabadságharc folytatása és befejezése. Mondtam neki: „Ha én ezt mondom, akkor én politizálok, márpedig önök azt kívánják, hogy az egyház ne politizáljon.” Ezzel én is egyetértettem. Ezután megállapodtunk abban, hogy visszavonják a megfosztást, én pedig lemondok a Vöröskereszt elnökségéről. Ekkorra már befejeződött a ruha akció, és nem igazán volt már mit szétosztani, így lemondtam. Ezután nyugodtan hagytak, nem volt problémám.

– *Olvastam több forrásban is arról, hogy működött a városban egy internálótábor. Mit tud erről?*

– Az egyik laktanyában, a Máriaváros felé, mikor megyünk, a bal oldalon volt egy lak-tanya, ott volt az internálótábor. Ott voltak Pestről rendőrök internálva, akik között voltak reformátusok is, ezek kívántak úrvacsorát venni. Én orosz örök kíséretében, oda beme-hettem, ott 20–30 fő volt az emeleten. A földszinten német katonák voltak, hadifoglyok. A német katonáknak köszöntem németül, ők visszaköszöntek, beszélni akartam velük, de az oroszok nem engedték. Ezek a német katonák végelgyengülésben voltak ekkor. A Szentháromság temetőben van három tömegsír, ezek nagy részét oda temették. Voltak közöttük magyarok is, többek között a Dunántúlról egy lelkész eljött, mert azt a hírt kapta, hogy az ő orvostanhallgató fia, aki Kecskeméten esett el, itt van eltemetve. Fölbontatta mind a három tömegsírt, de nem találta a fiát.

– *Akik a helyi politikai rendőrségnél dolgoztak, jórészt nem kecskemétiiek voltak, az ország vala-melyik részéről kerültek ide.*

– Igen, ez így van. Ezek részben zsidók, részben magyarok voltak vegyesen. A bori munkaszolgálatosokból kerültek ide többen. Amikor Pest már felszabadult, ezek idejöt-tek. Ezek kisiparosok, kiskereskedők voltak, ahogy én velük beszélgettem. Szóval rendes emberek voltak. Volt egy érdekes dolog 1946 márciusában, rendeztünk mi egy sorozatot. Dobos Károly budapesti lelkészt hívtuk, és ő sok zsidót mentett, ezért a sorozatának az egyik címe az volt: „Mi lesz a zsidókkal?” Erre a politikai rendőrség vezetője felhívott engem. Akivel ezek révén ismeretségben voltunk. Megkérdezte, hogy eljöhettek-e ők is a templomba. Mondtam neki, hogy természetesen, hiszen a templomajtó nyitva van. Rengeteg ember volt a templomban, zsúfolásig megtelt. Az első sorokban ültek a politikai rendőrség emberei. Dobos Károly elmondta, hogy miként mentette a zsidókat, nem mon-dott semmi olyat, amibe beleköthettek volna.

Balásfalvi Kiss Barnabás, a korábbi jogakadémiai dékán, akit lefogtak volna, ha Kecskeméten marad, biztosan elítélték vagy internálták volna. Érdekes módon a házát

nem kobozták el. Amikor később én már Pesten voltam, akkor a Kiss Barnabás felkerekedett, hogy én igazoljam, hogy ő jogakadémiai tanár volt, mikor a nyugdíjazását intézte. A Cukoripari Vállalatnál volt titkár, mikor nyugdíjba ment, igazolnia kellett a kecskeméti szolgálati éveit is. Én írtam neki egy igazolást. Tőle tudtam meg, hogy a háza megmaradt, és azt eladhatta. Ezután Érden vettek egy házat, és ott éltek, majd elváltak a feleségével. Ő a Faragó Béla Árvaházzal szemben lakott.

– *A népbíróági ítéletek alapján is látható, hogy a korábban befolyásos emberek viszonylag enyhe ítéletet kaptak, míg egyszerű kisembereken elverték a port.*

Sokszor szerepet kaptak a személyi szempontok is, feljelentések, vagy valahol rosszul nyilatkozott valaki.

A korábbi polgármester, Liszka Béla 17 éves fiát és feleségét is elítélte a Kecskeméti Népbíróóság.

– Igen, igen.

– *Váradi Józsefet, a szovjet megszállás után Kecskemét első polgármesterét is a levéltári források alapján kihallgatta a kecskeméti politikai rendőrség, és ott is halt meg a fogházban.*

– Úgy tudom, hogy Ceglédre internálták az ottani internálótáborba. Azután, hogy visszahozták-e a városba, nem tudom. Váradi pincér volt a Beretvás étteremben, ahol megvendégelte az oroszokat a bevonulásuk után. Nem volt komoly ember. A szegényházban élők egyszer bejöttek hozzá, hogy elfogyott az élelmük. Erre azt mondta Váradi Merétey Sándornak – sokáig ő volt a városban az egyetlen orvos: „Menj és adj nekik egy injekciót!” Merétey Sándor megkérdezte, hogy ezt miként képzeled. Ehelyett javasolt neki egy másik megoldást, hívjuk be a papokat, és mi adtunk egy felhívást a tanyai lakosság felé, hogy ha mennek a szegényháznak gyűjteni élelmet, adakozzanak nekik. Össze is gyűjtöttük a szükséges élelmet.

Mondjam, ne mondjam? Molnár Erik ez ellen nem tiltakozott. A katonai rendőrségen, az NKVD-n azt mondták nekem, az egyik nap, mert egy darabig naponta jelentkeznem kellett, hogy Molnár Eriket vigyem el hozzájuk. Molnár Eriknek mondtam, hogy akarnak veled találkozni, elmegyünk, és én hátul ülök, míg Molnár Erik beszélget a parancsnokkal. Utána kérdeztem tőle, hogy mi történt? Azt mondta, hogy most beszéltem oroszul először. Írni jól tudott, de beszélni akkor beszélt először, és ez annyira igénybe vette, hogy teljesen kifáradt.

– *A háború előtti két országgyűlési képviselőt, Gesztelyi-Nagy Lászlót és Szabó Ivánt népbíróóság elé állították a háborút követően. Mi lett velük később?*

A Gesztelyi-Nagy László, mikor kiszabadult, felkerült Pestre, a testvérei itt éltek Pesten. Budán temették el őt is és a feleségét is. Ezt a temetőt felszámolták, ennek a helyén egy művelődési központot építettek, a Novotel Szálló közelében. Szabó Iván eltűnt, nem tudok róla semmit.

– *Farkas Ferencsel, a nyilaspárt kecskeméti alapítójával mi lett?*

– A népbíróóság elé állították, úgy tudom egy időre elítélték, azután kiszabadult, és kiment tanyára, nem játszott szerepet. A nyilasok Kecskeméten jelentéktelen emberek voltak, és súlyuk sem volt a városban, mert kevesen voltak. 1944. március 19. után jöttek a nagy háborús behívások. Borzalmas volt, amikor az utolsó nagy behívás volt, a főtér megtelt a Kecskemétről és a környékéről behívott tartalékosokkal. Akkor ott beszédet mondtak, siralmas volt a hangulat, már mindenki tudta, hogy értelmetlen az egész. Érdekes módon, Kecskeméten a németek megszállása egy darabig még fellendülést jelentett, mert a németek mindent megvettek: zöldséget, gyümölcsöt. Nagyszerűen éltek itt a városban,

nem volt velük különösebb probléma. De ez csak pár hónapig tartott. Ekkor már minden paraszt felfogta, hogy a németek, akik már Moszkva alatt is voltak, és most ideáig jöttek vissza, az a vereségüket jelenti.

– *Simala János, aki a háború alatt jelentős mértékben meggazdagodott a zöldség- és gyümölcske-
reskedésből, Németországba is sokat szállított. Vele mi lett?*

– Úgy tudom, hogy a háború után kiment Németországba. Kecskeméten jelentős exportőrök voltak, én közülük Vogrincsic Gézával jóban voltam. Én megkérdeztem Vogrincsic Gézát: „Mondd meg nekem, hogy csináljátok ti?” Volt olyan időszak, amikor Kecskemétről naponta 18 tehervonat ment el zöldséggel-gyümölcsrel megrakva. Azt válaszolta: „Nézd, én reggel öt órakor felhívom Varsót, megmondja, hogy mi kell neki. Az embereim kinn állnak a piacon, én megmondom nekik, hogy mi kell, ők megvásárolják és viszik ki az állomásra. Fél óra múlva hívom Prágát, másik fél óra múlva hívom Bécsét, azután Milánót és Velencét. Így dolgoznak a többiek is.” Tehát olyan fantasztikus mozgás volt, hogy mindent, amit a tanyákról behoztak, el lehetett adni, vitték külföldre.

Ehhez kell megemlíteni az izsákiakat is. A németek kedvenc szőlője a sárfehér volt, amely nagy szemű, nagy fürtű és kicsit savanykás szőlő. Az izsákiak tehervonatszámra szállították a sárfehért Németországba. Szerintem ebben az időszakban Izsák a leggazdagabb falu volt az országban. Csontváry gyógyszerész testvére nemesítette a sárfehért, de gyorsan elterjedt az izsáki parasztok körében. Mindez megszűnt a háborút követően.

Érdekes még Kocsis Pál neves szőlőnemesítő egyik esete is, ő Kodállal együtt gyerekeskedett Kecskeméten. Az oroszok bejövetele után, a háborús jóvátétel fejében szállítottunk szőlővesszőt a Szovjetunióba. Az orosz mezőgazdasági tudósok a csodájára jártak, az általa nemesített szőlőket vitték a Szovjetunióba. Elterjedt a híre, hogy a szőlővessző-szállításért a szovjetek jelentős összeget fizettek Kocsis Pálnak. Ezek után egyszer lefoglta Kocsis Pált, mert egy orosz lelőtt. Ez nagy esemény volt. Én kijártam Katonatelepre, az iskolában Kocsis Pál felesége volt a tanítónő, behívott magukhoz, ekkor már Kocsis Pál is otthon volt, és elmesélte a következőt: „Úgy volt, hogy ma fizetik a nagyobb összeget a szovjetek, holdvilágos éjjel arra ébredtünk fel, hogy az udvar tele van oroszokkal. Felébredtünk és az ágy alól elővettem az oda eldugott vadászpuskát, kiléptem az üveges verandára és láttam, hogy egy orosz céloz rám. Fogtam a puskát és odalöttem, majd az oroszok eltűntek. Lefeküdtünk aludni, majd reggel jött az egyik emberünk, aki azt mondta: Tekintetes úr, az istálló mögött egy orosz fekszik halva.” Kiderült, hogy az orosz jól célzott, Kocsis Pál ugyancsak jól célzott, az orosz az állánál találta el a sörétes puskával, szétlőtte a fejét. Az orosz 15–20 centivel fölé lőtt, és az ajtófélfában volt a golyója. A bírósági tárgyaláson, a helyszíni szemlén megállapították, hogy önvédelemből lőtt, ezért felmentették. Ezt Kocsis Pál maga mondta el. Tóth László is mindent megtett Kocsis Pál érdekében, mert a felesége azonnal berohant a városházára és fegyvertartási engedélyt kért. Nem ez döntötte el az ügyet, de ez is számított. Az oroszok ebben egyrészt igazságosak voltak, másrészt érdekük volt, hogy minél több szőlővesszőt kapjanak tőle. Kocsis Pálra szükségük volt. Ez 1945 tavaszán vagy őszén volt, ekkor még mindig zabráltak a szovjetek, általában jól szervezetten, és ők azt is tudták, hogy Kocsis Pálnak mikor fizetnek.

1945 húsvét nagypéntekén a katolikus temetőben temettünk egy olyan szegény családot, amelyből hét főt kiirtottak az oroszok. Bementek hozzájuk éjjel zabrálni, és nem találtak ott értéket, a család tagjai szegények voltak, mezítláb jártak. A tanyákat nagyon megkínózták az oroszok, és nagyon sok ember áldozatul esett. A nőkkel is nagyon sokat erőszakoskodtak. Matolcsy Károly volt ekkor a nőgyógyász, adatai szerint háromezer körül volt a sértettek száma. Matolcsy Károly a front alatt is Kecskeméten maradt, kiment a tanyájára, kivitte

oda az egész kórházi osztályt és személyzetet is, és ott dolgozott. Amikor lehetett, utána visszajött és a Thury Szanatóriumban rendezkedett be, mert a városi kórházat a szovjetek szállták meg. Ő Matolcsy Györgynek, a volt gazdasági miniszternek a nagyapja. Matolcsy Károly feleségül vette a Beretvás Szálló tulajdonosának a lányát, Beretvás Máriát. Az ő fiaik közül az egyik Matolcsy Károly volt, aki a Magyar Nemzet külpolitikai vezetője volt hosszú ideig, a másik fiát Matolcsy Hubának hívták. Ő volt a korábbi gazdasági miniszternek, Matolcsy Györgynek az apja. Egyszer mondtam neki, mikor Hubával találkoztam: „Hogyhogy te már Matolcsy László vagy?” Azt mondta: „Mikor elhelyezkedtem az egyik vállalatnál, azt mondta nekem az igazgató: Huba névvel nem fogsz te itt semmire sem menni. Nincs neked másik keresztneved?” Mondtam neki, hogy a másik nevem László. Erre azt válaszolta: „Mától fogva Matolcsy László vagy.” Tehát Matolcsy György édesapja Matolcsy László lett. Kecskeméten volt egy Matolcsy László nevű lelkész is, aki az ő rokonuk volt. Matolcsy Huba volt a családban a legkisebb gyerek. Ők is Budapestre jöttek lakni Kecskemétről. Matolcsy Károly nagyon tekintélyes ember volt a városban, de 1945 után őt is meghurcolták. Volt az orvosoknak egy „nemzeti” egyesülete, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének ő volt a városi elnöke. Őt is elővették a népbíróságon. Ennek a szervezetnek tagja volt Somogyi Gyula is. Somogyi elmenekült Kecskemétről, de egyszer hazajött, amikor már nem volt olyan veszélyes a helyzet, nálam tájékozódott. Mondtam neki, hogy nyugodtan hazajöhetsz. Akkor már azt se kérdezték meg, hogy hol volt, mikor a veszélyes idők már elmúltak. Somogyi Gyula ugyancsak kecskeméti születésű, egyszerű családból származott. Ő lett a kecskeméti származású párttagoknak az orvosa. Ő volt a legjobban tájékozott ember, mert ezek a páciensek a kezelés közben neki sok mindent elmondtak. Mikor olyan dolog volt, amit nekem is tudnom kellett, akkor Somogyi Gyula átjött hozzám és elmesélte, miután a rendelője az egyházi bérházban volt, a régi Tatay téren, ami most Kálvin tér.

Egy időben lefogtak katonatiszteket, tábornokokat is Kecskeméten. Muraközy Gyula volt kecskeméti lelkésznek volt egy testvére, Muraközy Károly, akinek Szikrában volt egy csodálatos szőlészet és gyümölcsöskertje. Volt egy másik tábornok is Kecskeméten, aki járt templomba, és egyszer azt mondta nekem, hogy ő kiköltözik Lakitelek közelébe a Szikrába, a szőlőbe, mert itt nagyon veszélyes, jobb neki, ha eltűnik, és nem lesz szem előtt. Kint ugyancsak volt egy másik ilyen magas rangú katonatiszt, és ezek összejártak, és megjelent közöttük egy erdész, aki úgy játszotta meg a dolgot, hogy jön majd a változás, mert akkor az volt a remény, hogy mikor az oroszok Ausztriát elhagyják, Magyarországról is kivonulnak, és ilyen emberekre szükség lesz. Az egyik éjjel ezeket a katonatiszteket, közöttük Muraközy Károlyt is, lefogták. Az egyik tábornokot kivégezték, a másik életfogytiglant kapott, Muraközy Károlyt is elítélték. Ő azonban valahogy kiszabadult, és miután lecsendesedtek az események, az egyik este megjelent nálam, és kérdezte: „Mit gondolsz, hazajöhettek-e én?” Mondtam neki: „Nem jöhetsz haza, hanem hajnalban visszamész Pestre, de nem vonattal, mert ott lefoghatnak, hanem Lajosmizséig elmész gyalog a dűlőutakon, majd én szólok a feleségednek” – aki itt maradt. Pomáz környékén hosszú ideig kertész volt, egy idő után hazajött, ekkor már azt se kérdezték tőle: „Hogy van?” Itthon elítélhették volna.

Ugyanígy volt az egyik evangélikus lelkész, Sárkány Béla hitoktató lelkész is, aki nagy németbarát volt. Kiadott egy újságot, abban németbarát cikkek voltak. A háború végén elmenekült, majd visszajött háromnegyed év múlva, és akkor már nem foglalkoztak vele. Ha otthon maradt volna, nagyon elítélték volna. 1945 tavaszán volt a legnagyobb felelőségre vonás, Bánó Mihály ekkor üldözte leginkább az embereket. Bánó után már Imre Gábor volt a rendőrség vezetője, ő jobb indulatú ember volt. Az egyik régi rendőrtiszt, képezte az új rendőröket a munkára, miután kiképezte őket, elbocsátották, de rendes nyugdíjat kapott.

Rigó Zsigmondnak, aki az ebben a szobában lévő bútorokat csinálta, 18–20 ember dolgozott a műhelyében. Jellemző, hogy ő a presbitériumban az orvosokkal és a jogászokkal asztalosként tegeződött. Kérdeztem tőle: „Hogy van ez?” Erre azt válaszolta: „Együtt érettségiztünk.” Ő érettségi után ment el az édesapjához asztalostanulónak. Ő lett a város legismertebb asztalosa, és ezeket a szekrényeket is ő tervezte és készítette. Őt mint nagyvállalkozót felszámolták, de rájöttek az asztalosipar vezetői, hogy minőségi bútort is kellene csinálni, mert arra is van igény, és visszahívták Rigó Zsigmondot. Azt mondták neki, hogy: „Zsiga bácsi, tessék betanítani az új nemzedéket, és csinálja úgy, ahogy jónak látja, mert tudjuk, hogy maga ehhez ért.” Szóval először felszámolták, azután már rájöttek, hogy a szakértelemre szükség van. Itt volt a Mistéth Endre¹⁷, aki újjáépítési miniszter volt, aki nagyon sokat segített Kecskemétnek, amikor az iskolákat visszakaptuk, a helyreállításhoz ő adott segítséget. Elítélték hat évre, de benntartották még egy fél évre, mert ő építette a Mancsi hidat, azután az ideiglenes hidat is. Más hidakat is tervezett, Egyiptomban is dolgozott, benntartották, minden kedvezményt megadtak neki, a szakértelmére szükség volt.

Ezekre emlékszem, a nevek nem mindig ugranak be.

Az interjú 2008. november 14-én készült Budapesten. Az interjú teljes hanganyaga Rigó Róbert archívumában található.

A jegyzetekhez felhasznált irodalmak:

BKMÖL, XXV. 18. A Kecskeméti Népbíróóság iratai, 63/1945.

Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor: *Így kezdődött*. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez, Bács-Kiskun Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, Kecskemét

Péterné Fehér Mária – Szabó Tamás – Székelyné Kőrösi Ilona: *Kecskeméti életrajzi lexikon*. Kecskeméti Lapok Kft. és Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét, 1992.

Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*. Javított, átdolgozott kiadás, <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html>

Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006.

¹⁷ Mistéth Endre 1935-ben szerzett diplomát a budapesti műegyetemen, majd a Ganz Vagonyárban és az Országos Közegészségügyi Intézetben dolgozott. Később a Közlekedési Minisztériumban helyezkedett el, 1940-ben önálló tervezőirodát nyitott. Korai munkái közt volt az 1940-ben épített szolnoki merevítőgerendás ívhíd, amelynek nyílása a legnagyobb volt a korabeli Európában. A nyilasok uralma idején részt vett a fegyveres ellenállási mozgalomban. A háború után Mistéth Endre tervezte a „Mancsi” nevű ideiglenes Duna-hidat és az első önálló hidat, a Kossuth hidat is. Mistéth Endre 1945. november 23-án a Független Kisgazdapárt delegáltjaként államtitkár lett az Ipari Minisztériumban. 1946. július 21-én újjáépítési miniszter, majd amikor a posztot október 12-én átnevezik, építési és közmunkaügyi miniszter lett. A Magyar Közösség ügy néven emlegetett koncepció perben 1947-ben koholt vádakkal börtönbüntetésre ítélték, csak 1955 áprilisában szabadult. Szabadulása után három és fél évig rendőri felügyelet alatt állt. 1969-ben lett a műszaki tudományok kandidátusa, majd 1978-ban akadémiai doktor. 1983-tól egyetemi tanár, 2006-ban hunyt el. www.wikipedia.org/wiki/Mist%C3%A9th_Endre Utolsó letöltés: 2009. január 13.

Ács Margit

Megrabolt szőlőtőkék, „kiszervezett” mezőgazdaság*

A magyar irodalom teljes jogú műfajként fogadta be a szociográfiát, hiszen Illyés Gyula, Nagy Lajos, Kovács Imre, Féja Géza – hogy csak a legismertebb teljesítményekre hivatkozzam – vitathatatlanul írói szemmel, érzülettel jegyezték le egy-egy emberi közösségben végzett vizsgálódásuk eredményét vagy spontán módon szerzett tapasztalataikat. Irodalmi műveket hoztak létre, azon túl, hogy szociológiai statisztikákkal alátámasztható képet adtak egy-egy közösség tagjainak életviteléről, gazdálkodásáról, létgondjairól. Az én nemzedékem élete derekán, a hetvenes-nyolcvanas években is születtek autentikus irodalomnak tekinthető szociográfiák, s nem a *Magyarország felfedezése* című sorozatra gondolok elsősorban, noha a megrendelésre készülő nagyriportok, szociológiai jártasságot kamatoztató témafeldolgozások között is jócskán voltak értékesek, de olyan hatást, mint Csalogh Zsolt, Tar Sándor szociográfiái – amelyeket minden valamirevaló értelmiséginek olvasni illett – természetesen nem értek el. S akkor még nem is említettem a Moldova György dedikációjáért sorban állók százait a könyvhetek alkalmával a Vörösmarty téren, vagy az ellenkező végletet: Hajnóczy Péternek az elmeszociális otthonokról írott leleplezését, amely köré szinte legenda képződött, de könyv formában máig nem jelenhetett meg.

E visszatekintéssel azt az igényt jeleztem, amellyel e konferencia anyagának feltérképezésekor áttekintettük az elmúlt húsz év könyvtermését, olyan műveket keresve az egyébként nagy bőségben kiadott tényfeltáró munkák között, amelyek közvetlenül az átalakulás hatásairól adtak számot a magyar társadalom egy-egy rétegét tekintve. El kellett ismerünk, hogy a klasszikus szociográfiákkal mérhető irodalmi teljesítmény nemigen van közöttük. A tisztességes szociográfiái riportok megszületéséhez is túl gyér volt a megrendelés, pedig ilyen feldolgozások az anyaggyűjtés feltételeinek biztosítása, ösztöndíjak nélkül nem jöhetnek létre. De azt is beláttuk, hogy annál többet érnek azok az alkotások, amelyeknek a szerzője hozzá mert nyúlni a forrásban lévő, s sokszor nem veszélytelen anyaghoz, s a kedvezőtlen feltételek dacára megörökítette a korfordulót. Én a falu, a tanyavilág közegében járatlan vagyok, épp ezért érdekelt, hogy mit tudhatok meg az evvel a világgal foglalkozó szociográfiákból. Hogy hitelesek-e a beszámolóik, saját tapasztalat híján nyilvánvalóan nem ítélem meg, viszont így legalább részleges egyéni ismeretek sem befolyásolnak. Hétköznapi olvasóként és városi patkányként nem vállalkozom többre, mint hogy beszámoljak néhány könyvről, amelyekből elevenen és személyes érintettséggel rajzolódott ki

* Az előadás *A rendszerváltozások megjelenítései a magyar irodalomban* című, a Magyar Írószövetségben, 2009. március 6-án megrendezett tanácskozáson rövidített formában hangzott el.

a magyar vidék, a magyar falu élethalál-küzdelme. Hogy ez az volt, és máig az, már nem szorul igazolásra, sajnós. Az ország mai gazdasági mutatói vallanak rá.

Még egy előrebocsátott megjegyzés: a szóba jövő könyvek kiválasztásáról. A felkészülés egynehány hónapja alatt nem markolhattam többet. Az elolvasott köteteken kívül bizonyára sok van még, amelyre nem figyelhettem. De ahogy az egész konferenciának, az általam végzett szemlének is az a célja, hogy az irodalmi köztudatot rábírja a számba vehető alkotások felderítésére, a sor folytatására.

1993-ban jelent meg Dobozi Eszter *Tíz körömmel* című szociográfiája (Széphalom Könyvműhely) egy homoki boráról híres, Kecskemét környéki falu, Izsák feszültséggel telt hónapjairól. A tsz-ekbe és az állami gazdaságba beolvasztott föltulajdon visszaigénylésének és a kárpótlási jegyek beváltásának az ideje ez. A jogosan igényelt földmennyiség aranykorában számolva több mint kétszer akkora Izsákon, mint a kijelölt földalap. S ezt az arányt tovább rontja az idegenek, sőt külföldi vásárlók részéről mutatkozó földigény. Az igénylők többsége régi földjét szeretné visszakapni. Azokat a földeket, amelyeket a felmenőik tettek művelhetővé, amikor a homokbuckákat kézi erővel, deszkaszekerzettel egyengették el a XIX. század végén, és 70 cm mélyen fogatták meg a talajt, kiérdemelve a „homok hősei” titulust. Azt a régi földet, amelyet brutális erőszakkal, testi kínzással ragadtak ki a tulajdonukból a kolhozosítók. Hogyan felejtették volna el az izsáki gazdák, hogy volt itt egy kulácker 1951-ben tizenkilenc vádlottal, s közülük kettőt halálos ítélettel sújtottak, a következő évben ki is végeztek, tizenheten meg tíz-tizenkét évet kaptak – miért?, hogy az állami gazdaság létrejöhesse. Van-e ezeknél érvényesebb jogalap? Azonban az eltelt évtizedekben ártrendeződött a határ. Esetleg valaki régi földjén áll most egy új tanya, a földre annak gazdája is igényt tart. Az emberi gyarlóság, haszonlesés sem lebecsülendő motívum ilyen felfordult időkben. Számolni kell a tájékozatlansággal is: például van, aki úgy hitte, vagyonjegye már lejárt, beírta 20 ezer Ft-tal, amellyel a tsz kiszúrta a szemét. És van olyan is, aki akarja a földet, bármekkorát, és nem érdekli, hogy nem bírja majd művelni, vagy nem elég arra, hogy a család megéljen belőle. Igazságosan, megnyugtató módon nem lehet rendezni ezt a helyzetet, mert arra a meghozott törvények sem adnak lehetőséget – mondja az egyik tsz-elnök, mert Dobozi Eszter szakmai tisztességgel a „másik oldal” képviselőit is végiglátogatja, és még emberi kiletükre is jut figyelme. Éppen ennél a szövetkezetnél, amely eleve sem kolhoz típusú volt, hanem nyugatias szakszövetkezet, kivételképpen sikerült megegyezést kicsikarni a tulajdonukat visszaigénylők között. De az állami gazdaság földjei nagy részét eleve hozzáférhetlenné teszi a rájuk terhelt banki jelzalog. A kölcsönt a gazdaság 1989-ben vette fel, az író a gazdaság felszámoló biztosa felvilágosítja: a dollárelszámolásra való áttérés, a keletre exportált áruk utáni fizetség végleges elmaradása (emlékezetes mozzanat ez is azokból a kezdeti évekből!) tette tönkre az állami gazdaságot. Egyes részeit már eladogatták, a tűzhöz közel ülőknek, természetesen, úgy mond, muszájból. Akkor még privatizálták, a későbbi szóhasználat szerint „kiszervezték”. 1993-ban már csak a borágazat sorsa kétséges. Kik kapják meg? A Gazdakör hetven körüli tagjai nem esélyesek, ám van egy Kertész Gazdakör is, azokból a környékbeli diplomás szakvezetők közül, akiket a népnyelv „zöld bárók”-nak nevez, s akik egy részvénytársaság megszervezésén ügyködnek. A részvények egy részét alacsony értékben eladják kisembereknek, hogy aztán majd egy-két nagyrészvényes felvásárolhassa őket. Ezt így kell csinálni a kapitalizmusban, minden rendjén is volna, ha nem foglalnák szabályzatba, hogy nem kell okvetlenül borral foglalkozni, csak amíg kifizetődő. Meg akkor is békéesebb lélekkel fogadná az ember az efféle privatizációt, ha Dobozi Eszter jóvoltából nem kéne tanúként végignéznie az árverést, amelynek során egekbe srófolt áron jutott hozzá a „szerencsés” licitáló új-régi tulajdonához.

E vázlatos ismertetésből is ki-ki ráismerhet a fordulatot követő közhangulatra, amelyet az általános kijátszottság érzülete határozott meg. Az író érdeme ez, és utólagos igazolása munkájának. De e látélet felvételekor Dobozi Eszter és interjúalanyai minden kesergésük, dohogásuk ellenére is jobb jövő hitében leledztek, mint ami következett – most már tudjuk. Akarat feszítette az embereket, elszánás egy gyökeres újrakezdesre. A részvénytársaság fiatal évjáratú, szakdiplomás szervezőit nem csoda – ám még az unokák javát néző öreg gazdákat is. Megnyilatkozásaikon látszik, hogy a nyomorgató anomáliák dűhítik ugyan őket, de ott munkál ösztöneikben, hogy ami a kezükben van, annak elégnék kell lenni, és elég is lesz a talpra álláshoz – majd megint kitoldják a saját erejükkel, mint mindig. Mára parlagföldeket lát az ezen a tájon utazó, elhagyott tanyákat. Dobozi Eszter könyvének elején egy parasztember emlékezik: „*Kilenc hónapos volt a fiam. Akkor kezdett járni. Egy este odajött hozzám a tanácselnök, a füstös. Azt mondta, másnap reggel 8 órakor vigyem be a kulcsot. Akkorra üres legyen a ház. Jön Pestről, aki Izsák párttitkára lesz. Szüksége van a lakásra.*” Amikor ezt a parasztember mesélte, tizenöt évvel ezelőtt még csak a múlt borzongatta meg szavai olvasóját. Ma olvasva a magyar falvak lakatlanná vált házainak, üres tanyáknak a látványa rebben át lelkünkön. Kinek-minek volt szüksége arra a sok lakásra? Ki rabolta meg a szőlőtőkékét?

A szőlőtőkék megrablása már Hatvani Dániel könyvében merül fel, többször is. Ha valaki eladni vagy kivágni akarja a szőlőtőkékét, metszésnél hosszúra hagyja a termőcsapot, mert akkor utoljára még nagy termést szüretelhet. Az ilyen tőke a következő évben és esetleg soha többé nem terem. Hatvani Dániel szociográfiai riportjairól volt ismert, 2006-ban megjelent kötete, az *Egy bennszülött vallomásai* (Felsőmagyarország Kiadó – Szépirodalom Kiadó) mégsem társadalomrajznak készült, hanem önéletrajzi vallomásnak. Az teszi társadalmi érdekűvé, hogy az író személyes sorsában egy jellegzetes vidéki értelmiségi típus drámai szerepvetése jelenik meg előttünk. Parasztszármazék volt, de szülei kezdetől meg akarták menteni a paraszti munkától, talán mert alkalmatlannak is vélték rá. Jogot végzett, és igyekezett messze kerülni a falutól, ám mégis akkor talált magára, amikor Kecskemétre kerülve újságíró lett, és a mezőgazdasági rovattal kellett foglalkoznia. A föld, a kert mindvégig elemien fontos volt számára. Vett egy tanyát is a Homoki Hátságban, de a városokba visszaköltözve is, mint afféle közrendű Antaeus (Antaios), naponta érintenie kellett a falut, ha már gyökereit kitepte onnan. A rendszer hazugságai között kellett újságíróként, majd folyóirat-szerkesztőként elboldogulnia, tehát nem nehéz elképzelnünk, hogy a rutinszerű manipulációk nyálkás szövevényéből ösztönszerűen fordult némi bizonyosságért a paraszti közegehez és a kétkezi gazdálkodáshoz. A nyolcvanas évekről, a lengyel forrongásról szólva azt írja Hatvani Dániel: „*Ami az itthoni dolgokat illeti: egy percre se szerencséltettem megtapasztalni a kádári diktatúra felpuhulását, a repressziós bekeményítést annál inkább.*” – Igen, vidéken és a külvárosban más világ járta, mint a fővárosi értelmiségi klubokban. – „*...egyre bizonytalanabb a közérzetem*” – folytatja Hatvani. – „*Sóvárogva szemlélgettem a lendületes falusi építkezéseket... Azt éreztem, hogy a vidéki Magyarország nem nagyon emésztte magát a nemzetközi nyavalyák, a világ bajai miatt, kellőképpen elfoglalta magát önmaga rendbetételével...*” Kedvtelve írja ezt, ám ekkor feljajdul benne a lapszerkesztő, az igazságokért vergődő értelmiségi: „*De akkor kiknek csináljuk az orgánumot?*” Adódik a válasz: „*A frusztrált, kiéheztetett, szakadt humánértelmiségi volt az, aki vevő volt mindarra, amit közreadtunk. Segítettünk neki az oppozíciós érvei megfogalmazásában. 1990 után, amikor java részük beépült az új hatalmi struktúrába, viharos gyorsasággal igyekezett elfeledni, hogy milyen emlékün nevelkedett.*”

Hatvani Dániel 90 utáni félresodródásának nagyobb oka volt, mint pusztán betegsége, nyugdíjaztatása. „*Narodnyik*” volt – ő maga is így minősíti magát –, és ezért senkinek sem

állt érdekében az új normáknak való megfelelés közepette, hogy elnézze neki egykori pártkapcsolatait. Se a liberális szellemi körnek (amely az állampárt „piacivá” avanszált káderei és kliensei esetében nem finnyáskodott), sem a keresztény-konzervatív irányt vett magyar demokratáknak, akik a „saját” narodnyikjaiktól is szabadulni igyekeztek. Egzisztenciális gondjaitól aligha mentette volna meg, de tartásában megerősítette volna, ha legalább a „nép”-nek kell. De hát az ilyen falusi apostol sorsának ironikus törvénye, hogy a népek aztán végképpen nem kell.

A vallomáskötet a továbbiakban arról szól, hogy Hatvani Dániel nem küzd a régi társadalmi presztízs visszaszerzéséért, talán nem is képes rá. Immár a kilencedik megyében ver gyökeret, Diósjenőn lakik. Művészetté fejleszti a takarékoskodást, s e művészetnek része a szakácmesterségben való elmélyülés is. És íróhoz méltó módon papírra veti gondolatait, emlékeit. 2003-ban Balmazújvárosban még nyer is vele egy szociográfia-pályázaton. De a „világ bajai” már nem jelennek meg soraiban. Nemigen figyel rájuk. Legfeljebb azokra az emberi dolgokra van szeme, amelyek a társadalom peremén történnek. Például beszámol a falusi legénykéek között nem ritka új szokásról, hogy nagyvárosba kerülve olyan lánnyal szűrik össze a levet, aki egyedülálló anyjával él. Rövid idő alatt a jóvágású legény, Tersánszky „havasi selyemfiújának” vulgáris utóda, úr lesz a háznál, s még jó, ha megtűri lakótársnak a ház tulajdonosait. De ilyesféle társadalmi híradás ritka Hatvani „vallomásaiban”. Ő is azok közé került, akik a maguk bajával vannak elfoglalva, mert nincs beleszólásuk semmi másba. Erről az emberfajtról azonban hiteles leírást hagyott.

Az előbbi két könyvhöz könnyű hozzáolteni Horváth Dezsőnek, a szegedi újságírónak ugyancsak a Duna–Tisza köze tanyavilágát bejáró riportkötetét. Hogy milyen volt a tanyai ember a rendszerváltozásig, éppen Horváth Dezsőnek a *Magyarország felfedezése* sorozatban megjelent könyvéből is tudható, de a téma nem riporteri, hanem tudományos módszerű feldolgozása a Hódmezővásárhelyen élő Szentí Tibor nevéhez fűződik. Kutatásait a nyolcvanas években végezte, az anyagot 1985-ben cenzúrázott formában kiadták, de a teljes munka csak 2008-ban *Parasztvallomások* (Századvég Kiadó) címmel jelent meg. Ma már Szentí Tibor néprajzi, szociográfiai könyvének anyaga muzeális értékűvé vált, hiszen a Vásárhely környéki tanyavilág régi, azóta szinte teljességgel elpusztult állapotát rögzítette, az akkori közelmúlttal, a kuláküldözéssel és az erőszakos tsz-szervezéssel együtt, amelyek elszenvedői a gyűjtés idején még éltek – a meghalt áldozatokra pedig emlékeztek. Milyen szokások, babonák, nemzedékről nemzedékre szálló adomák, szólások, milyen tárgyak adtak keretet a tanyasi életnek a gazdaság megszervezésétől a szexualitásig, Szentí Tibor fejezetekbe foglaltan, s jórészt a hangszalagra vett elmondás alapján sorolja elő. S noha a rendszerváltásnak még a sejtelve sem merül fel sem benne, sem a vallomástevő parasztpolgárokban, mégis indokolt megemlíteni e könyvet témánk szempontjából is, hiszen az utóbbi húsz év történése, a családi gazdálkodás tudatos aláaknázása akkor ítéltető meg valódi súlyával, ha nem hisszük el vakon, hogy egy rossz minőségű életformát söpört el a változás. A tanyai kultúra a földről, az állatokról, a szerszámokról való ismeretek lenyűgöző bőségét tartalmazza, a családi és a közösségi hierarchia bölcs kiérleltetését. Önállóságot követel meg a döntésben, a felelősségvállalásban, teljes szuverenitást, amely lassan már kivész civilizációnkból. S ez az önállóság rászorítja a tanyai embert, hogy kifelé is, távolra is lásson; olvas, tájékozódik, sőt műveli magát.

Ilyen volt a tanya; és Hódmezővásárhelytől Szeged nem esik oly földrajzi távolságra, a természeti adottságok különbsége sem oly nagy, hogy ne ezt a képet tartsuk szem előtt, amikor Horváth Dezső 2005-ben kötetbe gyűjtött újságrportjait, *A felfedezetlen Magyarországot* kezdjük olvasni (Felsőmagyarország Kiadó). Sajnos nem jelöli a riportok keletkezésének idejét, de érezhetően kronológiai a sorrend. Nos, eleinte a tettvágy és a kre-

atív ötletesség léggömbje csapja meg az olvasót. A meglátogatott tanyák korszerűen felszereltek. Nemcsak elektromos szerkezeteket használ a gazda, hanem internetet is, sőt egy helyen napkollektort is felszereltek már. Nemhogy fürdőszobát építettek, szauna is akad, persze a külföldi vendégnek, de a tanya gazdája se veti meg. Van tanya, ahol „maszek” hűtőkamrát állítottak üzembe. Fenntartása a nagy hűtőházak gazdaságtalanságával szemben megtérül, mert nem ömlesztve borítják bele a gyümölcsöt, hanem válogatva tárolják. A falusi turizmusra felkészített, komfortos házak is az életrealitást bizonyítják. Sajátos formája ennek a „turizmusnak” a gyógyító tanya, ahol nehezen kezelhető, a bűnözés szélére sodródott, kábítószeres kamaszok időleges gondozását vállalja a gazda, történetesen németekét. És hihetetlen, de sikeres a kísérlet. Megannyi példa a tanyai emberek alkalmazkodóképességére, leleményességére, ügyességére. Ám már kezdettől árnyék vetül a kellemes tapasztalatokra: a tanyai iskolákat bezárták. A vilmaszállási iskolára tábla került: Tanyai Kulturcentrum. Az ember az első pillanatban elneveti magát. Aztán dühös lesz: ezekben a bezárt iskolákban tartják péntekenként a diszkót. Azt bezzeg a helyszínen nyújtják a bennszülött fiataloknak – az ábécét nem!

Kis idő múltán ugyanazokon a helyeken leforrázó tapasztalatok érik a riportert: a tanyai turizmussal lassan felhagynak, akik megpróbálkoztak vele, mert a közvetítésért többet kap a városi iroda, mint a vendéget fogadó, ellátó gazda. A házakat is eladják nyaralónak, többnyire külföldi vevőknek. Az egy-két éve még prosperáló családi gazdaság a felvásárlás akadozása, az adóterhek miatt tönkrement, távoli munkahelyekre járnak dolgozni a családtagok, már aki talált munkát. Úgy látszik, a saját védelmükre nem ismertek titkos varázslatot, pedig a gyümölcsfákat meg tudták védeni az őzek, vadak kártevésétől a nejlonharisnyában fára akasztott emberi hajjal (ezt a babonát még Szent Tibor sem gyűjtötte fel). A még szegényebbek sorsáról még keservesebb tudnivalók derülnek ki. Megnőtt a környéken a gyermekhalandóság: a fémhulladékból kiolvastott ólom gyilkol.

Úgy tudjuk, mi, magyarok szeretünk belesüppedni az önsajnálatba. Horváth Dezső másféle magyarokkal találkozott. Például olyannal, aki a nehéz időkben is hombárokat vásárol. Igaz, szinte ingyen, hiszen ahol állnak, nem kellenek, szállítani őket meg lehetetlen. Na, ezt a lehetetlent oldja meg sugallatos technikai zsenialitással az ügyes gazda. Most termény híján a birkák gyapját tartja bennük, várva, hogy kissé feljebb menjen a gyapjú ára. Csodálni való kitartás, életerő. A riporter egy igazi, sikeres vállalkozóra is ráakad. Nem az a fajta, aki jókor volt jó helyen a mai mondás szerint, ez mindenért megdolgozik. Önerőből megoldotta százhusz hektárnyi gyümölcsöse öntözését. Exportra termel spárgát, és egyfokos vízzel hűtve csomagolja, szállítja. Jó tudni, hogyha elvéve is, de van ilyen (vagy ez is csak volt?) a magyar vidéken, s nemcsak a természetközelséghez és szokásaikhoz ragaszkodó öregek tartanak ki a tanyán. Horváth Dezső kötete magán viseli riportútjainak esetlegességét, hangneme a kissé túl szívesen beszélő újságíróé, vagyis hajlik a kedélyeskedésre, de bőségesen kárpótol gyengéiert a közvetlen anyagismeret, amely egy-egy technikai fortélytól az újonnan született nyelvi fordulatokig terjed.

Nem mondható el ez utóbbi gazdagság Moldova György *Ha az Isten hátránézne* (Urbin, 2008) című szociográfiájáról, amely meglehetősen rutinszerű, szürke. Nem mintha az író el akarná leplezni az Ormánység falvainak igen súlyos helyzetét. Nem is tehetné, hiszen itt is, mint az ország keleti és északi megyéiben, kritikus szintet ért el a munkanélküliek száma. A falvakban eleve kevés a munkaképes korú felnőtt, s ezek töredéke jár el dolgozni. Csakodon például azt jegyzi fel, hogy 87 felnőttből 6. Hogy a baj teljes legyen, volt itt egy polgármester, nyolc osztályos végzettséggel, aki pszichiátriai kezelést igénylő beteg volt, tettelesen is bántalmazta „alattvalóit”, alig tudtak tőle megszabadulni. Moldova ottjárta-kor is nyolc osztályt végzett polgármesternője van a falunak, de ő azon fölül, hogy erősen túlfizeti önmagát, nem okoz különösebb kárt. Moldova egy innen, Csakodról származó,

rabbinak készülő cigány fiútól egy vonatkozás alkalmával hallott az esetről, ez ültette el benne a szándékot, hogy szociográfiát írjon Baranyáról. A többi faluban már horrorelemek nélkül tárulnak fel a gondok – többnyire a helyi polgármester előadásában. Az író ugyanis kísérővel látogatja a falvakat, pontosabban a polgármestereket, de mert gyakran várnia kell rájuk, másféle szerzettel is beszédbe elegyedik. E beszélgetéseket átítja az egyetértés, ugyanis a korábbi helyzet, a Kádár-rendszer körülményei az adott viszonyok között majd minden beszélgetőtársban – riportalányban – mint aranyidő ködlik fel.

Tanulságos látni, hogy pusztá anyaggyűjtéssel a szociológus nem léphet túl a megfigyelő kissé ellenszenves szerepén, akár kajánul szemlélődik, akár részvétellel eltelve. Valamiképpen érdekeltté kell válnia a dologban ahhoz, hogy vérrel, elevenséggel teljék meg a leírt tényhalmaz, a sok-sok hangfelvételtől felhangzó magánpanasz. Moldova szenttelen kíváncsiságát igazában a kuriózumok lobbantják lángra: például, hogy Kemse községbe egy néger betelepülő is jelentkezett, aki munkaközvetítéssel akar foglalkozni. Vagy hogy egy házat úgy kiraboltak, hogy a vízaknából még a vízórát is elvitték, eláraszta a környéket. Izgalom, hogy mi is lesz az Ormánsággal, mi is lesz a megismert emberekkel, nem érződik. Moldova végtére is profi.

Riportkörútja vége felé Moldova megkapja az alsószentmártoni iskolaigazgatótól Teingl-Takács László könyvét, amelyet eleve ismertetni szándékoztam, de most kapóra jön, hogy a szenttelen rutin ellentétéként állíthatom ide. Nem mintha Teingl-Takács László memoárnak és kultúrantropológiai „csemegének” mondott kötete, a *Szentmárton könnyei* (Liget Könyvek, 2007) nem volna teljességgel „profi” írói munka. Ám itt meg a szerzőnek a leírt jelenségekben való heves érdekeltége válthat ki az olvasóból (belőlem is) egy kis távolságtartást. Nem ellenszenvet, nem bizalmatlanságot – ellenkezőleg, erősödő rokonszenvvel kísérem Teingl-Takács Lászlót epizódról epizódra, gondolatfutamról gondolatfutamra az úton, míg feloldódik az eredetileg idegen cigány falu közösségében, képes belülről is átvenni annak vérmérsékletét, szokásrendjét, s mindezt pedagógusként használni is kezdi valami jóra, nem csupán öncélú szellemi kísérletnek éli meg. Alsószentmárton több nemzedék óta cigány falu, alig van nem cigány lakosa. Semmivel sem élnek jobban, mint más cigány közösség, mégis vidámabbnak, jobb kedvűnek látja őket a szerző, mint aminek általában mutatkozik ma a cigányság. Nincs orvosi rendelő, gyógyszertár, postahivatal, civilizált vendéglő (legfeljebb kocsmá és néhány bögrecsárda), itt is sok a munkanélküli, és itt is elbukik a „magas” kultúra, nem kell a művészfilm, amit a szerző eleinte klubszerű keretben tukmált volna rájuk. Mégis létrejöhettek egy érzelmileg gazdag kapcsolatrendszer, amelyben „közösen” írják a faluról a könyvet is. *„Megírjuk együtt, ugye, én majd segítek, nekem ehhez megvan a szókincsem!”* – mondja egyik barátja, a másik meg: *„Ne tőrjed, hogy diszkriminálnak bennünket!”* Teingl-Takács László derűs szeretetről tesz tanúságot, de alighanem éberem védelmezi is ezt az érzületet minden bántó behatástól. Miközben némi kajánsággal állapítja meg, hogy Alsószentmártonban a magyar politikai élet főszereplői, az MSZP és a Fidesz egy tévéesorozat szereplőivel vagy egy-egy reklámozott termék betűszavas nevével egy rangban, egyféle realitással jönnek elő, ugyanakkor nem észleli, mennyi politikai gyúanyag van az idézett mondatban: *„ne diszkriminálnak bennünket”*. Igaza van abban, hogy a lebecsülés évezredek hagyományába ütköznek a mai cigányok, amely a magyar nyelvbe is beivódott a negatív konnotációjú „cigány” szóösszetételek révén, s nem könnyű az irodalomtanár dolga, ha cigány gyerekekkel kell megszerettetnie a magyar regényeket, amelyekben csak alantas szerepben láthatják őseiket. Ezzel bizony számolnia kell a többségi magyarnak, még ha tudja is, hogy ez csak szalonképes felszíne a problémáknak. De Teingl-Takács mintha nem várna el a cigány közösségtől is hasonló szembesülést a saját terhes örökségével. Mintha nem ismerné fel, hogy a sérelmi stratégia a cigányságon sem fog segíteni. Felhős lélekkel olvastam tehát

Teingl-Takács könyvét, mégis szívesen, mert érintettségéből következő vakfoltjaival együtt is mozgósító erejű tudósítás egy szelet élhető valóságról, míg Moldova kirándulásainak hozadéka a kiúttalanságról szóló illusztrációsorozat lett.

Az általam olvasott szociográfiák között – és alighanem az elmúlt húsz év teljes termében – az egyetlen könyv, amelynek óriási közönségsikert, sőt nemzetközi sikert kellett volna aratnia, ha igazság, de legalább valami logikus rend lenne a földön, Zelei Miklós először 2000-ben megjelent, *Kettézárt falu* című munkája (Ister Kiadó). Óriási sikert ugyan nem, de sokat elért Zelei Miklós e vállalkozásával. Barátaival, szövetségeseivel együtt elérte, hogy határátkelő nyílt Kiszszelmenc és Nagyszelmenc között – bár később majd arra is kitérnek, hogy félszárnyú ez a győzelem. S elérte, hogy a kettészakított falu sorsáról szinte mindenki hallott már a magyar glóbuszon, persze inkább a dokumentumfilmes feldolgozás ültette el a köztudatba, nem a könyv. A film kiváló, és minden elismerést megérdemel, de a teljes interjúanyag, vagyis a könyv összehasonlíthatatlanul többet ad, a sorsok szer-teázó fonalát is követi, máshol meg összefonja a szálakat. Olyan részletek tárulnak fel, amelyek révén átláthatóbb a történetet a szerencsésebb sorsú kortárs vagy utód számára, mint amennyire a lényegre törően elbeszélte tények megidézhetik azt.

Miért tekinthető a rendszerváltozás részének egy könyv, amely jobbára fél évszázaddal korábbi eseményeket idéz fel? Miért teszünk kivételt, ha a kilencven után lélegzetelállító bőségben megjelent memoáirodalmat, a kitelepítésről, deportálásról, hadifogságról, az ÁVH ténykedéséről valló tényirodalmat kihagytuk témáink közül? Azért, mert *A kettézárt falu*ban jelen van a pillanat, amikor egy szlovákiai és egy ukrain magyar faluba Magyarországról újságíró érkezik, és el lehet mondani neki, magyarul, hogy mi történt velük ötven év alatt. Amikor rendszerváltozásról beszélünk, ilyen pillanatokra is gondolunk, hiszen a történelmi fordulatot, a fellélegzést ezekben éltük meg. Sajnos csakis ezekben, a katarzis kiteljesedése elmaradt. És jelen van Zelei könyvében a kilencvenes évek politikai realitása is, leginkább Leonyid Kucsma 1999-ben kelt köszöntőjében a dokumentumok között. Az ukrán történelem nagy eseményéről, Kárpát-Ukrajna és Ukrajna 1944-ben történt egyesítéséről emlékezik meg elnöki pátoSSzal. Megrázó olvasmány, miután az egész könyv e dicső esemény következményéről, a tengernyi szenvedésről szól. Így hát olyannyira a témánkhoz tartozik *A kettézárt falu*, hogy benne van a közép-kelet-európai rendszerváltások nyomorúsága is. Akár a szomszéd országok változásainak irodalmi megjelenítésével foglalkozó előadók is joggal felvehették volna anyagukba. A két falu újraegyesítéséért való jogi és politikai manőverekről számot adó kötet, *A 342-es határkő* (Ungvár, 2006) címmel megjelent cikk-, dokumentum- és naplógyűjtemény *A kettézárt falu* függelékének is tekinthető, de egyúttal egy teljesen új társadalmi látélet. Parlamenti meghallgatások jegyzőkönyvei, dialógus az ügynek megnyert, befolyásos nyugati politikuskokkal – ki hinné, hogy egyszer csak azért kell izgulni, hogy ne létesítsenek határátkelőhelyet Kiszszelmenc és Nagyszelmenc között, mert arra vinnék a teherforgalmat is, s akkor az ikerfalunak vége. Alig lehet megakadályozni a terv végrehajtását, mert sokak érdeke fűződik hozzá, a több napig veszteglő kamionok Csapnál is vagyonokat hoznak egyes konyhákra. Végül csak kerékpár- és személyautó-forgalom számára avatják fel 2005. december 23-án a határátkelőt. Hurrá! De Kiszszelmencről Nagyszelmencre átmenni továbbra is csak vízummal lehet.

Méltó befejezése ez ötvenévi abszurditásnak. Nehéz eldönteni, a befejezés esztelelenebb-e, vagy a kezdet: hogy az udvaron átvezetnek egy országhatárt. Az ól és a ház között áll a határőr, s ha úgy hozza a kedve, nem engedi át Csehszlovákiába a gazdasasszonyt, hogy kiengedje a kondával a disznót. A határsávba eső házaknál éjszaka nem lehet kimenni a budiba, mert kijárási tilalom van. Ha a muszka katona gyanakszik, hogy a

gazda mégis kint járt, bemegy a házba és megtapogatja a bakancsa talpát, nedves-e. Idővel aztán jobbára összeszoknak a határőrök a határon lakókkal, „*derék fiúk ezek a muszkák, de sokba is került az nekünk*” – mondja a legügyesebb gazda, aki sok mindent el tudott intézni, legfőképpen pálinkával. Az emberi lényben talán az a legcsodálatosabb, hogy fölé tud emelkedni a nyomorúságának, megalázottságának. Az imént felvillanó részletekbe nem a kívülálló olvasó látja bele a humort: maguk a szenvedő alanyok adják elő szinte poénra kihegyezve, a rendkívüli részletekre fókuszálva az emlékeiket. Talán amikor átélték, már akkor is észlelték a helyzet humorát. Hogy például egy átfázott muszka fiúra épp egy Bocskai-nagyujjast húznak rá. Hogy a békekölcsön-jegyzéstől azért menekültek meg, mert a határőr nem engedte a határhoz az agitátorokat. Hogy is engedte volna, amikor a saját földjüket művelőknek is naponta engedélyt kellett kérni a parancsnokságon.

A legszebb példa a felülemelkedésre mégsem a népi trufák szellemét idézi. Egy kisszelmenci férfit egész életén végigkísért a kémgyanú. A háború alatt Németországba vitték, és így onnan egy hadifogoly-szállítmánnyal rögtön kényszermunkatáborba került. Csak azon a címen engedték haza, hogy csehszlovák állampolgár, ugyanis annak hitte magát, nem tudva, hogy a lakóháza Ukrajnához került. Jelentkezni nem mert, szülőhelyén bujdosva töltötte a fél életét. És ez az ember azzal fejezi be történetét: „*sose voltam elkeseredve. Amikor a legnehezebb helyzetben voltam is, úgy képzeltem el magamat, mint egy regényhőst. Ezt ki kell bírni.*” A pszichológusok talán azt mondanák: tudatos sorsvállalás. Vagy az emberi lényeg leválasztása a méltatlan sorsról? Szép, felemelő mindkét jelentés.

A szenvedésnek van olyan fokozata is ebben az újkori nagy népi „eposzban”, ahol már nincs képzelet, nincs tudat. Az egyik bírónak, aki nem adta ki málenkij robotra faluja lakosságát, szétverték a fejét, gumi módra mozogtak a koponyacsontok. Szabadulása után örültekházában élte le maradék életét. Az aljasság fokozata is megjelenik e kicsiny közöségben. A tanító, aki aláírásokat gyűjtött Nagyszelmencen, hogy kérjék a Szovjetunióhoz csatlásukat, Zelei ottjártakor a kocsmában hóbörgött bántatlanul. A nagyszámú besúgón sem állt bosszút senki. Vajon miért nem? Tisztelet a hallgató áldozatoknak a nagyvonalúságért! De mégis furcsa elgondolni, hogy ez a zsúfolt szelete a történelemnek, ez a döbbenetes igazság az életről, korunkról, semmivé vált volna a hallgatag temetőkből, ha Zelei Miklós nem menti papírra.

Ennyit a szociográfia hasznáról.

Acél Zsolt

Elbeszélés és élettörténet Petőfi Sándor *János vitéz* című művében

„Ezt mondván, megtért a kastélyába, s azonnal / Elküldötte a húsz láncsást, kegyelemmel akarván / Ójni magát ezután az erőszaktételek ellen; / És törvénytelenül nem bánt, hanem úgy, ahogy illik / Embertársaival; jól is végezte világát” – Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című „eredeti magyar regéjének” utolsó hexameterei a *kegyelem* teológiai fogalmát, protestáns értelmezését hangsúlyozzák. A Matyi megveretésével bűnbe eső Döbrögi nem tud menekülni a szükségszerű vezeklés elől; háromszor éri – egyre kegyetlenebb formában – a bosszú, míg nem föliseri: az eleve elrendelt büntetés betöltésével a megtérés lehetőségét, isteni ajándékot kapott, hogy erre az ingyenes, kiérdemelhetetlen kegyelemre építve elforduljon a törvénytenségtől, és új, igaz életet kezdhessen.¹ Arany János *Toldijában* a kibillent társadalmi szerepével, pusztító indulataival és tehetetlenségével küszködő főszereplő haragjában gyilkosságot követ el. Az emberi közösségből kizárt Toldinak, akit a szöveg kutya, komor bikához, vadkanhoz, tűzokhoz, úzótt szarvashoz, farkashoz hasonlít, be kell járnia a vezeklés kemény útját. Ahhoz, hogy igaz emberré váljon, meg kell halnia, és föl kell támadnia, hogy állati létén uralkodva elnyerje a király – és az uralkodón keresztül a Gondviselés – kegyelmét. Amikor Toldi legyőzi a nádasban a farkast, majd az elszabadult bikát, végül Mikolát, a cseh vitézt, aki egyébként magának Miklósnak a nevét viseli, akkor tulajdonképpen önmagán arat háromszor diadalt. Toldi lelki átalakulását és győzelmét követő kegyelmi pillanatban helyreáll a világ rendje, Miklós hálát ad Istennek: „De nem köszönöm azt magam erejének: / Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének” (12, 18).²

Fazekas Mihály és Arany János eposzi hagyományra építő műveinek föntebbi értelmezése megtermékenyíti a *János vitéz* olvasatát. A *Lúdas Matyi*hoz és a *Toldi*hoz hasonlóan Petőfi alkotásában is központi szerepet játszik egyrészt a kegyelem, másrészt a beteljesedést elnyerő küzdelmes élettörténet gondolata. A főszereplő lelki átalakulása Petőfi

1 Szilágyi Márton, „Kegyelem és erőszak. Fazekas Mihály *Lúdas Matyija*.” *Alföld* 2002/7., 41–57. Már Petőfi életében megfogalmazódik a *Lúdas Matyi* és a *János vitéz* távoli rokonságának gondolata, a *Szépirodalmi Szemle* 1847. december 5-i és 14-i számában megjelentetett névtelen tanulmány a mese-hagyományhoz való viszony alapján veti egybe Fazekas és Petőfi művét – Endrődi Sándor szerk., *Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842–1849. Bp., 1911* (faksimile: 1972), 367–373. A korabeli dokumentumokat az 1911-es gyűjteményből (továbbiakban: PN), illetve az Endrődi-könyv kiegészítéséül szerkesztett Petőfi-adattár első két kötetéből idézem: Kiss József szerk., *Petőfi-adattár I–II. Bp., 1987* (továbbiakban: PAT).

2 Szilágyi Márton, „»Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének.« Arany János: *Toldi*.” *Alföld* 2005/12., 85–97. Arany Jánosnak a Szilágyi Istvánhoz 1847. január 9-én, illetve 1847. április 2-án címzett leveleiből kiderül, hogy a *Toldi* legfőbb vonatkozási pontja a *János vitéz* – PAT II. 29, 36.

művének vezérfonala: ezt hangsúlyozza egyrészt a cím, másrészt pedig a mese, illetve az eposz műfajához való kötődés is.

A *János vitéz* cím – akár már eredetileg is ez volt a mű címe, akár pedig későbbi névadásról van szó³ – az olvasóban elvárást kelt, hiszen az első strófákban egyszerű juhászbojtárként bemutatott és a huszadik sorban Kukorica Jancsiként megnevezett szereplőnek föl kell nőnie a címben sugallt szerephez. A cím⁴ és a nyitó jelenetben megjelenő férfialak egyszerűsége között törésvonal húzódik: a várakozás szerint Jancsinak a következő fejezetekben valahogyan Jánossá kell izmosodnia, vitézzé kell nemesednie, és a vitézséghez minden bizonnyal próbákat kell kiállnia, hőstettekkel kell végrehajtania. Az átalakuló élet jelentőségét hangsúlyozó *János vitéz*nek sem a címe, sem pedig a mű közepén (13., 675–676.) elhelyezkedő névváltoztatás ceremóniája nem lehet alkalmi, esetleges ötletből fakadó szövegváltoztatás eredménye.⁵

A címen kívül a mesei hagyomány is a belső fejlődés gondolatát erősíti: közkeletű értelmezés szerint a világgá induló mesehős bolyongása, eltévedése, határozott célú utazása a lélek útjait jeleníti meg,⁶ mely utak még a halál birodalmába is átvezethetnek.⁷ Az eposz műfajában is a bolyongásmotívum az emberi átalakulás kifejezője. Ebből a szempontból lényeges, hogy a francia király által adott lakoma jelenetének és Jancsi elbeszélésének legfőbb mintája az *Odüsszeia* azon szakasza, ahol Odüsszeusz elmeséli kalandjait Alkinoosznak, a phaiákok királyának, és a *János vitéz*hez hasonlóan ebből a beagyazott elbeszélésből ismerhető meg a mű előtörténete:⁸ „*a kalandok elbeszélése egyben fejlődésrajz, mely azután az ithakai események elbeszélésében folytatódik; hogyan válik az eleinte meglehetősen könnyelműen vállalkozó, a legyőzött ellenségen kárörvendően diadalmaskodó Odysseusból a korábbinál semmivel sem kevésbé vitéz, leleményes és tetterre kész, de társaiért felelősséget érző, győzelmében is mértéktartó hőssé, miután megjárta a halál és az élet minden mélységét, a túlvilá-*

3 Vahot Imre emlékirataiban megemlékezik arról, hogy a mű eredeti címe Kukorica Jancsi volt, és később az ő javaslatára módosította a szerző a címet a ma is ismert alakjára. A Vahot-szövegről és a nyomában kibontakozó vitáról: Martinkó András, *Költő, mű, környezet*. Bp., 1973, 75–77. A kései visszaemlékezésben említett címváltoztatás ellen szól a *Pesti Divatlap* 1844. december 8-i számában megjelent híradás szintén Vahot Imrétől: „*A napokban Vörösmarty, Vahot Sándor s e lap szerkesztője előtt olvasás föl Petőfi legújabb nagy költeményét, illy cím alatt: János vitéz.*” – PN, 31.

4 Martinkó szerint a *János vitéz* cím a keresztnévet követő rangjelzés szokatlansága miatt nem szerencsés nyelvi forma – Martinkó, *i. m.* 76–77. Azonban a János vitéz és Kukorica Jancsi nevek közötti, az értelmezés szempontjából igen fontos különbséget hangsúlyozza a címadás *ore rutondo* harsogása.

5 Martinkó András némileg hiányos hivatkozása szerint „*sokan úgy vélik: Petőfi hálából vagy kényszerből egyezett bele a névcserebe. Az útközbeni névcsere valószínűsége mellett szól, hogy a 671–672. sorokig (majdnem pontosan a mű közepéig) a hős csak János, Jancsi, Kukorica Jancsi néven szerepel*” – Martinkó, *i. m.*, 76. Pándi Pál szerint a változtatást kieszközölő Vahot Imrét parodizálja Petőfi az utólag beillesztett névadásjelenettel – Pándi Pál, *Petőfi*. Bp., 1961, 492–493.

6 Marie-Louise von Franz jungiánus meseelemzése meghatározók a – hol valóban színvonalas, máskor viszont szerföltött zavaros és korlátozott vagy téves filológiai ismeret mozgató – kortárs mesetanulmányokban.

7 „*A mese kompozíciójának egyik legfőbb alapeleme, a vándorlás a lélek túlvilági vándorútjáról alkotott hiedelmet tükrözi*” – Vlagyimir Propp, *A mese morfológiája*. Bp., 1999, 107. (Soproni András ford.) Ugyanakkor a Propp-féle modell csak korlátozottan alkalmazható a *János vitéz*re: Dömötör Ákos, Kerényi Ferenc, „*A János vitéz egyetlen mesemotívumairól.*” *ItK* 1994, 376, 13. jegyzet (teljes tanulmány: 375–379.) Hermann Zoltán, „*És a melly világot álmaikban látunk.*” *Új Dunatáj* 1999/1., 20. (teljes tanulmány: 19–28.)

8 Trencsényi-Waldapfel Imre, „*A János vitéz.*” In: *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Bp., 1966, 208. (teljes tanulmány: 197–230.)

got és a timé nélküli kolduséletem.”⁹ Az *Isteni színjáték* is a bűn mélységéből a színről színre látás boldogságáig fölemelkedő lélek útját írja le.¹⁰ A mese és az eposz hagyománya arra figyelmeztet, hogy a *János vitéz* – a ma ismert formában – egységes mű, a 18. ének utáni alvilágjárás nem műfajidegen szakasz, hanem a földi bolyongást ábrázoló rész folytatása, a fejlődésrajz szerves része.

Az egység kérdése a keletkezés és az életmű alapján

A *Pesti Divatlap* 1844. december 8-án, majd később az *Életképek* és a pozsonyi *Hírnök* számol be arról, hogy pár nappal azelőtt Petőfi egy *János vitéz* című művet olvasott föl Vahot Imre, Vachott Sándor és Vörösmarty Mihály előtt; Vahot Imre ígéretet tesz a mű gyors megjelenésére.¹¹ A következő időszakban hallgatnak a források a *János vitéz*ről, a kézirat csak a következő év január végén vagy február elején kerül a nyomdába.¹² Vahot Imre Erdélyi Jánoshoz írott levelében február közepén már arról ír, hogy „most adtam ki egy verses népmesét Petőfitől »János vitéz« alatt, melly gyöngye a magyar irodalomnak.”¹³ A Petőfivel együtt igen jó üzleti érzékű¹⁴ Vahot pár hétig visszatartja a könyvet, föltehetően a pesti tavaszi vásárt akarja a megjelenéssel megvární. Február 23-án jelenik meg a *Pesti Divatlapban* az első hirdetés a következő héten megjelenő verses meséről. Március 2-án Vahot lapja mutatványt közöl a *János vitéz*ből (negyedik fejezet), valamint a szerkesztő portékát kellett hírverésében – Vörösmarty elismerő véleményére hivatkozva – dicséri Petőfi művét, illetve saját kiadói teljesítményét. Ugyanaznap nemcsak saját lapjában, hanem a *Pesti Hírlapban* is hirdeti a művet, amely „éppen most került ki a sajtó alól.”¹⁵ Március 6-án jelenik meg a *János vitéz*. Miért késlekedik ennyit a mű kiadása, mi történik 1844. december eleje és a következő év január vége között?

Többen amellett érvelnek, hogy a *János vitéz* eredendően jóval rövidebb alkotás volt, és a szerző ezt az első variációt olvasta föl december elején társainak, majd később egészítette ki, dolgozta át a szöveget, és ez került a nyomdába két hónappal később. Három érveléssel szokás alátámasztani a mű jelentős bővítésének gondolatát. Először is a Petőfi-versek keletkezésének és az életrajzi adatoknak megfelelően két-három hét állt volna Petőfi rendelkezésére, hogy a teljes szöveget elkészítse, ez pedig – úgymond – lehetetlenség.¹⁶

9 Ritoók Zsigmond, „Görög irodalomtörténet.” In: Havas László, Tegye Imre szerk. *Bevezetés az ókortudományba II.* Debrecen, 1999, 86. (teljes tanulmány: 83–145.)

10 A Dante-mű és a *János vitéz* párhuzamáról: Trencsényi-Waldapfel, i. m., 225–226. A XIX. század eleji nemzeti eposz megteremtésében nem pusztán a homéroszi-vergiliusi „személytelen eposz” mintája volt jelentős, hanem a Dante, Milton, Tasso nevével fémjelzett „személyes hagyomány” is – Szili József, „Személyes jelenlét és líra a poeta doctus naiv eposzában.” In: „Légy, ha bírsz, te »világköltő«...” Bp., 1998, 44–46. (teljes tanulmány: 39–62.)

11 *PN*, 31., 34.; *PAT I.* 28–29.

12 A kritikai kiadás jegyzete: Kerényi Ferenc szerk., *Petőfi Sándor összes művei 3. Költemények. 1844. szeptember–1845. július.* Bp., 1997, 302. (továbbiakban: PÖM)

13 *PAT II.* 12.

14 Margócsy István, *Petőfi Sándor.* Bp., 1999, 52.

15 *PN*, 57–59. Bízva a fogadtatás sikerében, Vahot az első kiadással együtt készített el az olcsóbb kötetet gyengébb minőségű papíron, 1846-os évszámmal. Az 1847. március 15-én 3000 példányban megjelenő gyűjteményes Petőfi-kötet a *János vitéz*t is tartalmazza, így Vahot a *Petőfi Összes Költeményei* kiadása előtt igen olcsó áron igyekszik megszabadulni a maradék példányoktól. *PN*, 258. *PAT I.* 121.

16 Erre a kételkedésre részletes alkotáslélektani válasz: Martinkó, i. m. 68–71.

A második észrevétel szerint a *János vitéz* kétharmadánál jelentős műfaji-stílusbeli törésvonal húzódik, a szöveg második része eltér az előzőektől, így a szerző ezt minden bizonynyal később illesztette a korábban, már decemberre elkészült énekekhez.¹⁷ Végül mások szerint a *János vitéz* utolsó harmadának ábrázolásmódja, szókinccse számos párhuzamot mutat a *Cipruslombok Etelke sírjáról* című ciklussal, így a tizenhetedik, tizennyolcadik ének váratlan fordulata és az utána következő elégikus részek Csapó Etelkének az 1845. január 7-én bekövetkező halálára, illetve Petőfi emberi válságára utalnak, és ez az életrajzi elem indokolja a Petőfi-mű sajátos befejezését.¹⁸

Korompay János alapos szerkezeti elemzése és Dömötör Ákos, Kerényi Ferenc motivikus vizsgálata meggyőzően kimutatta,¹⁹ a mesei, eposzi hagyomány pedig megerősíti: a *János vitéz* egységes mű, a szöveg második fele nem szakítható el az első résztől, „*tehát nem a népies novella készült előbb az 1–16. fejezetben, hogy azután, mintegy toldalékkul, mesei és tündérországai befejezést kapjon a 17–27. fejezetben.*”²⁰ Azonban a kritikai kiadással ellentétben nem lehet teljes bizonyossággal elutasítani egy korábbi, akár jelentősen eltérő szövegvariáns létét, mindenesetre ez az esetleges változtatás, amely inkább még decemberben, mintsem januárban, Csapó Etelke halála után történhetett, nem jelent egységromboló „*váratlan kompozíciós fordulatot.*”²¹ Illyés Gyulának az a szerencsétlen megfogalmazása pedig végképp elfogadhatatlan, hogy a második részt „*a fiatal költő hozzácsapja a műhöz.*”²² A későbbi átdolgozás (ha volt) a mű egészét érinthette, egy elveszett, de föltehetően egységes alkotást egy másik, már általunk is ismert és bizonyosan egységes szöveg válthatott föl.

A december 8-i híradás jelzői („*szokatlan modorú népmese*”; „*magas phantasia*”; „*meglepő regényes irány*”; „*kalandoros csodás mese*”)²³ nem arra utalnak, hogy egy valószerűbbnek szánt, novellisztikus népi életkép csak később, Etelke halála után egészült volna ki irreális mesei befejezéssel. A *János vitéz* és a *Cipruslombok* közötti párhuzamok, így például a koporsó mellett i zokogás képe, a temetőlátogatás ernyedt hangulata, a csillag vagy a rózsa szerelmi metaforája, az őszi hervadás motívuma, az elmúlt aranykor elégikus hangoztatása nem mutatnak túl a korabeli almanachlíra alapszókinccsén. Az említett jelenetek közötti felületi azonosság félrevezető, a mélyebb különbségeket elfödheti: mindenesetre nem bizonyítja az egyidejű keletkezést. A föltételezett második, Etelke halála utáni variációnak január 7-e után kellett volna keletkeznie: azonban január 16-át megelőzően a költő már az Etelke-kötetet tervezte,²⁴ így naptári és életrajzi²⁵ alapon – még az őszi datáláshoz képest

17 Gyulai Pál, Toldy Ferenc, Fischer Sándor, Palágyi Menyhért, Illyés Gyula véleményéről összefoglaló pontos hivatkozásokkal: Martinkó, *i. m.* 72–74. Sánta Gábor, „*Mikor keletkezett a János vitéz?*” *Tiszatáj (Diákmelléklet)* 2000/5., 1–19.

18 Palágyi Menyhért 1909-es ötletét egészíti ki: Sánta, *i. m.* 3–4., 8–19.

19 Korompay H. János, „*Szerkezet és jelentés a János vitézben.*” *Itk.* 1999, 376–397. Dömötör, Kerényi, *i. m.*

20 Kerényi Ferenc, „*Petőfi Sándor kötetei.*” In: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András szerk., *A magyar irodalom története* II. Bp., 2007, 246. (teljes tanulmány: 243–257)

21 Sánta, *i. m.* 7.

22 Illyés Gyula, *Petőfi Sándor*. Bp., 1963, 175.

23 PN, 31.

24 *A Pesti Divatlap* január 16-i számában versek jelennek meg *Cziruslombok Etelke sírjáról* († január 7-kén 1845). I–IV. címmel, csillagozott jegyzettel: „*Mutatvány illy czímű egy kötetre menendő költeményeimből. P.*” – PN, 42–43. Március 20-án jelent meg a teljes ciklus.

25 A szerep és személy kizáró ellentétére építő, igen kiterjedt életrajzi irodalomban vita témája, hogy Petőfi Csapó Etelke iránti érzelve megalapozott, őszinte volt-e, vagy inkább egy költői szerepjátszás része.

is – valószínűtlen, hogy ebben az időszakban jelentősen átdolgozta volna a művet. Január végén, február elején a tisztázat már a nyomdában volt; Petőfinél maradt egy kézirat, amelyből pár hét múlva egy művészvacsorán fölolvasta a *Jánost vitézt*,²⁶ és amely alapján a március 2-i mutatványt közölte.²⁷

Petőfi első verseskötete a *János vitéz* keletkezése előtt, 1844. november 10-én jelent meg. A *Versek 1842–1844* válogatásának nagyobbik, jelentősebb visszhangot kiváltó része, a helyzetdalok és népdalok szövegegyüttese a költészet olyan fölfogását nyújtja, amely megfelel Erdélyi János 1842-es *Népköltészetéről* című tanulmányának alapelveivel: „világát a családéletben leli föl, melynek viszonyai egész földön ugyanazok, s ugyanazért a tisztán embernek is a családéletben kell fölhaláltatni (...), itt látszik az ember minden álság nélkül embernek (...). Miben áll hát a népköltészet ereje? Áll főleg a nyelvben, az átlátszó tiszta nemes előadásban, melyet minden józan eszű és egészséges velejű ember megérthet, élvezhet kénye, kedve szerint. Tehát vegye föl a művelt költészet a népinek tisztaságát, minden törvénytől független merész szókötéseit, szólásmódjait, életvonásait, melyeket szintaxis, grammatika soha nem igazol.”²⁸ Az érthető tárgy és egyszerű nyelvezet igénye többször fogalmazódik meg a korabeli magyar nyelvű kritikában.²⁹ A magyar nemzeti identitás és a népköltészet-fogalom kialakulásában döntő szerepet játszó német romantika egyik alapműve, a Grimm-szótár szerint a *Volksdichter* „einer der dem ganzen volke wichtige und verständliche gegenstände zu seinen dichtungen wählt, und in einer dem volke verständlichen sprache schreibt.”³⁰ Petőfi nagy sikerű zsánerképeiben, népdalaiban ennek az elvárásnak felel meg, és másoktól is a „népszerű írásmódot” kéri számon szerkesztői elveiben.³¹ Azonban az első verseskötet után keletkezett alkotások egy része azt mutatja, hogy a szerző fokozatosan eltávolodik a népköltő gondolatától: az ekkor keletkezett művek egy részében már nyoma sincs a közvetlen, kedélyes, igaz „családélet” egyetemességének, az egyszerűsége miatt bárki számára élvezhető, „törvénytől független” nyelvezetnek. A *Cipruslombok Etelke sírjáról*, a *Szerlem gyöngyei* és a *Felhők*-korszak alkotásai után az 1847-es *Összes költemények* számára írott előszavában Petőfi szaggatottként, meghasonlottként jellemzi saját költészetét. A *János vitéz* utolsó fejezeteit idéző leírás szerint: „a régi szép napok holttesteit, meggyilkolt remények halálhörgése, el nem ért vágyak gúnykacaja s családások boszorkánysipításai között dalol féltébolydottan műzsám, mint az elátkozott királyleány az operenciás tenger szigetében, melyet vadállatok és szörnyetegek őriznek.” (Pár hónap múlva, az Arany Jánoshoz írott levelekben fogalmazza meg először Petőfi a népköltő fogalmának

26 PÖM III. 302.

27 A folyóirat számára küldött variánsban szerepel, de a mű Vahot-féle 1845-ös és 1846-os kiadásából hiányzik a negyedik ének kilencedik strófája (4., 165–168). Ezt a négy sort vagy februárban szúrta be Petőfi a szövegbe, vagy pedig már eredendően is megvolt, csak éppen a tisztázat készítése során vagy a nyomdász figyelmetlenségéből – minthogy három egymást követő versszak kezdődik a *most* szóval, így a *saut du même au même* sajátos hibatípusáról lehet szó – maradt ki az őskiadásból. Ha ez a strófa tényleg utólagos betoldás, és az itt szereplő *tört virág, hervadó szerető* kifejezések és az *Etelke*-ciklus „*heroadt rózsaszál*”-motívuma közötti megfelelés valóban jelentős szöveg közötti viszony (Sánta, i. m. 12–13.), akkor is ez a megállapítás nem nyújt elégséges alapot a haláleset utáni jelentős átdolgozás föltételezéséhez.

28 Erdélyi János, „*Népköltészetéről*.” In: Sötér István szerk., *A magyar kritika évszázadai II*. Bp., 1981, 347–348. (a kötet részére válogatott szöveg: 344–350) Később Erdélyi János éppen Petőfi életművének hatására újragondolja addigi álláspontját.

29 Korompay H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Bp., 1998, 443–447.

30 Idézi: Korompay (1998), i. m. 443., 75. jegyzet.

31 Kerényi (2007), i. m. 245.

– a Toldi szerzője által fönntartással fogadott – új, az utolsó évek költészetét meghatározó társadalmi értelmezését.)³²

A népköltő szerepétől való eltávolodást jelzi az 1844-es *Versek* szerkesztését kísérő, követő két jelentős kötet, *A helység kalapácsa* és a *János vitéz* is. A komikus hőskötemény a népies helyzetdalok ismerős szereplőit, szokott helyszíneit „Petőfi addigi figuráit is tollhegyre tűzi”,³³ így az eposzparódiában a népdalkorszakot idézőjelbe teszi, és néhol még saját korábbi stílusát sem kíméli.³⁴ A témaválasztás az Erdélyi által említett egyetemes emberi érzések, az ősi közösségek világát idézi, azonban ezt a környezetet Petőfi nem belső nagyságában, harmóniájában, hanem megosztottságában, lelki és társadalmi kicsinységében mutatja be. Az egyszerű, minden józan ember által teljes egészében megértett nyelvezet igényének nyoma sincs a műben: *A helység kalapácsa* irodalmi háttértudást, kiművelt stílusérzéklet kér a deákos költészetben is otthonosan mozgó, iskolázott olvasótól, aki távolságot tud tartani a szövegtől, és érzékeny marad az iróniában megmutatkozó elidegenítő mozdulatokra.

Hasonlóan – mint erről nemsokára részletesen is szó lesz – a *János vitéz* is a tettetett, ugyanakkor fölfedett egyszerűség műve. Már Horváth János szerint is „a hallgatóságba odaképzelenődő a diák is, a tanult ember, ki mulat a műköltőnek leereszkedő idomulásán”,³⁵ a naivitás mögött rafinéria húzódik.³⁶ A *János vitéz* eltávolodik a korai zsánereképek világától: a kezdő sorokban ábrázolt közvetlen, harmonikus helyzet, az árvaságot is orvosló szerelmi együttlét képe a mű során elmosódik. Később a főhős ezt a falusi idillt próbálja visszaszerelni, ez minden vágya, tevékenységének, vándorlásának célja. A teljes igazságosság és a társadalmi-érzelmi összhang megteremtésének szándékába még a nevelőapa megjutalmazása, a nagyvonalú megbocsátás is belefér (16., 837–840). Azonban Iluska halála miatt a vidéki édenkert világa szétfoszlik, az eddigi erőfeszítés hiábavalósága megmutatkozik. A *János vitéz*ben a népies helyzetdal igazságértéke szűnik meg. Kortárs kritikájában Pulszky Ferenc is fölismerte ezt a fontos fordulatot, amikor Schillertől kölcsönzött fogalomkészlettel arról beszél, hogy a *János vitéz*ben a kezdet idillje elégiává válik.³⁷ Az irodalomtörténeti és -elméleti megfontolások is azt mutatják, hogy az idill és az elégia nem egymást kizáró műfajok, hanem ugyanannak a hagyománynak összefonódó két ága. A naiv közvetlenségtől az elégikus felé forduló költői érdeklődés egyik első jele a *János vitéz*, és később a *Cipruslombok* kötete is ezt az irányt követi.

Szerkezet és fejlődésrajz

A *János vitéz* 27 énekből áll, miként ugyanennyi fejezetre oszlik a szintén szigorúan szerkesztett Petőfi-próza, *A hóhér kötele* is. Heine két verses költeménye, *A helység kalapácsával* és a *János vitézzel* közel egy időben keletkező *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum* és a *Deutschland. Ein Wintermärchen* szintén 27 fejezetből áll. Fried István nagyszerű tanulmányában vetette össze Heine és Petőfi két-két alkotását, azonban a szerkesztésbeli egyezésre

32 A levelek szövege és elemzése: Sótér, i. m. 391–397.

33 Kerényi (2007), i. m. 246.

34 Kerényi Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*. Bp., 2008, 141–142.

35 Horváth János, *Petőfi Sándor*. Bp., 1922, 115.

36 Pándi, i. m. 472; 496–497. Horváth János gondolatai térnek vissza Pándi művében, de anélkül, hogy megjelölné az ötlet forrását, hiszen az egész (egyébként kiváló szempontokat is érvényesítő) mű ideológiai vitáit Horváth ellen.

37 Pulszky Ferenc kritikája 1847. május 2-án jelent meg a *Szépirodalmi Szemlében*.

nem figyelt föl.³⁸ Fried szerint a műveket az egyidejű, de egymástól független keletkezés, valamint a műfaji váltás akarása köti össze, hiszen mindkét szerző esetében egy komikus eposz megalkotását követ egy új típusú elbeszélő költemény, amelyben „*eddig egymást tagadó minőségek egymásra vetítésével hozható létre egy nem csupán árnyalataiban az eddigiektől eltérő teherbírású lírai-epikai nyelv. Ebben a vonatkozási körben Heine és Petőfi mintha egymásra utalna.*”³⁹ Az alcímek Shakespeare-utalása (*A Midsummer Night's Dream; The Winter's Tale*) az *Atta Troll* és a *Németország* összetartozását hangsúlyozza, ahogyan Petőfi két műve is – az életmű ismeretében – egységet alkot: Heine általában a romantika, míg Petőfi a romantikus népiesség időszzerűségére kérdez rá a hasonló terjedelmű és formájú (27 énekes, négysoros versszakokból álló, 8 és 7 szótagos, illetve felező tizenkettesben írott) művekben, ráadásul a *Németország* és a *János vitéz* alcíme ugyanúgy földézi a mese műfaját. Fried István ésszerű megállapítása szerint Heine és Petőfi művei között nincs filológiai érintkezés, csak véletlenszerű egybeesés. Ugyanakkor az *Atta Troll* első, a most ismerttől jelentősen eltérő szövegvariánsa már 1843-ban megjelent, míg a *Németországot* is tartalmazó verseskötet különlenyomatait már 1844. szeptember 17-én elküldi a szerző egy – valaha sokat idézett – levél keretében Párizsba, Karl Marxhoz.

Heine művei alkalmasint, *A hóhér kötele* bizonyosan a huszonhetes szám jelentőségét bizonyítják. A *János vitéz* 27 éneke tökéletesen szerkesztett: a középső, tizennegyedik fejezet az egyetlen, amely megbontja az időrendet. A pár sorral korábban János vitézzé előlépett Jancsi beágyazott elbeszélésben meséli el gyermekkorra történetét. Korompay János szerint a tizennegyedik ének „*kiemelt helyét és funkcióját tekintve egyaránt centrálisnak mondható. S centrális és bizonyos értelemben szimmetrikus az egész szerkezet is, amelyet a megzavart és a megvalósult idill kezdő- és zárófejezete fog keretbe.*”⁴⁰ Az eposz, illetve az elbeszélő költemény műfaja a verseskötetekhez hasonlóan megkívánja a pontos fölépítést, a belső megfelelések szigorú logikáját.

Az ókori alkotások esetében két, gyakran egyazon műben alkalmazott szerkesztésmódot lehet megkülönböztetni. Az első fölépítési mód a mű közepén elhelyezkedő fejezet, ének, illetve vers köré rendezi az alkotást: a centrális szakasz előtt és után elhelyezkedő részek párhuzamosan vagy tükörszimmetrikusan felelnek meg egymásnak. A második szerkesztésmódban a mű közel egyharmadánál vagy kétharmadánál (az aranymetszés szabálya szerint megalkotott művek esetében a negatív vagy pozitív metszésnél) elhelyezkedő szakasz jelenti a szöveg középpontját.⁴¹ Az alkotás középső részét és valamely – általában második – harmadát kiemelő szerkesztésmód a tizenkilencedik század magyar irodalmában is ismert,⁴² és a *János vitéz*ben is tetten érhető. A zeneelmélet hívja föl a figyelmet arra, hogy egy műalkotásban a középpont egyben az egyensúlyérzetet nyújtó nyugvópont is, a lélegzés, körbetekintés és biztos megállás ideje, míg a kétharmad közelében elhelyezkedő aranymetszet az alkotás legfeszültebb része, ahol megtorpan az anyag sűrűsödése, pillanatnyi bizonytalanság jön létre, majd az addigi folyamat megfordul, hogy a végponthoz érjen.⁴³ Ez a két pillér támasztja alá a *János vitéz* szerkezetét: a tizennegyedik

38 Fried István, „*Heine és Petőfi.*” *Itk.* 2007, 180–196.

39 Fried, *i. m.* 190.

40 Korompay (1999), *i. m.* 376.

41 Horatius és Vergilius meghatározó műveiről: Neville E. Collinge, *The Structure of Horace's Odes.* Oxford, 1961. George E. Duckworth, *Patterns and Proportions in Vergil's Aeneid.* Ann Arbor, 1962.

42 Például a horatiusi kötet szerkezetét követő Berzsenyi Dániel 1816-os verseskötete, vagy *Az ember tragédiája*, ahol is a központi szín, a kettős narratív beágyazottsággal (álom az álomban) kiemelt párizsi jelenet (9. szín) az álomszín (4–14. szín) középpontja, és az egész mű kétharmada (9+6 szín).

43 Meggyőző zenei példákkal: Lendvai Ernő, *Bartók költői világa.* Bp., 1971, 143–165.

ének, ahol a főszereplő beérkezett emberként áttekinti addigi életét, számot ad önmagáról, és biztos tervekkel vág a jövőbe; illetve a tizennyolcadik ének, ahol Jancsi Iluska sírjánál más nézőpontból, a megnyúlt árnyú alkonyatban néz vissza saját életére („Végiggondolta a régi szép időköt”; „Leáldozott a nap piros verőfénye, / Halovány hold lépett a napnak helyébe, / Szomorún nézett ki az őszi homályból” – 18., 989.; 993–995).

A huszonhét énekből álló műben a középső, a tizennegyedik a tengely; az ezt megelőző, illetve folytató fejezetek párhuzamba állíthatók egymással. (A *János vitéz*t követő *Toldi* tizenkét fejezete ehhez hasonló szerkezetet követ: a hat énekből álló első szakasz egyes fejezetei megfeleltethetők a második, szintén haténekes rész egyes fejezeteivel.)⁴⁴ A mű mindkét fele egy-egy vándorutat mutat be: az első rész bolyongásában a külső, társadalmi szerep keresése, a boldogság utáni vágy a meghatározó. A második kóborlásban a belső átalakulásra és a halál utáni vágyra tevődik a hangsúly; az események elbeszélése minden valóságvonatkozást fölszakít, Jancsi útja a lélek ismeretlen területeit keresztezi. A vándorlás az egész mű meghatározó motívuma, és Jancsinak ez az örökös vonulása csak a már említett két helyen, a nyugalom tetőpontján, a tizennegyedik énekben, illetve az összeomlást bemutató tizennyolcadik énekben torpan meg egy pillanatra.

Az első négy ének – miként a központi fejezetet követő négy ének – az elsötétedés, reménytelenség útját mutatja be. Az egyes énekeket bevezető sorok a lenyugvó nap képével mutatják be az elnehezülő életlehetőséget,⁴⁵ a (mostoha)szülői társadalommal való szakítás népmesei fordulatát.⁴⁶ Az első ének álmodozó, erőteljes és támadó Jancsijából a negyedik fejezetre tépelődő, szelíd és érzékeny felnőtt lesz: az egyre nehezebb helyzetben a főszereplő egyre mélyebb vonásait lehet megismerni. A következő két fejezet, az ötödik és hatodik a vihar és az erdőben való eltévedés ismert motívumával⁴⁷ a lelki sötétség, a félelemmel való szembenézés leírását adja. Jancsi életében itt következik az első kísértés: a hatalomé, könnyű megoldásé. A tolvajoktól szerzett pénzzel egyszerűen, de becstelenül segíthetne magán és Iluskán. Jancsi ekkor még mindig bízik abban, hogy a paradicsomi állapot, valamilyen kezdeti szentimentális idill megteremthető: „Házat építettek a falu közepén, / Ékes menyecskének oda vezettek én; / Ottan éldegélünk mi ketten boldogan, / Mint Ádám és Éva a paradicsomban” (6, 325–328). Petőfi művében nem a tizenhetedik-tizennyolcadik fejezettől, az állítólagos történetfordulattól kezdődik a romantikus-népies toposz lerombolása: már a zsványjelenettől kezdve belső ironia hatja át a művet, és ez az ironia aláássa

44 A *Toldi* első hat éneke Nagyfaluban és környékén, míg második fele Pesten és környékén játszódik. Az 1–6. ének a bűnt és bűnhődést (*Toldi gyilkossága*), míg a 7–12. ének a vezeklést és újjászületést (király kegyelme) írja le. A két részben az egyes énekek szimmetrikusan feleltethetők meg egymásnak. 1. ének: *Toldi kesereg, vitézséget, rangot akar*; 7. ének: *Toldi újra kesereg, nincs vitézsége, rangja*. 2. ének: *György testvér otthon, testvérviszály*; 8. ének: *György a királynál, testvérármány*. 3. ének: *Miklós gyilkossága, kitagadás*; 9. ének: *bikaviadal, Miklóst kizárják*. 4. ének: *bujkálás a nádasban, Bence*; 10. ének: *bujkálás a temetőben, Bence*. 5. ének: *a farkas megölése*; 11. ének: *a cseh vitéz megölése*. 6. ének: *az anyával való találkozás*; 12. ének: *az anyával való találkozás a király előtt*. Arany János Szilágyi Istvánhoz címzett leveléből (1847. január 9.) fennmaradt két mondattöredék arról tudósít, hogy a *Toldi* szerzője megszámlolta a *János vitéz* és a *Toldi* sorszámait. Mindez a szerkesztésbeli követés tudatosságára utal: *PAT II.* 29.

45 „Tüzesen süt le a nyári nap sugára / Az ég tetejéről a juhászbojtárra” (1, 1–2); „Az idő akközben haladott sietve / A patak habjain piroslott az este” (2., 49–50.); „A nap akkor már a földet érintette, / Mikor Jancsi a nyáját félig összeszedte” (3, 85–86); „Mikor a patak vize tükörré lett, / Mellybe ezer csillag ragyogása nézett” (4., 133–134).

46 Propp, *i. m.* 34, 43.

47 Vlagyimir Propp, *A varázsmese történeti gyökerei*. Bp., 2006, 44. (Istvánovits Márton ford.)

az idill lehetőségét. Jancsi a gondviselésre bízva Iluska sorsát, azonban az isteni törődés és a tiszta lelkiismeretet igazoló kegyelmi állapot csalfának bizonyul, a gondviselő – aki a bibliai hagyomány alapján az árvák támasza a hatalmasokkal szemben⁴⁸ – magára hagyja Jancsit és Iluskát: „Édes szép Iluskám, csak viseld terhedet, / Bízad a jó istenre árva életedet” (6., 335–336).

A lelki fejlődés következő lépéseként Jancsi részesül a férfiközösség beavatásában, hadsereg tagja lesz, melyben egy időre fölolvad a személyisége. Ennek megfelelően a tizedik ének végéig a szöveg szem elől veszi a főszereplőt. A tizenegyedikől tizenharmadik fejezetig terjedő rész Jancsi különállását, eredendő kiválasztottságát hangsúlyozza („*Kukorica Jancsi tán egy maga volt csak / Meg nem hallója az elmondott dolgoknak*” – 11., 517). A hőstettel Jancsi eléri a társadalmi érettség teljességét: az öreg királytól új nevet kap, és a mű ezen az új néven nevezi meg a főszereplőt. Ez az ünnepi esemény lakomán történik, a lakoma pedig mind az antik és bibliai hagyomány alapján, illetve kedvelt romantikus toposzként az egyéni és közösségi élet beteljesedésének kerete;⁴⁹ az életet elbeszélés, narratív visszatekintés teszi teljessé, ezért az eposzi lakomákon művészien megformált történetek meghallgatására kerül sor. Az új név birtokában tekinti át János vitéz addigi sorsát: nyíltan, hazugság nélkül beszéli el életét. Az árvaság, a kitett gyerek motívuma – miként *Az apostolban*⁵⁰ – az esetleges előkelő származás lehetőségét és az önmagára fokozatosan rátaláló élet romantikus gondolatát is erősítheti: ebben az esetben a fejlődés, alakulás nem más, mint egy rejtett benső nemesség, az igazi személyiség kibontakozása, valódi emberképmás kifejtése.⁵¹

A tizenegyedik, központi ének utáni tizenhárom ének ugyanúgy négy szakaszra oszlik (15–18.; 19–22.; 23–25.; 26–27.), mint a mű első tizenhárom fejezete (1–4.; 5–6.; 7–10.; 11–13). János vitéz hajóra szállva hazafelé tart, és miként Odüsszeusz, viharba kerül, mindenét elveszíti, egyedül marad életben. A griffmadár motívuma jelzi elsőként, hogy valamilyen új utazás veszi kezdetét, és ezt a bolyongást ijesztő lények kísérik, emberfeletti méretek jellemzik, János vitéz fokozatosan az alvilág felé tart. A természetszimbólumnak megfelelően ősszel érkezik vissza falujába, de a helybeliek nem ismerik föl, nem törődnek vele, és János számára is mindenki idegen. A szöveg már itt is érzékelteti, hogy a kezdetben áhítozott falusi idill lehetetlen: János már nem a falusi közösség tagja, magányos különálló. A halálhíre életének egész eddigi értelme elveszik, sem ő maga nem tudta megmenteni kedvesét a gonosz mostohától, sem pedig a gondviselés – bár kérte erre (6., 335–336.) – nem vigyázott rá: Iluska sírjánál fogalmazza meg János az öngyilkosság gondolatát (18., 1004).

Az újabb, kegyetlenebb indulatokkal kísért bolyongás két részre oszlik: a tizenkilencről huszonkettedik és huszonháromtól huszonötödik énekig terjedő két szakaszban akad egy-egy mitikus foglalkozással rendelkező útbaigazító, aki segít a főhősnek (fazekas, illetve halász), és mindkét részben három-három próbát kell legyőznie Jánosnak (óriások, boszor-

48 68. zsoltár.

49 Petőfi versei közül legteljesebben *A XIX. század költői* utal erre a hagyományra, a lakoma eszkatológikus motívumának társadalmi értelmezésére. Kerényi Ferenc szerint *Az itélet* című költemény Kánaán-képének egyik lehetséges forrása Heine *Deutschlandja* – Kerényi, i. m. 303.

50 „Már látszik, hogy asszony, / De a sötétség titka, hogy / Kuldúsnő-e vagy úri hölgy?” (5., 401–403.); „Hm, szolgáljaj? Ha már a születést / Vesszük, talán az én apám / Különb úr volt, mint minden ivadékod, / S hogy eldobott magától, / Az ő hibája, nem enyém” (9., 1193–1197.)

51 „A képzés szó felfelé ívelő pályája inkább azt a régi misztikus tradíciót élesíti újra, amely szerint az ember lelkében hordja Isten képét, melynek mintájára teremtetett, s melyet fel kell építenie magában” – Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*. Bp., 2003, 41. (Bonyhai Gábor ford.)

kányok, temetői kísértetek, illetve medve, oroszlán, sárkánykígyó).⁵² A szörnyek, állatok és az öreg halász figurája jelzi, hogy ez a vándorlás már az alvilágban történik: a sárkány gyomrában töltött idő pedig biblikus alapon is⁵³ a halál és az azt követő föltámadás – a Tündérországba való jutás – jelképe a műben.

A Tündérorság a lelki élet végét jelenti, a munka és küzdelem föladását. János vitéz mindenről lemond, és az elhatározott öngyilkosság pillanatában jelenik meg a boldogság mint váratlan kegyelem, ajándék (27., 1453–1460). A huszonhatodik ének végén megjelenő napkelte- és tavaszmotívum készítette elő a föltámadás témáját: ez az újjáéledés azonban csak az utolsó sorokban ábrázolják – elnagyoltan, hirtelenül. Jancsi számára innen nem vezet vissza semmilyen út, élete idilli eseménytelenségben oldódik föl, így a műben nem marad több elbeszélő.

Petőfi öngyilkosságot emlegető műve – a romantikus halálmítoszon túl – egy feszültséggel terhes és csalódott világréproól árulkodik. A *János vitéz*ben az ősvetek előtti állapot, az édenkert iránti természetes (a földi és égi igazság közötti harmóniára épülő) vágy nem teljesülhet. A bűnbeesés történetét Jancsi figyelmetlensége – a nyáj elvesztése – helyettesíti; nem idilli, hanem igazságtalan világból taszítják ki. Az említett két magyar elbeszélő költeményben, a *Lúdas Matyi*ban és a *Toldi*ban a megsértett világrendbe való visszalépéshez szükséges a kegyelem, a *János vitéz*ben viszont a kegyelem nem a létező rend helyreállításának, hanem megteremtésének feltétele. Petőfi művében lényegi mozzanat, hogy a világ és a lélek alapvető tökéletlensége miatt a bűntelen élet is megváltásra szorul: Jancsi küzdéseivel nem tudja megszerezni a teljességet, a végső boldogságot, hanem elkeseredett, öngyilkos mozdulat váratlan ajándékként kapja meg azt. Nyugtalanító gondolat, hiszen a kegyelem a *János vitéz*ben inkább a lemondás és a véletlen, mintsem a személyes igazlét, illetve a világot kormányzó, a személyes élet minden pillanatában jelenlévő gondviselés eredménye. A *János vitéz* világa kiszámíthatatlan és bizonytalan.

Az elbeszélés nehézségei

Az élettörténet elmondásának, a szereplő énjének megalkotása szorosan összefügg a nyelv kérdésével. A *János vitéz* főszereplőjének életútja különböző megpróbáltatások, kalandok után beteljesedik, így a mű olyan elbeszélésmódot választ, amely a közösségi és egyéni teljesség műfajainak – mesének és eposznak – sajátja. Mind a mese, mind a népi eposz a világrend teljességére, az előadás (előadó) és befogadás (befogadó) egyidejű jelenlétére, közös világtapasztalatára, egyetértésére épít. A *János vitéz*ben azonban mindezek a feltételek nem teljesülnek: a világrend és ennek tapasztalata nem egyértelmű, az előadó többször távolságot tart a mű tárgyától vagy a befogadótól. Különösen a hetedik énektől látható mindez, ahol az elbeszélésmód megváltozik, és a mű a szórakoztató

52 Az ókori alvilágjárások motívumairól: Trencsényi-Waldapfel, *i. m.* 222–224. Trencsényi-Waldapfel Imre az idézett helyen Dantéra, Pogány Péter pedig a Kolozsvarótt megjelent ponyvára, *Az Fortunatusról való szép históriára* hivatkozik, mikor a három állat legyőzését leíró szakasz legfőbb háttérzövegét kutatják – Pogány, *i. m.* 40.

53 Máté evangéliuma az Emberfiáról, aki három nap és három éjjel a föld belsejében tartózkodik (12, 38–42). „Egy hősnak egy tengeri szörny általi elnyelése a legerjedtebb, sok kultúrában felismerhető mítoszok közé tartozik (a nyugaton a tengerbe bukó és keleten ismét feltámadó Nap prototípusával), vagy akár visszautalás az anyaméhbe való visszatérés ősi ösztönére, amely egy új életbe való tiszta és érintetlen újrászületést tesz lehetővé” – Hans Robert Jauss, „Jónás könyve.” In: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Bp., 1999, 379. (teljes tanulmány: 373–404.; Kulcsár-Szabó Zoltán ford).

invalidus- vagy obsitirodalomnak, illetve a korabeli ponyvának⁵⁴ megfelelően a sereg mesés vándorlását ábrázolja. A hetedik énekkel kezdődő szakaszban új bennfoglalt olvasói szerep alkotódik meg a stílus és az elbeszélői szerep gyors megváltozásával: az ironikus ábrázolásra – vagyis a bizonytalan jelentések játékára, műfaji hagyományokra – fogékony befogadást föltételez a szöveg.⁵⁵ A mesék és a homéroszi eposzok közvetlen elbeszélői és befogadói helyzete helyett többszörös idézőjelbe kerül az áttételes, bizonytalan modalitású, játékos szöveg. A *János vitéz* kiszámíthatatlan világát ironia hatja át. Mindez a mű elbeszélőmódjában is nyomon követhető, így az élettörténet ábrázolását kutató tartalmi elemzés nem szakítható el a nyelvezet, a narratív technika vizsgálatától.

Említettem, hogy a népköltő romantikus fölfogása jelenik meg Petőfi életművének első szakaszában, amelytől a *János vitéz* évében írt művek már fokozatosan távolodnak. Miként a már idézett Erdélyi János-szövegek is mutatják, a népiességfölfogás a közvetlen beszédmód és a közösségi befogadás egységére, az érthetőség elvére épít. Ez utóbbi követelmény akkor teljesíthető, ha valamilyen átfogó hagyományban a költő és a befogadó is otthonosan mozog, közös nyelvben és emlékezetben osztoznak, és mindketten ezt a hagyományt természetesnek – természetből adótnak –, nem pedig megalkotottnak, mesterségesnek gondolják. Ha ugyanis kitűnik, akárcsak a legapróbb jel is megmutatja, hogy a közösségi kultúra nem természetes, hanem művi úton létrehozott, akkor az is láthatóvá lesz, hogy ezen kultúra bármikor megváltoztatható és szabadon újraértelmezhető. Ebben a pillanatban viszont a hagyomány közösségi jellege, az organikus nemzeti kultúra mitikus-szakrális fogalma foszlik szét az értelmezői önkény, szubjektív esztétikai tudat törmelékeivé.

A Petőfi-befogadást elősegítő korabeli népiességprogram nem egy folytonos hagyomány természetes eredménye, hanem kimódolt stílusakarás kérdése. Ez a népiesség mindenáron el akarta takarni, vagy inkább le akarta tagadni saját műviségét a természetesség látszata mögött. A retorikai iskolázottságú 18. század végi gondolkodás még számot vetett a leplezett műviség ókorból is ismert (*dissimulatio artis*) elméletével:⁵⁶ a romantikus gondolkodás viszont a természet kizárólagos jelenlétét ismerte el a költészetben, amely mögött nem rejlik semmilyen iskolás iparosmunka, technikai kiszámítottság. A korszak magyar elméletírói – Kultsár István, N. Apáthi Kiss Sámuel, Erdélyi János, Pulszky Ferenc, Toldy Ferenc – ezért említik olyan sűrűn a természetesség követelményét.⁵⁷ A befogadónak el kell fogadnia a fölkínált egységet, élővé kell tennie a műalkotást. Petőfi viszont

54 A *János vitéz* ponyvaforrásairól: Pogány Péter, *A magyar ponyva tüköre*. Bp., 1978, 40., 71., 106., 275., 379. A magyar ponyva utazásábrázolásai – többszörös áttételekkel – a Nagy Sándor-hagyományból is forrásznak; innen érthető a Petőfi-szöveg és a Sándor-hagyomány érintkezése. Jelentős befogadástörténeti áttekintés: Borzsák István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*. Bp., 1984.

55 Horváth János találó megjegyzése szerint az elbeszélőre jellemző az „önmaga élvezése a fölvetett szerepben” – Horváth, *i. m.*, 115.

56 A *dissimulatio artis* elméletének leghíresebb megfogalmazása Ovidius Pygmalion-történetében található („ars adeo latet arte sua”; „a művészet elrejtőzik saját művészetében” – *Átváltozások*, 10, 252). Ovidiusnak ez az elbeszélése meghatározó a 18. század végének művészetelméleti gondolkodásában: Hans Robert Jauss, „A recepció elmélete.” In H-R. Jauss, *i. m.* 22. (teljes tanulmány: 9–35.; Kulcsár-Szabó Zoltán ford). Az Ovidius-idézet elmélettörténeti összefüggéseiről kiváló áttekintés: Perrine Galand-Hallyn, *Le reflet des fleurs*. Genève, 1994, 22–25., 180–187.; Gianpiero Rosati, *Narciso e Pigmaliione*. Firenze, 1983, 54–93.

57 Forrásszövegek és kiváló elemzésük: Milbacher Róbert, „A népnemzeti program alapvetése.” In: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András szerk., *i. m.* 220–233.

fölsímelte, hogy milyen lehetőség rejlik abban, ha a népies beszédmód mögött húzódo megalkotottságot, költői agyasságot láthatóvá teszi.

A leleplezésnek két módja van: egyrészt az 1844-es év két nagy művétől, *A helység kalapácsától* és a *János vitéztől* kezdődően jellemző nyelvi durvaságok, kiforgatott helyzetképek, vad és féktelen természetleírások a népiesség elméletírói által használt „természet” és „természetesség” fogalom korlátozott, művi jellegére hívják föl a figyelmet. A korabeli elméletírók és Petőfi-kritikák azért óvnak a vaskos testiségtől, vadságtól, mert azok a Batteux, Winckelmann és Schiller által kidolgozott,⁵⁸ kifinomult, civilizált természet-fogalomba, művészeti képhez nem illeszkednek.⁵⁹ A szellem uralmát hirdető német idealista filozófia legfőbb társadalmi bázisa, az ekkoriban erősödő polgárság erkölcsi érzéke számára Petőfi szövegvilága helyenként nem természetes, hanem vad. A korabeli kritikus, Császár Ferenc – miután fölhívja a figyelmet arra, hogy vége annak a nemzetnek, melyet költői káromolni tanítanak – egész sorozatot állít össze a *János vitéz* szitokfordulataiból, mosdatlannak érzett mondataiból.⁶⁰ Petőfi a stílus kérdésében (is) fokozatosan szembeke-reült a népiesség elvárásaival, a „természetesség” fogalmával. Az érdes nyelvezet mellett a másik mód – mellyel Petőfi a természetesség befogadói igényét illúzióként leplezi le – az, hogy a látszólag naiv szöveg az elbeszélés rejtett tudóságára hívja föl a figyelmet. Hogyan történik mindez a *János vitéz*ben?

Petőfi életművében meghatározó a naiv költő képe, aki szabályokat és hagyományokat félretéve, önállóan alkotja meg közvetlen hangvételő, ihletett műveit. A költői szerepnek ez a romantikus fölfogása a természetesség fogalmára utal – miként a *János vitéz*zel egykorú vers, *A természet vadvirága is*⁶¹ –, és Petőfi az előbb említett módon, a vadság és ösztönösség jelentésével tágítja ki a népies program kulcskifejezését. Mindez szorosan összefügg a korban kibontakozását élő zseniesztétikával, melynek alapja a modern esztétikai tudat kialakulása: a szubjektív formálódó esztétikum fokozatosan kiszorul a természettudományos, kartézianus alapon értett igazság és megismerés fenségterületéről. Az *ítélőerő kritikájának* korabeli befogadása csak azt tette jól láthatóvá, amely – a matematikai módszert követelő Bacon és Descartes generációja óta – a modern tudományos tudat sajátja, és amely a 19. század pozitivistá gondolkodásában éri el csúcspontját: a „kemény” tudományokkal szemben a „lágyművészet” humaniorák nem nyújtanak valódi, tárgyilagos ismeretet, hiszen hiányzik belőlük az indukció és dedukció szigorú tudományossága. A költészet lemondott a tudományosság státusáról és a „természetesség”, a közvetlen érzékiség, a zsenialitás területére vonult udvartartásával – a korabeli befogadói elvárásokkal – együtt. A esztétikai tudat kialakulásával párhuzamosan a magyarországi irodalomtörténet-írás is ekkor kezd az osztatlan, tehát a szaktudományos műveket is magába foglaló literatúra

58 Milbacher, *i. m.*, 224–225.

59 Később Nietzsche lesz az, aki fölszámolja ezt a természetesség fogalmát. „*A modern ember idilli pásztora a neki természetnek számító kultúrillúziók summázata csupán*” – Friedrich Nietzsche, *A tragédia születése*. Bp., 1986, 69. (Kertész Imre ford.).

60 Császár Ferenc 1845. augusztus 16-án és szeptember 6-án megjelent folytatásos kritikája: *PN*, 111–120., 127–136. Az 565. sor – a mai olvasó számára is érezhető – körülírása még napjainkban is meglehetősen vadságú.

61 Szemere Miklós névtelenül megjelent válaszkölteménye szerint „*A mi benned mondják, csak természetesség, / annak neve nálunk vad neveltség*” – *PN*, 124. A verset védő és támadó kritikák visszatérő kérdésköre a „természet”, „természetesség” szavak értelmezése – *PÖM III.* 380–383.

helyett a szépirodalom elkülönülő területével foglalkozni.⁶² A mesterség és természet, tudomány és költészet szembeállítás, a költői önállóság és eredetiség hangsúlyozása azt mutatja, hogy Petőfi életműve szorosan kötődik a modern esztétikum magyarországi kiteljesedéséhez.⁶³

A Petőfi-szövegvilágra jellemző naivitástudat értelemszerűen megjelenik a népmese és elbeszélő költemény műfajára építő János vitézben is. Ebből a szempontból a népköltő és eposzköltő nem áll szemben a korszak művészetelméleti gondolkodásában: a 18. századdal ellentétben az eposz ekkor már nem a latin nyelvű iskolai tudományosság hellenisztikus (Vergilius és Ovidius) és újkori mintákon nevelkedett nehézkes műfaja, hanem a klasszikus görögység (Homérosz) öntudatának hordozója, minden későbbi művészet példaképe, az eredetiség és természetesség alkotása. A kor Homérosz-képét Vico és Herder nézetei határozták meg, a romantika tőlük vette át az eredeti népköltő ősiségbe vesző, mitikus alakját, aki egy állítólagos görög „nemzeti szellem” hordozója volt. Amikor Wolf a Homérosz kiadásának híres előszavában, később pedig a *Nibelung-éneket* vizsgáló kiváló germanista, Lachmann az *Iliász*ról mint egy későbbi redakció által egybeszerkesztett népdalgyűjteményről beszél, akkor a népköltészetéről és népköltőről kialakult kortárs fogalmat használták az antik eposzok értelmezéséhez.⁶⁴ Bevet hasonlat szerint: az ősi homéroszi énekek úgy viszonyulnak az állítólagos kései athéni szerkesztőbizottsághoz (amely a 18. és 19. század tudományossága szerint az eposz megalkotója),⁶⁵ ahogyan az *Osszián-dalok* Macpherson munkásságához.

A Homérosz kapcsán kialakított népköltő-elmélet – a winckelmanni görögységképpel és schilleri naivítás fogalommal együtt – nem pusztán a *Nemzeti hagyományok* írója számára meghatározó, hanem Petőfi életművében is jelentős. Az 1847-ben keletkezett *Homér és Osszián* című versben olvasni: „Halljátok Homért? / Dalában a mennyei bolt / Egy csendes örömmek örök mosolya, / Ahonnan a hajnali bíbor / S a déli sugár aranya / Oly nyájasan ömlik alá / A tengeri szőke habokra / És bennök a zöld szigetekre, / Hol istenek úzik az emberi nemmel / Boldog vegyülésben / Játékidat, oh gyönyörű szerelem.” Bár Petőfi az elbeszélő költeményeken kívül is többször és igen pontosan, kifinomult utalásokkal idézi Homéroszt, de az idézett versrészlet azt mutatja, hogy az itt említett Homérosz-képnek nem sok köze van a két antik eposz jóval komorabb és összetettebb szövegvilágához. Miként három évvel később Arany János *Ősszel* című költeménye, úgy Petőfi verse is a népköltő alakját éneкли meg Homérosz alakjában: a naiv és természetes alkotóét, a harmónia dalnokaét. (Később Petőfi éppen a megbomlott harmónia és világrend apokaliptikus leírásához használja a Homérosz-utalásokat.⁶⁶)

Az 1800-as évek első felének magyar népies mozgalma ezen Homérosz-kép alapján hivatkozott az archaikus görög eposzköltészet példájára, melyet minden népköltőnek

62 Czvittinger Dávidtól Rotarides Mihályon, Horányi Eleken, Wallaszky Pálon, Bod Péteren keresztül Pápay Sámuelig, Toldy Ferencig ível a magyarországi irodalomtörténet-írás esztétikai fordulata. A szépirodalom elkülönítésén túl ezen időszak másik jellemzője, helyi sajátossága a latinos *hungarustudat* megbomlása és a nemzeti, vagyis nemzeti nyelvű irodalmak szétválasztása.

63 Margócsy István, „A felvilágosodás határai és határtalansága”, 2000 200/7, 63–64. (teljes tanulmány: 59–69.)

64 A Homérosz-kérdésről tudománytörténeti áttekintés: Marót Károly, *Homeros*. Bp., 1948, 44–61.

65 Óvatosan kezelhető antik utalások maradtak fenn Peiszisztratosz, illetve Szolón szerkesztői munkásságáról.

66 Szörényi László, „Apokalipszis helyett katalizma. Petőfi utolsó verse.” In: »Multaddal valamit kezdeni.« Bp., 1989, 115–116 (teljes tanulmány: 94–118.)

követnie kell.⁶⁷ Különösen az elbeszélő költemények szerzőinek kellett megvalósítania a „nemzeti szellemet” megfogalmazó, önnön narratív tudatát háttérbe szorító, a naiv és közösségi elbeszélésmód követelményét – ahogyan ezt a János vitéz után három évvel Toldy Ferenc is megfogalmazta nevezetes Toldi-bírálatában: „a költemény legkitünőbb saját-sága a népiesség (...), mely nemcsak a kifejezésmódban, nemcsak a nyelvezet s a verssel bánásban – ezek külsőségek – hanem, és leginkább, a felfogás naivságában áll, e látszó öntudathiányban.”⁶⁸ A János vitéz látszólag alkalmazkodik ehhez a követelményhez – legalábbis a mű kezdetén, hogy aztán minél jobban eltávolodjon a naiv eposzköltő/népköltő iránt támasztott narratív elvárásoktól.

A János vitéz elbeszélője különféle nyelvi alakzatokkal ismételtlen fölhívja a figyelmet saját magára: nem pusztán az (ál)tudóskodó kiszólások,⁶⁹ hanem a történethez fűzött személyes megjegyzések és megszólítások,⁷⁰ illetve az eposzi nyelv stílusregiszterekre építő ironikus túlfogalmazások⁷¹ is a tolatkodó, önmotogató elbeszélő alakját teremtik meg, aki távolságot tart fönn az elbeszélés fôladatától, tárgyatól és befogadói elvárásaitól. Látszólag ezek a szövegelemek az élôbeszéd és egyidejű rögtönzés illúziójával ruházzák föl a művet, azonban éppen ellenkezőleg: a befogadó számára – aki az elbeszélte esemény helyett újra és újra az ágaskodó elbeszélővel találkozik – gyöngül a mű valóságereje. Kétértelműség, a rögzíthetetlen és egyre távolodó jelentések játéka keríti hatalmába a szöveget. Így foszlik szét a János vitézben a naivitás, természetesség: „mind a megszólaló »én«-re, mind a megszólított »te«-re történô utalás magára a megszólalásra és a résztvevôkre irányítja a figyelmet; a megszólalás elveszíti »természetességét«, »adott« jellegét, észrevenni vagyunk kénytelenek azt, aki beszél, és azt, aki meg van szólítva. Vagyis, más szóval, a szintek különbsége válik érzékelhetővé, ami pedig már maga a metalepszis.”⁷² A szöveg nyelvisége, alkotottsága, „megcsináltsága” látható lesz, a mese és eposz műfaji hagyománya időzjelbe kerül. Petöfi művében a természetesség alól fölbukkanó műviség problémáját két észrevétellel kell kiegészíteni: a szóbeliség és a szimbolizmus kérdésével.

A homéroszi korpusz – romantikus, népies értelmezésben még inkább – a szóbeliséghez kötődik: a korszak tudományossága szájhagyományban keletkezett művekről és kései

67 Korompay (1998) i. m. 444.

68 A Szépirodalmi Szemle 1847. július 11-i számában megjelent névtelen bírálat, melyet szinte bizonyosan Toldy Ferenc írt.

69 Vö.: 35. és 36. jegyzet.

70 „Hát Jánost mi érte, szerencse vagy inség? / Majd meghalljuk azt is, várjunk csak kicsinyég” – 19, 1087–1088; „Nem hazudok, de volt akkora kapuja, / Hogy, hogy... biz én nem is tudom, hogy mekkora, / Csak hogy nagy volt biz az, képzelni is lehet; / Az óriás király kicsit nem épített” – 20., 1109–1112; „Vitte az óriás János vitézünket” – 24, 1345. „Hanem mit ebédelt, ki nem találjátok; / Gondolnátok-e, mit, csupa kôsziklátat” – 20, 1119–1120. A személyes narrációra utaló egyéb szöveghelyek: 1., 21–24.; 2., 55.; 6., 267.; 7., 389.; 10., 457–460.; 17., 901.; 20., 1101.

71 Csak néhány példa: „Ekkép fakadt ki a nyáj bátor őrzője” – 2., 70.; „Mikor a nap leszállt pihenni ágyába” – 5., 243.; „Álmat hozott a bor latrok pillájára” – 6., 313.; „Mánap reggel a nap szokás szerint fölkel” – 12., 521.; „Annál inkább vagyok hát kíváncsiságos” – 23., 1334.; „Örökös hajnalnak játszik pirossága” – 24., 1412.

72 Kálmán C. György, „Evvél a dalban.” *Literatura* 2007, 206. (teljes tanulmány: 204–210). A metalepszis a narratív szint bármilyen jellegű megsértése, amikor az elbeszélő túllép a rá jellemző nézőpont szabályain. Részletesebben: Gerard Genette, *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*. Pozsony 2006 (Z. Varga Zoltán ford). Monika Fludernik, „Szintérelmozdulás, metalepszis és metaleptikus mód.” In: Bene Adrián, Jablonczay Tímea szerk., *Narratívák 6. Narratívó beágyazás és reflexivitás*. Bp., 2007, 81–101. (Tökés Orsolya, Horváth Péter ford).

írásos szerkesztésről beszélt a homéroszi eposzok kapcsán. A szóbeli keletkezés és írásos rögzítés kettőssége fölfedezhető az *Osszián-dalokról*, *Nibelung-énekekről* tett megjegyzésekben, illetve a nemzeti eposz vagy népénekgyűjtemény keresését (előállítását) irányító előfeltevéseikben. Mindez problémátlannak mutatja a szó és írás közötti viszonyt: az írásnak nincs más föladata, minthogy utat engedjen az élőszónak, és azt hibátlanul rögzítse, az ihletett egyidejűség illúzióját teremtse meg. Az írásnak el kell rejtőznie a szóbeliség mögött, ahogyan a művéségnek, mesterségnek is mocsanatlanul kell lapulnia a látszat-természetesség takarásában. Nem derülhet ki egy nemzeti hagyományt hordozó elbeszélő költeményről, dalciklusról, hogy az írás, a tudós átalakítás, tanultság nyomát hordozza magában. Ugyanakkor a pusztá gyűjtésnek, szerkesztésnek álcázott szövegalkotásokhoz a legfőbb mintát nem az orális hagyomány, hanem a kanonizált írásos művek nyújtottak.

Azonban már a görög–latin hellenizmus is szembesült azzal, hogy az ősi szóbeli műfajokat utánzó irodalom csak a látszatát alkotja meg a szóbeli helyzetnek, miközben valójában már írásos közegben jön létre, és e szövegek igazi otthona nem a hallgatás, hanem az olvasás.⁷³ A római költészetben éppen ezért a szóbeliség, ihletett élőbeszéd narratív vagy lírai helyzete mindig átlátszó, játékos, önmagát leleplező ironikus fikció. Kimódolt értelmiségi játékról van szó, amely az ihletett élőbeszéd helyzetével játszik. Vergilius, Horatius vagy Ovidius műveit forgató korszakok – így a magyar reformkor is – a latin szerzők lapjain sorra szembesülhettek az írásos keletkezésre, könyvtáros bábáskodásra, urbánus környezetre utaló szavakkal. Az iróniára érzékeny költők, miként a deákos kultúrán nevelkedett Petőfi is, bőven meríthettek mintát az elidegenítő jellegű antik művekből és ezek gazdag utóéletéből – miként ezt *A helység kalapácsa* is mutatja.

A *János vitéz* is fölfedi önnön írásbeliségét. Az első kiadás harmadik oldala, a korabeli kritikák, Petőfi 1846-os német nyelvű önéletrajza által is népmesének nevezett mű elbeszélője egyrészt szóbeliként határozza meg a narratív helyzetet („*Majd meghalljuk azt is, várjunk csak kicsimnyég*” – 19., 1088.), de a szöveg központi helyén, a beágyazott elbeszélést megelőzően ironikusan utal az írás és élőbeszéd kettősségére, az olvasó jellegű befogadás elsőbbségére: „*S János vitéz beszélt, a mint itt írva áll*” (13., 704). A mondat mutató, deiktikus eleme, az *itt* névmás nem a beszéd köré rendeződő hallgatás közösségére, hanem a könyvre, az írott lapra mutat. Valahányszor a *János vitéz*ben az elbeszélő előtérbe lép, föltárul az írásbeliség, a természetesség mögött húzódó *tekhmé*. Az orális ősiség nemzeti hagyománya helyett egy hangsúlyozottan öntörvényű szerzői alak teremtményeként jelenik meg a *János vitéz* szövegvilága. Ez a bennfoglalt írói szerep tisztában van azzal, hogy a szóbeliséggel ellentétben az írás eleve az idegenség és távollét közege.⁷⁴

A tetetett szóbeliség mellett még egy nyelvi elem árulkodik arról a szándékról, hogy a *János vitéz* lebontsa a népiesség programjában meghirdetett közvetlen természetesség követelményét: ez a nyelvi elem pedig a természetszimbólum. A tizennyolcadik századig ismeretlen volt a szimbólum és az allegória szembeállítására (bár a két kifejezés antik használata előkészítette a későbbi fogalmi ellentét párt). Goethe, Schiller, Schelling kora

73 A szóbeliség játékos fikcióját megteremtő ókori művekről további szakirodalommal: Stephen Wheeler, *A Discourse of Wonders*. Philadelphia, 1999, különösen: 43–65. A szóbeliség és írásbeliség kérdését érintő kitűnő szöveggyűjtemények: Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor szerk., *Szóbeliség és írásbeliség*. Bp., 1998. Guiglelmo Cavallo, Roger Chartier szerk., *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Bp., 2000 (Sajó Tamás ford.). Neumer Katalin szerk., *Kép, beszéd, írás*. Bp., 2003.

74 Az írásosság kérdéséről eltérő megközelítésben a kortárs irodalomelméleti gondolkodást meghatározó két alapmű: Jacques Derrida, *De la grammatologie*. Paris, 1967, 65. Gadamer, i. m. Bp., 432–439. A szó és írás kettősségét fölhasználó, ironikus írói fogást idézi Petőfi 1844 szeptemberben keletkezett verse, az *Éjszakáim* is: „*A tintába mártom tollamat, / Vágy is: megpenditem lantomat, / S kong belőle olly szeráfi dal, / Hogy, ki hallja, rögtön szörnyet hal.*”

volt az, amely – a retorika iránti bizalmatlanságból kiindulva és az ekkor kibontakozó élményesztétikának megfelelően – a figurális nyelvhasználat területére utalt allegóriával (és minden egyéb szóképpel, alakzattal) szemben kiemelte a szimbólumot. A romantikában meghatározó szimbolikus látásmód a látható jel és láthatatlan jelentés, az egyedi kifejezés és az általános igazság szerves, elválaszthatatlan, lételméletileg adott egységéből indul ki. E szemléletmód számára az allegória mesterkelt, külsődleges és művészietlen volt; miként minden más trópust, úgy az allegóriát is bizalmatlanság övezte, az igaztalanság vádjá illette. A hagyományos megközelítés szerint a szimbólum a jelölő és jelölt természetes és állandó, míg az allegória a jel két tagjának önkényes és változó kapcsolatára épít; a szimbólum a fogalmi vonatkozás, az allegória a szövegközöttség, kulturális kódok alapján értelmezhető.

A *János vitéz* első énekeiben szereplő metaforarendszer, a lenyugvó és fölkelő nap egyértelmű többletjelentéssel rendelkező képe látszólag a szimbolikus, természetes beszédmódhoz tartozik: a hajnal, az alkony, a világosság és sötétség egyértelmű fogalmi megfeleléssel rendelkeznek, és ez egyértelműség miatt úgy tűnik, hogy ez a metaforikus használat a természetben adott. Azonban a napszakok képe a mű során az önkényes, ironikus és csak háttérszövegek – az eposzi fordulat – alapján értelmezhető beszéd „áldozatává” válik: „Mikor a nap leszállt pihenni ágyába” (5., 243.); „Másnap reggel a nap szokás szerint fölkel” (12., 521.); „Örökös hajnalnak játszik pirossága” (24., 1412).⁷⁵ A szerzői önkény és kétértelműség miatt a (romantikusan értett) természetesség, népiesség egyik alapszimbóluma, a napjelkép allegorikusként lepleződik le: irodalmi minták alapján szabadon alkotott, mesterséges nyelvi fordulat lesz belőle, amely egyéni újraértelmezésre tesz lehetőséget.

A *János vitéz*t egyszerre határozza meg a romantikával való szoros kapcsolat és a romantika által meghirdetett népiességtől való távolodás. A játékos nyelv, többretegű elbeszélés mód, hangsúlyozottan öntörvényű írói szerep a népies művészeteszmének nem felel meg, de a mű szerkezeti fegyelme, valamint az élettörténet ábrázolása szorosan köti Petőfi szövegét az akkoriban legősibbnak vélt irodalmi hagyományokhoz. Az elbeszélés tétje: bemutatható-e egy élet beteljesedése? Egyáltalán elérhető-e valamilyen egyéni és társadalmi teljesség? A közösségi megváltásba vetett – felvilágosodásból örökölt – naiv hitet, a társadalmi eredet föltételezett idillikus aranykorát a szöveg megkérdőjelezi, a végső választ azonban nyitva hagyja. Petőfi életművében *Az Apostol* mindezekre a kérdésekre tagadó feleletet ad. Szilveszter fokozatosan kerül szembe prófétai életének alapjaival:⁷⁶ az isteni fölhatalmazás és küldetés után megátkozza az érthetlenségbe burkolózó Istent, magával és a világgal meghasonlik, megváltó halála – a szellemi-társadalmi föltámasztás mozdulata nélkül – értelmetlen lesz, és bekövetkezik az, amely Petőfi életművében a legborzalmasabb lehetőség. Elképzelhető, hogy neve és munkássága, áldozata kimondatlan

75 Az „örökös hajnalnak játszik pirossága” sor ironikus értelme szoros szövegkapcsolaton alapszik; *A helység kalapácsa* szerint: „Erzsók asszonyom ékes, / Holdkerek arculatán, – hol még csak / Ötvenöt év lakozik, – / Örökös hajnalnak / Pírja dereng” (2., 202–206.)

76 Szegedy-Maszák Mihály, „Világkép és stílus Petőfi költészetében.” In: *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Bp., 1980, 237–239. (teljes tanulmány: 221–250.)

marad, ismeretlenségbe foszlik, nem lesz, aki elbeszélje életét;⁷⁷ a Petőfi-költészet gondolatvilága szerint az emlékező elbeszélés máris értelmet kölcsönözne, üdvösséget nyújtana Szilveszter életének, hiszen a föltámadás és a mennyei élet a hálás utókor emlékezetében, a (társadalmi) teljesség állapotából megfogalmazott ételbeszélésben rejlik. A narrátor a föltámasztó Isten szerepében ad örök életet az igaz halálban beteljesedett életnek. Az *Apostolt* záró némaság a *János vitéz* bizalmát vonja vissza: az emberi sors és az azt kimondó nyelv együtt pusztul, mert az értelmes élet az értelmesen elbeszélhető történet függvénye.⁷⁸ A *János vitéz* és Az *Apostol* párhuzamos olvasata a narratív identitás különböző lehetőségeire hívja föl a figyelmet: arra, hogy az élettörténet teljessége szorosan összefügg az elbeszélés formáival, elkerülhetetlen, ugyanakkor ember által beteljesíthetetlen feladatával.⁷⁹

77 Az *Apostol* szerint az üdvözült utókor visszaemlékezik a hősökre, azonban az utolsó sorok az akasztófa mellé temetett Szilveszterről (is) szólnak: „S elvitték volna őket a / Dicsőség templomába, / De hol keressék, hol lelik meg őket? / Rég elhamvadtak a bitófa mellett! (20., 2918–2921.) Szilveszter ereklyéjét nem lelik, nem kerülhet a Dicsőség templomának oltárára, így az üdvözült társadalom liturgiája élete és neve nélkül fog megvalósulni. Petőfi utolsó verse, a biblikus utalásokkal átszótt Szörnyű idő: „Egy szálíg elveszünk-e mi? / Vagy fog maradni valaki, / Leírni e / Vad, fekete / Időket a világnak? / S ha lesz, ki megmarad, / El tudja-e gyászolgokat / Beszélni, mint valának? / S ha elbeszéli úgy, amint / Megértük ezeket mi mind: / Akad-e majd, / Ki ennyi bajt / Higgyen, hogy ez történet? / És e beszédet nem veszi / Egy örült, rémülésteli, / Zavart ész meséjének?”

78 Petőfi utolsó verse, a biblikus utalásokkal átszótt Szörnyű idő: „Egy szálíg elveszünk-e mi? / Vagy fog maradni valaki, / Leírni e / Vad, fekete / Időket a világnak? / S ha lesz, ki megmarad, / El tudja-e gyászolgokat / Beszélni, mint valának? / S ha elbeszéli úgy, amint / Megértük ezeket mi mind: / Akad-e majd, / Ki ennyi bajt / Higgyen, hogy ez történet? / És e beszédet nem veszi / Egy örült, rémülésteli, / Zavart ész meséjének?” A történet szó az örült, zavart mese kifejezéssel áll szemben.

79 A nyelv, az elbeszélés és az identitás összefüggése lehet a *János vitéz* és Az *Apostol* párhuzamos középiskolai tanításának – ha az nem kényszerül valódi, ismeretközlő feladatáról lemondani – szellemi téjje.

Sipos Lajos

„Mindig lesz benne felfedeznivaló”

A Babits-recepcióról

Egy költő vagy író recepciójában sok mindennek lehet szerepe. Meghatározó az értelmező-befogadó korszak irodalom fogalma, a korszak értéktulajdonítási ambíciója, a művek kanonizációs vagy rekanonizációs folyamata, a kanonizálásban részt vevő intézmények vagy személyek beállítódása. Szerepe lehet a befogadásban vagy elutasításban ideológiai megfontolásnak, bármilyen tudományelméleti álláspont kizárólagosságra törekvésének, de még akár egyetlen, nagy tekintélypotenciállal rendelkező szerző tanulmányának is.

Minderre számtalan példa van a világ- és a magyar irodalomban.

Angliában például a 18. században újra fel kellett fedezni Shakespeare-t. A nagy angol a németeknél a „francia állklasszikusokkal és utánzóikkal volt kénytelen versenyezni”; a franciáknál, ahol a formahű fordítás verstani okokból sem volt lehetséges, Voltaire-ig alig vettek róla tudomást. Mikor azonban a francia író „felfedezte”, s hamar nyilvánvaló lett, hogy az általa elindított Shakespeare-kultusz veszélyeztetheti az ő „dicsőségét”, akkor már „részeg vadembernek, brit mészárosnak” titulálta angol pályatársát.¹ Az amerikai irodalom 1925-ben és az azt követő években példátlanul sikeres könyv volt Dreiser *Amerikai tragédia* című regénye. Szerb Antal 1935-ben a *Hétköznapi és csodákban csak „a benne foglalt hétköznapi valóság óriási terjedelmét”* dicsérte, „mint művészi alkotás (azonban – írta) egyáltalán nem jöhet számításba”. Ezzel szemben Bóka László 1962-ben – a marxista irodalomfogalomból kiindulva – a művet „a 20. századi világirodalom nem halványuló állócsillagá”-nak nevezte.² Ma a regény a „tényirodalom” egyik lehetősége, annak az amerikai mű-csoportnak egyik darabja, amelyik az amerikaiak (és a világ) elé tárta „egy körülbelül négyszázezer lakosú” amerikai város utcáit, üzemeit, nyomortelepeit, a szállodák és a közemberek világát. Bizonyos törekvések ebbe a tényirodalomba sorolják most Sadoveanu, Laxnes, Giono és Móricz (egyres) alkotásait is, olyan valóságreferenciális műveknek tekintve őket, amelyek a mimetizáló ambíciójukkal „világszerűség”-re törekednek, s éppen ezért főként szociológiai érdeklődésre tarthatnak számot.

Torzította és ellehetetlenítette a teljes magyar klasszikus irodalom folyamatos befogadását Lukács György „*fővonalelmélete*” és költészettfelfogása is (mely szerint „nem lehet igazi nagy lírikus költő, akinek élményeiben a külvilág sorsdöntő kérdései nem tükröződnek és nem híven tükröződnek”³). Ez utóbbi nem egyszerűen abszolutizálta a romantikus poétikából átvett

1 Benedek Marcell, *Shakespeare*, Bp., Gondolat, 1963, II., 434–435.

2 Szerb Antal, *Gondolatok a könyvtárban*, Bp., Magvető, 1981, 590.; Bóka László, *Theodore Dreiser = Az amerikai irodalom a XX. században*, szerk., Kardos László, Sükösd Mihály, Bp., Gondolat, 1962, 53.

3 Lukács György, *Ady, a magyar tragédia nagy énekese* = L. Gy. *Magyar irodalom – magyar kultúra*, szerk. Fehér Ferenc, Kenyeres Zoltán, Bp., 1970, 169.

„szószóló”, „népvezér”, „vátesz” szerepet, de érvényesnek szuggerálta a karteziánusok és Descartes akkorra már érvénytelenné vált nyelvfelfogását a gondolat elsődlegességéről, a nyelv gondolat kifejező voltától, nem véve tudomást Wilhelm Humboldt, Schleiermacher és Nietzsche nyelvfilozófiájáról, s mindezek nyomán kialakult önelvű, a referenciális, önreferenciális irodalomról.

Ezzel a még az 1980-as években is tetten érhető, ideologikus megerősítésű irodalom-felfogással párhuzamosan megszilárdult egy másfajta irodalomértelmezés. Eszerint „a konvencionális képviseleti beszédhelyzetet imitáló” „versbeszéd”, mely, ha nem szerveződik „korszakjelző poétikai alakzat”-tá, s nem biztosít új „nyelv- vagy szubjektumszemléleti impulzusokat”,⁴ elmarad saját lehetőségeitől. Ez a felfogás természetesen abszolutizálható is. Talán ezen abszolutizálás-lehetőség (és ennek következménye) sejlik fel Orbán Ottó *Vojtina* recepcióesztétikája című versében:

[...] az elméleten múlik minden
elmélet nélkül a vers csak a bolygó hollandi hajója
[...]
megfelelnek a korszak elvárásainak
reflektálnak egymás textusára
ami mindkettőnknek előnyös
köztudott hogy
a reflektálatlan textus nem üdvözül
a reflektált viszont igen
[...]⁵

A befogadás esetlegességére, hullámhegyeire és hullámvölgyeire, a diszkontinuitásra, a „recepció törés”-re a késő modern magyar költészetben jó példa Kassák, Tamkó Sirató Károly és Babits életműve. Kassák recepcióját erősen befolyásolta költészetfelfogásának egyedülvalósága, azzal a Nyugattal szembeni elégedetlensége, amelyik az első világháború előtt és alatt élesen szemben állt az Új Időkkel, 1911-től a *Nyugat* ellenében alapított *Magyar Figyelővel*, a *Budapesti Hírlappal*, a Kisfaludy Társasággal, a konzervatív magyar irodalom fórumaival,⁶ ugyanakkor különbözni akart Kiss József lapjától, a „modern” és „városi” sajtó rangos reprezentációjától, a *Héttől* is.⁷ De befolyásolta Kassák elismerését az 1919-ben megfogalmazott és Lukács György közoktatási népbiztos által azonnal elutasított szerepigénye, a Tanácsköztársaság bukása utáni emigrációja, az 1926 és 1945 közötti politikai és irodalmi álláspontja, 1947-től rákényszerített költői-írói magánya. Tamkó Sirató Károly recepcióját más tényezők határozták meg. Az 1930-as években Párizsban Arp, Delaunay, Moholy-Nagy László, Picabin társaként megfogalmazta a dimenzionista kiáltványt, a minden művészeti ág új dimenzióval megvalósuló bővítésének elméletét, írt képverset, villanyverset, tudományos-fantasztikus regényt, több nyelvből fordított. Életének utolsó szakaszában, halála után és ma is kizárólag a gyermekversként emlegetett játékos versek költője maradt csak. Babits Mihály műveinek kiadását, irodalomtörténeti pozicionálását alkati, szemléleti, ideologikus és társadalomtörténeti okok, egymással

4 Kulcsár Szabó Ernő, *Az (ön)függetlenség retorikája. Az Illyés-líra kriptotextusai* = K. Sz. E., *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 201., 200.

5 Orbán Ottó, *Lakik a házunkban egy költő*, Bp., Magvető, 1999, 45–46.

6 Kenyeres Zoltán, *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*, Bp., Anonymus, 2001, 37–39.

7 Schein Gábor, *Az irodalmi modernizáció a Nyugat megindulásakor*, Holmi, 2008/1.

párhuzamos és egymást keresztező irodalmi törekvések, kanonizáló és rekanonizáló ambíciók befolyásolták.

*

A Babits-életmű sorsát mindenekelőtt meghatározta a költő személyisége és az egyes korszakok irodalompolitikai felfogása.

Babits koraérett, tehetségzféra-specifikus, különbözni vágyó, szorongásos, önmagában és alkotásainak értékében végig kételkedő személyiség volt. „*Typus melancholicus*”, a tellenbachi tipológia szerint, akinek életében legalább négy alkalommal 2–4 hónapig tartó, spontán gyógyuló súlyos (major) depressziós epizódja volt, „*a major depressziós epizódok között élete jelentős részében hosszabb ideig tartó enyhe depresszió (disztímia) állt fenn*”.⁸ Ennek a státusnak, melyhez részben hasonló volt József Attila pszichiátriai állapota is,⁹ kettős következmény volt. Egyrészt a depressziós epizódok időszakában „*a költő aktivitása jelentősen csökkent*”,¹⁰ másrészt az önmagában és teljesítményében való kételkedés, szorongás, bizonytalanság folyamatosan ellehetetlenítette vagy elodázta a művek közzétételét. 1903-ban például már készen volt a *Spinoza-szobor előtt*, 1904-ben a *Helios*, a *Himmusz Iriszhez*, az *In Horatium*, az *Óda a bűnhöz*, a *Strófák a wartburgi dalmokversenyből*, a *Recanati*, az *Induló* (végleges címe szerint *A zengő szobor dala*), *A világosság udvara*, a *Szerelem* (végső változatban: *Vérivő leányok*), a *Vile potabis*, 1905-ben az *Édes az otthon*, az *Aliscum éghajú lánya*, *A halál automobilon*, a *Szóllőhegy télen*.¹¹ Egyetemista társai: Juhász Gyula és Kosztolányi 1904-től sürgették, lépjen a közönség elé. Kosztolányi, kézhez véve az Ady-féle *Új versek* megjelenése után Babits 1906. március 25-e és április 4-e között írt, közel harminc verset tartalmazó költemény-csomagját, erősen kapacitálta a művek megjelentetésére. Ugyanezt tette, más és más érvekkel két héttel később, aztán május 6-án, május 6-a után, június 24-én, június 28-a előtt és augusztus 18-a után.¹² Babits, aki 1906 márciusáig csak *A zengő szobor dalát* és *A tudomány című* (jelentéktelen) versét publikálta, Juhász és Kosztolányi kérlelő, sürgető, barátilag fenyegető írásaira értékbizonytalanságot kifejező levelekkel válaszolt csak. 1906 márciusa és augusztusa között volt első major depressziós epizódja után azonban, augusztus végén, már arról írt Juhász Gyulának, miként lehetne megalapítani „*rövid időn belül [...] egy egészen sajátos jelleggel bíró (minden más nemzet modern lyrájától különböző) modern magyar lyrá-t*”,¹³ igazában azonban csak 1908-ban *A Holnap* antológiában lépett a közönség elé. Az 1903 és 1906 között írt jelentős versek közül pedig kötetben sohasem jelentette meg *A Spinoza-szobor előtt*, *A zengő szobor dala*, a *Helios*, az *Édes az otthon* címűeket, nem engedte kötetbe az 1906 júliusa után elkészült *Hegeso sírját*, az 1903 márciusában írt, eredetileg cím nélküli szonettjét, amelyet aztán a *Levelek Iris koszorújából* című korszakos jelentőségű első

8 Németh Attila, Rihmer Zoltán, Harmati Lúdia, *Babits Mihály pszichopatológiája* = „... kínok és álmok közt...”, Czeizel Endre, Gyenes György, Haraszi Lúdia, Németh Attila, Rihmer Zoltán, Sipos Lajos, Szállási Árpád Babitsról, szerk., Sipos Lajos, Bp., Akadémiai, 2004, 227–284.

9 Németh Attila elkészítette József Attila pszichiátriai diagnózisát is. Ebben a következőképpen foglalta össze a költő személyiségéről, személyiségének alakulásáról kialakított véleményét: „[...] szerintem József Attilának borderline személyiségzavara volt. Ehhez később társult a súlyos depresszió, mely időszakosan elérhette a pszichotikus szintet.” = Németh Attila, *József Attila pszichiátriai betegségei*, Bp., Filum, é. n., 83.

10 Németh Attila, Rihmer Zoltán, Harmati Lúdia, *Babits Mihály pszichopatológiája*, i. m., 254–255.

11 A versek sorrendjét a készülő kritikai kiadás kézírata alapján, Kelevéz Ágnes és Láng József szíveségéből közlöm.

12 Babits Mihály, *Levelezése 1890–1906*, s. a. r. Zsoldos Sándor, 245., 246., 248–249., 250., 270.

13 I. m. 275.

kötetének végére tett, s *A lírikus epilógja* címet adva neki az utókor számára látványosan jelezte állandó értékét és értékbizonytalanságát.¹⁴

Az Arany János-i „örök kétely” jellemezte később is. Az 1911-ben írt *Második ének* című négy felvonásos mesedramáját például nem adta ki, csak a harmadik felvonást jelentette meg a *Nyugat* 1911. október 1-jei számában *Vihar* címen.¹⁵ A *Balázsolást* Illyés Gyula erőteljes rábeszelésére közölte csak, mert attól tartott, túlságosan sok benne a személyes elem. Az 1930-as években, a *Csak posta voltál*, *Az elbocsátott vad*, a *Jónás könyve* időszakában állandóan attól rettegett – emlékezik rá a felesége, Török Sophie –, hogy „elvesztette a tehetségét”.

1945 után az életmű folyamatos recepcióját, akárcsak Márai Sándor, Németh László, Weöres Sándor és mások befogadását, *irodalompolitikai* okok lehetetlenítették el. A berendezkedő új politikai rendszer, mely a történelmet az osztályharc történetének tekintette, a „haladáselo” híve volt, a művészetekben a realista-antirealista tendenciák korszakváltásait „regisztrálta”, az irodalomtól az „élet ábrázolása”-t, a befogadók „nevelése”-t kívánta. Ez a korszak Babitscal határozottan szemben állt. Ennek a gondolkodástörténeti ellentétlen kívül személyes okai is lehettek. A kultúrpolitikát ugyanis a Moszkvából hazatért Lukács György és Révai József irányította. Lukáccsal 1910-ben került kapcsolatba. Tartózkodó kritikát írt *A lélek és formák* című tanulmánykötetéről a *Nyugat* november 1-jei számában, amelyre az elégedetlen szerző válaszolni akart, a választ azonban a lap nem közölte. Lukács korrigáló reflexióit november 8-án egy hosszú levélben aztán megírta Babitsnak. Az 1918-as antimilitarista mozgalmakban találkoztak ismét. Decemberben hirtelen a szellemtörténet hívéből marxistává lett Lukács, a kommunista párt vezetőinek megbízásából felkereste a költőt, kérve, lépjen be „az illegális kommunista pártba”, emelje fel szavát a börtönbe zárt vezetők érdekében, mindeközben pedig felajánlotta neki „a kultuszminiszteri tárcá”-t a párt hatalomra jutása esetén. Az 1919 novemberében megjelent esszében, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című írásban, erre a jelenetre történt félreérthetetlen utalással megidézt, gondolatkört váltó és hirtelen politikai ambíciójává lett „esoterikus Filozófus”-ban, az „elvarázsolt gondolatgombolyító”-ban Lukács magára ismerhetett.¹⁶ 1941-ben, a Moszkvában megjelenő *Új Hangban*, marxista fogalmakkal gondolkozó filozófus aztán terjedelmes írásban bírálta a költőt, számon kérve művészetében a „politikai elemek”-et.¹⁷ Babits talán személyesen találkozott Révai Józseffel is valamelyik Szabó Ervinhez kapcsolódó csoportban, nevük mindenestre együtt szerepelt egy-egy háború ellen tiltakozó proklamáció aláírói között. Az pedig tény, hogy a *Nyugatot* akkor éppen egyedül szerkesztő Babits felkérésére Rozványi Vilmos 1919 januárjában a *Nyugatban* (nem túlságosan hízelgő) kritikát írt a Kassák-körhöz tartozó költők: György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József és Révai József *Számadás* című kötetéről.¹⁸

14 Vö. Sipos Lajos, *Babits Mihály: A lírikus epilógja és az In Horatium*, Tiszatáj, 2007/11., Diákmelléklet, 1–11.

15 Babits Mihály, *Drámák*, s. a. r. Vilček Béla, Bp., Magyar Könyvklub, 2003, 69–165., 571.

16 Vö. Lukács György *levelezése (1902–1917)*, s. a. r. Fekete Éva, Karádi Éva, Bp., Magvető, 1981, 277–278., 279–282.; Sipos Lajos, *Babits és a forradalmak kora*, Bp., Akadémiai, 1976, 57.

17 Lukács György, *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*, szerk. Fehér Ferenc, Lukács György, Bp., Gondolat, 1970, 263.

18 Rozványi Vilmos a következőket írta Révai verseiről: „Lengyel és Révai még csak kifejeződésüket keresik, még a maguk megismerésén küszködnek. »Még szemükön és porusaikon lobban az értelem és minden sejtjük az anyagcsere mámorain ágaskodik az öntudatig.« Még impresszionábilisak és csak hangulati diszpozíciókban megkapóak.” *Nyugat*, 1919/1., 72.

Lukács és Révai hazatérésük után az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjai lettek. Mindketten – más feladataik és kötelezettségeik mellett – az 1946-ban szerveződött *Fórum* című folyóiratban meghatározó, a hivatlossá vált politikai szempontokat reprezentáló cikkeket írtak a hozzájuk csatlakozó Horváth Mártonnal, Szigeti Józseffel és Király Istvánnal. Lukács nemzetközi tekintélye vitathatatlan volt, tudományos kapcsolatai fontos emberekhez kötöttek. Bizonyára élt benne a szándék, hogy a kommunizmusig vezető, hosszúnak gondolt úton az akkor polgárinak nevezett, nem kommunista művészekkel és gondolkodókkal közösen alakítsák a kultúrpolitikát. Jó viszonyban volt – többek között – Kodály Zoltánnal, Pátzay Pállal, Bernáth Auréllal és másokkal is. Babitsot azonban sohasem kedvelte. Élete végén készült munkájában, a *Megélt gondolkodásban* így emlékezett rá: „*Babits engem ki nem állhatott, ahogy Osvát sem állhatott ki engem. Ezek az irodalmilag radikális és politikailag konzervatív magyar írók szívből utáltak engem, és ezt nem is titkolták, okuk sem volt arra, hogy eltitkolják, utóvégre ki voltam akkor én? Bosszút állni nem tudtam volna rajtuk, így hát egyáltalán nem volt érdekes, hogy én hogyan foglalkozok állást a rólam írt kritikákkal kapcsolatban.*” Úgyanakkor „[...] abszolút nevésséges”-nek és „teljességgel alaptalan”-nak nevezte az 1919-es párttagságra (és miniszterségre) vonatkozó felkérést (amelyik egyforma élesen és eleven szcenírozásban jelent meg Babits esszéjében, Schöpflin Aladár és mások visszaemlékezésében).¹⁹ Révai Józsefben, aki rövidesen az országot irányító „négyes fogat”-ban, Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály mellett, a kultúrát „felügyelte”, ilyenfajta személyes sértettség talán nem volt. A *Nyugat* és Babits elleni politikai hajszát formálisan sem Lukács, sem Révai nem vezette. Ennek szavakba foglalója a Magyar Kommunista Párt kulturális osztályának élére került Horváth Márton lett. 1945. május 31-én, a párt lapjában, a *Szabad Népben* Babits halotti maszkja című cikkében éles szavakkal utasította el az avantgárd művészeket és művészetet, a *Nyugatot*, Babitsot, Babits „halotti maszkja” alatt gyülekező utódokat, az *Újhold* szerzőit: Rába Györgyöt, Mándy Ivánt, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázst, Gyárfás Miklóst meg Márai Sándort és Németh Lászlót.²⁰

Mindennek következtében „receptió törés” következett be Babits befogadásában (is). 1946-ban csak *Az európai irodalom története*, 1947-ben a *Jónás könyve* és az *Erato*, 1948-ban az *Amor Sanctus*, 1949-ben és 1950-ben (az *Iphigenia Taurisban* című Goethe-dráma fordítása mellett) csak az *Isteni színjáték* fordítása jelent meg tőle. A *Hét évszázad magyar versei* első kiadásában, 1951-ben alig vagy „méltatlan csonkításban” közölték csak Babits és Kosztolányi műveit, amint Déry Tibor, a Magyar Írószövetség pártszervezetének aktíváján Rákosi Mátyás jelenlétében szóvá is tette.²¹ Babits *Válogatott műveinek* kétkötetes változata 1959-ben, az *Összegyűjtött versei* (kihagyásokkal és csonkításokkal) 1961-ben került az olvasók elé. Az első hiánytalan Babits-versgyűjtemény 1991-ben jelent meg.

*

19 Lukács György, *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon. Az interjúkat készítette Eörsi István és Vezér Erzsébet*, Bp., Magvető, 1989, 300., 158.

20 Horváth Márton, *Babits halotti maszkja* = H. M. Lobogónk: *Petőfi*, Bp., Szikra.

21 A pártaktíváról Andics Erzsébet, akkor az MDP Központi Vezetőségében a tudományos és kulturális osztály vezetője készített feljegyzésben olvasható a Magyar Országos Levéltárban. Botka Ferenc szíves közlése. A *Hét évszázad magyar verseiben* 1951-ben Babitstól a következő művek jelentek meg: *Itália, Május huszonhárom Rákospalotán, Fortissimo, Dal prózában, Petőfi koszorúi, Utca, délelőtt, Cigány a siralomházban, Mint a kutya silány házában, Vers a csirkeház mellől, Verses napló (részlet), Esős nyár, Ősz és tavasz között, Jónás könyve (részletek), Talán a vízőzön, Lelkem kiszikkadt mezején.* (A 15 Babits-verssel szemben 79 Ady-verset tartalmazott a kötet. Az 1966. évi harmadik kiadásban 43 Babits-vers mellett 127 Ady-mű volt olvasható.)

Nem segítette Babits műveinek zavartalan befogadását az sem, hogy *A Holnap* antológiában 1908-ban közreadott verseivel társadalom- és kultúrtörténeti szempontból különleges helyzetbe került.

Az az éles szembenállás, amelyik 1897-ben Róna Béla munkájában, *Az újabb magyar irodalom* című könyvben megfogalmazódott a „sugaras fényvel” beragyogott, „homály” és „misztikum” nélküli magyar irodalom és a nyugati „szimbolisták és dekadensek” között,²² az antológia után új dimenziót kapott. Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, Császár Elemér 1908 vége és 1910 között megjelent kritikáiban, Tordai János a *Katholikus Szemlében* 1911-ben közreadott, negyvenlapos, *A modern magyar líra* című írásában²³ nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyar középosztály (mai fogalmakkal szólva) érzelmi, mentális, politikai-ideológiai, történeti-mitológiai szempontból két részre szakadt. Az egyiket a tradicionális és öröknek tételezett 19. századi magyar értékvilághoz, a nemzeti eszméhez, a régi erkölcsökhöz, a tiszta beszédhez ragaszkodók jelentik (a közvetlen kortársak közül Váradi Antal, Ábrányi Emil, Szabolcska Mihály és Pósa Lajos). A másikat az 1908-as és 1909 két antológiában színre lépők adják. Az első a Petőfi–Arany-hagyományra épít. A másik – a két antológia bevezetője szerint – Balassa, Csokonai, Petőfi, Vajda, Reviczky, valamint Kiss József és *A Hét* szerzőit tekinti elődjének, akik „elégtek és meghaltak a holnapért”, s akik „a kultúrsumjas magyarok figyelmét nyugat felé” irányították, s külföldön megtapasztalt szempontból kezdték a hazai viszonyokat szemlélni. Tordai János idézett tanulmányában ehhez az ellentéthez hozzákapcsolt még egyet: a „magyar” és „zsidó” kontroverziót. A magyar-zsidó ellentétben benne van *A Hét*, a *Budapesti Napló*, a *Husadik Század*, a *Népszava*, a *Nyugat*, az állam modernizációját kívánó szabadkőműves páholyok, valamint az *Új Idők* típusú lapok és a befolyását féltő katolikus egyház érzelmi és politikai ellentéte.

A „zsidó Nyugat”-hoz csatlakozó Babits 1908 novemberétől, a folyóiratbeli folyamatos jelenléttől számítva bekerült abba a társadalomtörténeti ütközőzónába, amelyik a magyar újkonzervativizmus és a társadalmi modernizáció más programjai között alakult ki, s amelyekben minden oldal a maga melletti hűségnyilatkozatot és feltétlen azonosulást várt el. 1915-ben a *Magyar Kultúrában* Burján Károly például *Babits Mihály és a pápaság* című cikkében „nagy ambíciójú katolikus poétá”-nak nevezte a költőt, aki „beállott a Nyugat göndör fürtű, csupasz állú új magyarjai közé házi kereszténynek”. Ugyanő ugyanebben az újságban, 1917-ben, *Babits Mihály versel* című cikkében, a *Fortissimo* okán „a szabadkőműves-ateizmus” védelmét emlegeti fel vele kapcsolatban, egy oldalvágással megemlegetve a „sokpénzű, energvált zsidó báró”-t, aki „Jób könyvében véli megtalálni az igazolást Babits káromkodásaira”. Andor József 1917-ben az *Életben*, *Babits Mihály: Irodalmi problémák* című írásában, alig kódolt antiszemita felhanggal arról értekezett, hogyan használják fel sokan „az *Ady Endre* és *Babits Mihály* által megindított, s végeredményben nemzeti, modern sovinizsma” forradalmat, „a két magyar talentum erejét, hatóképességét s elvitathatatlan fajiságát a maguk destruktív céljaira kamatoztatni.”²⁴ 1921. szeptember 5-én a *Magyar Kultúrában* Nagy Péter – a *Timár Virgil fia* megjelenését követően – „a zsidó-liberális ideológia kiszolgálója”-nak nevezte Babitsot, aki „istenhozzádot [mondott] vallásnak, nemzetnek, hazának, európaiságnak, rendnek, kultúrának, intézménynek, múltnak”.

22 Idézi: Nagy Attila Kristóf, *Szellemi bonctan. Komjáthy Jenő költészetének hatástörténeti elemzése*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 1992, 227.

23 Tordai János, *A modern líra = Harcok az új világnézet körül. Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*, szerk. Rónay László, Bp., Argumentum, 249–288.

24 I. m. 361., 363., 421–422.

Az 1910-es években, melyeket Schöpflin Aladár az „*érzelmi antiszemitizmus*” korszakának nevezett egyik 1918-as tanulmányában,²⁵ Babits az új magyar költészet megteremtésének és új műfajok birtokbavételének vágyával bekerült a magyar történelem ősvitájának középpontjába, több Ady-cikk centrális konfliktusába, a magyar bezárkózás, Kelethez tartozás és a Nyugathoz kapcsolódás, modernizálódás dilemmájába.

Ez a konfliktus az első világháború végén és a trianoni békediktátum után tovább mélyült. Most már nemcsak esztétikai kérdésként jelent meg, mint harminc évvel korábban, nem társadalompolitikai orientációt jelentett, mint az 1908 utáni időben. Nem is a zsidó/Európa – magyar/keresztény fogalom-párokban manifesztálódott. A világháborúban elszenvedett országvesztést a korszak közhangulata a pacifista körök, a Károlyi Mihály-féle kurzus és a Tanácsköztársaság számlájára írták. S mindent, ami ekkor volt – beleértve Babits szerepvállalását a pacifista mozgalomban, az egyetemi tanárság elfogadását, az 1919 februárjában *Az igazi haza. Cikk a Szózatról* című írásában kifejtett, nem territoriális és politikai, hanem kultúrában és az egyén vállalásában megvalósuló haza fogalmat – kapcsolatba hozták a zsidó vallásúak dominanciájával és a dominancia elfogadásával. Az 1919 ősztől megtapasztalható, egyre inkább politikaiává váló antiszemitizmus erős társadalmi és személyes hangoltságú volt. A zsidóságban lehetségesnek gondolt bűnbakképzésben benne volt a személyes és anyagi veszteséget elszenvedők indulata. De benne volt ebben, ahogyan Kornfeld Móric írta, a Tanácsköztársaság vezetői között szerepet vállaló, óriási többségében (Jászi Oszkár *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című könyve szerint 95%-ban) zsidó vallásúak „*irritáló túlbuzgósága*”, mely nem kímélte a politikai ellenoldalon álló azonos vallásúakat sem.²⁶ Ez az éles ellentét nemcsak a magyar–zsidó szembenállást erősítette, de a zsidóságon belül is megosztóvá vált. Azok, például Kornfeld Móric és felesége, akik a politikai kíméletlenséget elutasították, hitelvi szempontból vezéreltetve is, katolizáltak. Azok pedig, akik önkörükben maradtak, éles gyűlölettel szemlélték a történéseket (Hatvany Lajos például *Urak, polgárok, parasztok* című könyvében nem állított kevesebbet, minthogy valamikori barátja, Kornfeld Móric pénzelt a fehérterrorista különítményeket). Hatvany Babits személyét is célba vette. A részben általa alapított, Bécsben megjelenő politikai napilapban, a *Jövőben* 1922 novemberében hét részből álló, *A magyar értelmiség katasztrófája. Irodalom és társadalom* címmel írt sorozatában, decemberben ugyane címmel, *Magyar író, magyar zsidó* kilenc folytatásban támadta Babitsot. Interpretációjában Babits a *Timár Virgil fiában* „*a hiú úri góg és faji harc, a szellemi pogromhirdetés kiskatéja*”-t alkotta meg, mely „*kellemetlen pamfletizú s a mai magyarság napi sajtójának hatása alatt készült*”, melyben „*a kurzus sorából*” kiemelt „*rugó*” „*lendíti előre a cselekményt*”.²⁷

Ebben a szikrázó közhangulatban Babits ismét elutasította a politikai oldalak közötti választást. A Tanácsköztársaság katonai, gazdasági, erkölcsi krízisbe futó története (ahogyan Kun Béla már 1919. július 15-én értékelt az általa vezetett kormány tevékenységét), a vakvágányra futott történelemre 1919 júniusában reflektáló Babits-vers, a *Szálló nap után* és a júliusban megjelent *Szittál-e lassú mérgeket*, a hónap elején a kommün ellen kezdeményezett értelmiségi fellépésben a költő indukáló szerepvállalása ellehetetlenítette visszafelé

25 Schöpflin Aladár, *A forradalom és a magyar lateiner osztály* = Sch. A., *Válogatott tanulmányok*, szerk. Komlós Aladár, Bp., Szépirodalmi, 141.

26 Széchenyi Ágnes, *Iparbáró, mecénás, filozófer* = Kornfeld Móric, *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*, közreadja Széchenyi Ágnes, Corvina, 2006, 40–41.

27 Hatvany Lajos személye és Babits a *Timár Virgil fia* című regény elleni támadásokra vonatkozóan: Sipos Lajos, *A regény keletkezése, kiadásának és fogadtatásának története, utóélete* = Babits Mihály, *Timár Virgil fia*, kritikai kiadás, s. a. r. Sipos Lajos, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, 246–249.

a közösségvállalás legkisebb lehetőségét is. A *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéiben ugyanakkor kemény szavakat használt a hatalomra jutott „ostobák”, „orátók”, „nemzetfoglalók” ellen. Babits ezenközben elutasította a Szabó Dezső által szervezett „Magyar Írók Szövetségé”-hez való csatlakozást és a Lendvai István által a „*fehér forradalmat*” népszerűsítő *Gondolat* című lapban felajánlott „vezér”-séget.²⁸ És nem vállalt szerepet a neokonzervativizmus jelszavával Bethlen István miniszterelnök és Klebelsberg Kuno miniszter kezdeményezésére, erős állami és arisztokrata támogatással szervezett *Napkeletben* sem.²⁹ Nem kapcsolódott be az 1926-ban beindított, végig Bethlen István személyes közreműködésével szerkesztett *Magyar Szemle* munkájába, a nemzetstratégiainak tételezett szemléleti és gyakorlati problémák értelmezésébe. Nem reagált Klebelsberg 1928-as felhívására, egy „*nagy magyar irodalmi mozgalom*”-ban való közreműködésre, mely a – miniszteri szándék szerint – előkészítette volna a társadalmat a „*jövőépítő neonacionalizmus*” befogadására.

Ugyanakkor a *Napkeletről* és a *Magyar Szemléről* szóló magánlevelekben fel-feltűnik Babits Mihály neve is. Klebelsberg 1921 júliusában Szekfű Gyulának küldött iratában is felemlgette („*Be akarnám vonni Ravasz Lászlót, Prohászka, s ha megszelidül, talán Babits Mihályt is.*”). 1922. december 6-án Horváth János is erről írt Szekfűnek („*Babits hajlandó lesz írni, s [Tormay] Cecile is hajlandók közölni.*”). Tormay Cecil, a lap szervezője (kiszemelt főszerkesztője?) 1922 márciusában és szeptemberében írt a költőnek. 1923. április 9-én, tehát a január 1-jei lapindulás után is küldött neki levelet (szemére hányva, hogy még mindig fenntartja az 1919-es februári Szózat-cikkének érvényességét, meg azt, hogy közölni akarja a *Nyugatban* Hatvany Lajos cikkét).

Természetesen mindezt lehet úgy is interpretálni, hogy a folyton és mindenben hezitáló Babits ismét nem tudott dönteni. Lehet hivatkozni arra is, hogy a *Nyugat*-szerkesztés Osváttal vívott csatáiba belefáradt, s új lap alapítására vagy új lapban való részvételre is gondolt; erre vonatkozóan is vannak adatok.³⁰ A tények azonban mást mutatnak. A „*keresztény nemzeti*”-nek hirdetett *Napkelet* kulturális célja a 19. századi magyar klaszikus hagyományokhoz való visszafordulás volt. Babits egyetemistaként, a *Nyugathoz* csatlakozó fiatal íróként, költőként éppen e hagyomány kizárólagossága ellen lépett fel. Az 1921-ben elkezdett regényében, a *Halálfiában*, melynek történetéhez a korszak és családja históriájából emelt át és formált újjá több tény,³¹ újraélesztette a „*magyar*” és „*európai*”,

28 Babits Mihály 1919 júniusa és 1921 novembere közötti gondolkodástörténetének alakulását jellemző versek, levelek, cikkek, interjúk megtalálhatók Babits Mihály, *„Engem nem látott senki még.” Babits-olvasókönyv*, szerk. Sipos Lajos, Bp., Historia Litteraria Alapítvány, Korona, 1999, II., 345–405.

29 Gyergyai Albert *Vázlatok Babits arcképéhez* című cikkében, melyet aztán újraközölt a Szépirodalmi Kiadónál 1968-ban megjelent *A Nyugat árnyékában* című könyvében, az alábbiak olvashatók: „*Amikor Tormay Cecile [...] egyetemi tanársággal s egy új lap szerkesztésével [a Napkeletről van szó] kínálta, persze azzal a feltétellel, hogy otthagyja a Nyugatot, az író jó ajánlatát azonnal visszautasítja, holott kevesen rajongtak úgy, mint Babits a tanári pályáért.*” I. m. 118. Gyergyai Albert az 1960-as évek közepén egy magánbeszélgetésben, amikor a *Babits és a forradalmak kora* című könyvem dolgoztam, ezt megerősítette és hozzátette: Tormay Cecile mindezt Klebelsberg megbízásából ajánlotta föl. Nem valószínű, hogy Gyergyai Albert ezt kitalálta, hiszen az 1920-as évek legelején a *Nyugat* „francia referense”-ként napi kapcsolatban volt Babitscal. Még akkor is valószínűtlen a pontatlan emlékezés, ha nem a folyóirat közvetlen környezetéhez tartozó Ritoók Emma naplójában és leveleiben erre vonatkozóan nincs is adat. (Vö. Kollarits Krisztina, *A régi ház és a lerombolt ház. Tormay Cecile kísérlete konzervatív értékek védelmében* című PhD-értekezése, kézirat, ELTE, 2008, 64–65. A Klebelsberg- és Horváth János-lével-részletét Babits részvétele ügyében – a következő bekezdésben – a disszertációból vettem át.)

30 Sipos Lajos, *A Nyugat „csendes válsága” 1923-ban* = S. L., *Új klasszicizmus felé...*, Bp., 2002, 212–222.

31 Némediné Kiss Adrienn, *Élet és irodalom. Babits életének szinterei, környezetének alakulásai a regényben* = Babits Mihály, *Halálfiái*, kritikai kiadás, Bp., Argumentum, 2006, II., 366–423.

a „magyar” és a „zsidó” már emlegetett századfordulós ellentétet, az 1848-as hagyományokhoz ragaszkodó Döme, a liberális elveket valló Sátorfy Mihály, az európai kultúrát befogadó Schapringerek és Rosenbergék választásait. Ezenközben pedig, a *Nyugat* egyik szerkesztőjeként arra törekedett, hogy az emigrációba kényszerült Ignótus, Lányi Sarolta, Szenes Piroska, Déry Tibor, Nádas József, Hatvany Lajos, aztán Kassák Lajos írásait közölve „helyreállítsák” a sokszínű magyar irodalom egységét, beleértve a politika és erkölcs, az irodalom és a politika, a forradalom és társadalmi változás, a zsidóság és a forradalom elméleti kérdéseinek elemző megközelítését. Mindezek alapján talán közelebb jutunk az igazsághoz, ha azt feltételezzük, hogy 1921–1923-ban és később Babits a társasági formák megőrzésével (tehát levélváltással, a megjelent könyvek megküldésével, egyes esetekben a közös fellépéssel) és a kurzus ideologikus és kultúrpolitikai elutasításával kívánta megőrizni a maga (és általa a magyar irodalom) integritását.

Elhárította a neokatolikusnak nevezett államrezon általános ideologikus formájának támogatását is. 1933. május 1-jén a *Nyugat Könyvről könyvre* sorozatában szembeállította „az igazi katolikus költő”-t, aki „gyakran kívül állott az Egyházon”, s „az egyház vagyonának és hatalmának elvesztését kívánta, hogy a katolikus szellem visszanyerhesse igazi szabadságát, politikán felülálló emberségét és hitvallásának az érdek minden gyanújától és lehetétől mentes tisztaságát”, meg azt a katolikus költőt, „akit egyházához az érdekek és viszonyok láncolata fűz [...] [s] könnyen tekintheti az egyházat maga is felekezetnek, sőt politikai pártnak, melynek pillanatnyi érdekei és céljai, tudtán és akaratán kívül is korlátozhatják költészetének szabadságát és őszinteségét.”³²

A kantai értelemben „erkölcsi ember” (Kassák magára vonatkoztatott szavával: „autonóm ember”) állandó mérlegelési és ítéletmondó kényszere jellemezte Babitsot. Az „erkölcsi ember”, az „autonóm ember” nála és magára vonatkoztatva gyakran felcserélődött az „örző”, a „konzervatív” jelzővel. Ez – írta a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjében – „felismerése igaz hajlamának, valóságos rendeltetésének, kincseihez-kapás a veszély idején. Mindig ezeket a kincseket őrizte... Konzervatív: örző. Mindig az volt.” Ez azt jelenti – írta *Az írástudók árulásában* –, hogy nem vehet részt közvetlenül a társadalmi küzdelmekben, nem választhat, nem lehet „jobb- vagy baloldali »világnézet« megtámasztása”-ra felhívni vagy felszólítani, mert az „az ellentétes világnézet megtámasztása”-t jelentené.³³ Az „autonóm” ember Babits magából csinált pártot magának, mint Dante, igazában korábban is, most is az egyéniség filozófiájára épített. Ez az egyéniséggel a versekben „sziget”, „hegy”, „örtorony” toposzokban jelenik meg, Babits számára „az ideák birodalmához tartozik, ugyanolyan transzcendentális, Istentől ihletett és egyetemességgel átítatott platonikus érték, mint az örök érvényű költészet.”³⁴

Az 1908-ban társadalomtörténeti ütközőzónába került költő „konzervativizmusa” „nem jelent merev rögzítettséget, hanem megadja a teret az Egyén mozgásának a szellem vitájában”.³⁵ Ez nincs semmiféle kapcsolatban az 1908 előtti, még kevésbé az 1920 utáni politikai konzervativizmussal. A Babits személyét és költészetét ebben az ütközőzónában értelmezők csak úgy tudják e körben tartani ma is az emléket, hogy egy-egy részmozzanatot kinagyítanak és kimerevítenek, s abból messzemenő következtetéseket vonnak le. Még akár poetológiai szempontból is e körben képzelve el a költőt.

*

32 Babits Mihály, *Könyvről könyvre*, s. a. r. Belia György, Bp., Helikon, 1973, 139.

33 Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok*, s. a. r. Belia György, 1978, I., 661–662.; II., 219.

34 Margitay Gábor, *Nyugtalan klasszikusok*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005, 23.

35 Schöpflin Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., 1939, 319.

A Baumgarten Alapítvány irodalmi kurátorsága is befolyásolta Babits recepcióját. Ezzel a tisztséggel, melynek a munkáját egy tanácsadó testület irányította, mégpedig alapszabály szerint úgy, hogy amennyiben a kurátorral ellentétes álláspontot foglalt el a testület többsége, akkor a testület véleménye a döntő, a költő újabb és másmilyen *politikai, ideológiai és irodalompolitikai* ütközőzónába került.

Az alapítvány 1929-től évente 70–80 ezer pengőt osztott ki. Mivel a valamikori akadémiai és intézményi díjak fedezetét jelentő gyárak és bányák zömükben az ország határain kívülre kerültek, a részvényekben őrzött vagyon elértéktelenedett, így ez volt az egyetlen számottevő pénzzel járó jutalom Magyarországon. A nagyon részletesen szabályozott okiratban két jelentős, meghatározó kitétel volt. Az egyik szerint a díjat „szűkölködő magyar írók gondjainak enyhítés”-ére gondolva kell odaítélni; a másik az „alapító szándékát”-t külön is nyomtatékosította: „[...] nem a tehetség utólagos jutalmazása [a cél], hanem az, hogy a tehetségeknek a lehetőséget eszményi célú munkák alkotására megadja[...]”. A jövedelem 50%-át évente tíz szerzőnek osztották ki az alapító halálának évfordulóján, január 18-án (először 4 ezer, utóbb 3 ezer pengő volt az évdíj), segélyezésre fordítható volt a kiosztható összeg 1/8-a, s ha a szükség úgy kívánta, a tartalékalap 1/10-e. A díjakról szóló döntést minden esetben jóvá kellett hagyatni a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, aki – az alapító levél 28. paragrafusába – bevétette a minisztérium „felügyeleti jog”-át, azaz ellehetetlenítette azok díjazását, akik ellen bármilyen okból valaha is folyt bírósági eljárás.³⁶

A megkötések állandó *politikai egyeztetést* igényeltek. A miniszter például 1930. január 18-án kelt és délelőtt kézbesített levéllel vétőzta meg Pap Károly (előző nap már bejelentett) évdíját, mert a „nevezett író a kommunizmus alatti magatartása miatt börtönbüntetésre ítéltetett”³⁷ (egész pontosan huszonegy évesen mint vöröskatona, akit egységével beszállaltolt Muraszombaton a Szapáry-kastélyba, ivott abból a borból, amit a jószágkormányzó hozott fel a pincéből³⁸). 1936 januárjában Kassák évdíját akadályozta meg a főhatóság, ellene ugyanis az *Egy ember élete* című könyvének nyolcadik kötete miatt folyt eljárás (ez ügyben Kéthly Anna, a Magyar Szociáldemokrata Párt vezetőségének tagja még a parlamentben is interpellált a miniszterhez³⁹). Babitsnak ilyen és hasonló akciók miatt végig ügyelnie kellett arra, nehogy alkalma legyen a miniszternek az évdíj elutasítására. A zsidótörvények elfogadása után figyelembe kellett venni, az illető hatálya alá esik-e a törvénynek, meg azt is, hogy az évdíjra vagy a jutalomra jelölt bármelyik politikai oldalon exponálta-e magát vagy sem.⁴⁰

Nem jelentett kisebb terhet a díjkiosztást kísérő „ideológiai háború” sem. Az első ünnep után a jobboldali *Új Nemzedék* cikkének ez volt a címe: *A Nyugat klikkjének tagjai között osztották ki a Baumgarten Alapítványt [!]* („[...] a Nyugat írócsoportjának [...], amely eddig is teljesen elszeparálta magát a nemzeti gondolatától”). Császár Elemér szerint: „[...] ez a tíz író mind irodalmunk baloldali szárnyából került ki [...]” Nádass József *Az írástudók árulása – az írástudók kiárúsítása* címmel azt fejtegette, „[...] a díjazottak közül kettő a legszélsőbb jobboldali lapok cikkírója [...] további négy a magyarkodó írók tipikus képviselői.”⁴¹

36 *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok 1917–1941*, szerk. Téglás János, Bp., Argumentum, 2003, I., 308–321.

37 *A Baumgarten Alapítvány...*, i. m., II., 77.

38 Lichtmann Tamás, *Az igazságkereső Pap Károly*, Bp., Múlt és Jövő, 2001, 18.

39 *A Baumgarten Alapítvány...*, i. m., III., 23, 36.

40 Vö. Babits Mihály, *Beszélgetőfüzetei*, s. a. r. Belia György, Bp., Szépirodalmi, 1980, II., 206., 213., 266.

41 *A Baumgarten Alapítvány...*, i. m., II., I. 500, 550, 587.

Elgondolni is alig lehet, milyen teher nehezedett Babitsra. Kosztolányi Dezső Füst Milánt, Karinthyt és Berda Józsefet, Sik Sándor Radnótit, Kuncz Aladár Tompa Lászlót ajánlotta a díjra, Németh László Marconnay Tiborra, Gyergyai Albert Barta Jánosra, Medgyasszay Vilma Szenes Erzsire hívta fel a figyelmét. Díjat kért magának Molnár Antal zeneesztéta és Fülel Lajos, Nagy Emma tanítónő, Kosáryné Réz Lola, Gelléri Andor Endre, Nadányi Zoltán, Bartalis János, Németh Andor (a *Szép Szó* majdani munkatársa) és Zelk Zoltán. Díjra ajánlotta Pesthy Pál volt igazságügy-miniszter Pass László „*kölesdi ev. lelkész*”-t, Zadravetz István a honvédség tábori püspöke Röck Gyulát. Berda József levélben kifogásolta, hogy „*egy tanítványa*”, „*egy jómozgású epigon*”-ja (feltehetően Weöres Sándorra gondolt) Baumgarten-díjat kapott. Egymástól alig két hét távolságra kért segílyt 1933 elején Sassy Csaba, a miskolci Lévai József Egyesület főtítkára, újságíró, Kacsóh Pongrác dalszövegköltője, hogy megünnepelhesse működésének harmincéves jubileumát és a *Medvetánc*-kötet összeállításán dolgozó József Attila, akinek – levele szerint – nem volt cipője, nem tudnak fűteni, egy díványuk van, amin kettőjük közül az fekszik, akinek magasabb a láza.⁴²

Babitsot a díj kapcsán megvádolták *irodalompolitikai szempontok mérlegelésével*, részrehajlással, hozzá nem értéssel, azzal, hogy csak azoknak ad díjat és segílyt, akik verssel köszöntik. Szálinger Balázs, a kitűnő költő, szállongó mendemondákra vagy világcsúfoló hangulatára hagyatkozva még 2002-ben is alkalmat talált az 1938-ban jutalmat kapott Bohuniczky Szefi (a Móricz Zsigmond által sokra becsült író) „*sorsá*”-nak tematizálásával Babits kurátori tevékenységének denunciálására.

Én már régen nem bízom Babitsban

*Én már régen nem bízom Babitsban
rusnya fajzat mért nem ment kocsisnak
ne mímeljen férfit nem hat az rám
vágymaim felé hiába vizslat*

*és taszít az arc amit felöltött
lássuk fád gerinces úrnak
kit szárazra fújít a lét de közben
sirdogál és orrlyukába túrgat.*

*Egyik reggel föltelefonál és
búgó hangon otthonába hívat
hálóköntösben lépdél föl és le
s halkan közli megkapom a díjat*

*majd szemembe néz Szefike drága
annyi mindent mondanék magának
s mit mondjak hiszen ki szinte földim
tudja mit jelent a földi bánat*

42 Az alapítványra és a díjkiosztásra vonatkozó minden dokumentum megtalálható *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok 1917–1941, I–III.* i. m. és *A Baumgarten Alapítvány. Dokumentumok, IV–V.* szerk. Téglás János, Bp., Argumentum, 2007.

s szól tekintsek úgy rá mint Aranyra
mert megírta újfent Epilógiát
s olvassam föl én ki erre méltó
s hogy meghal s már most is nehezen lát

s hogy vérrög vagyok az ő szívében
s tudjam azt minő kegy az hogy élni
én segíthetek most egy eséllyel
melytől nemcsak költő lesz de férfi.

Megtörtént hát újra fölnevettem
S könnyezett a vén pojáca bajsza
Nedves lett de egyre csak keményebb
Drótként vájt barázdát alhasamra.

[...] ⁴³

A legtöbb gyalázkodás József Attila díjának „elmaradása” miatt érte Babits Mihályt. Acsády Károly a *Palota-Újpest* című lapban már 1929-ben hiányolta a díjazottak közül az akkor huszonnégy éves költőt, 1931-ben a *Reggeli Újság* marasztalta el a bizottságot, hogy nem méltányolta „az új költőgeneráció legnagyobb ígérété”-t, *A Hír* 1933. július 4-én, a *Szabadság* 1934. január 28-án, az *Új Magyarország* február 6-án reklamálta a díj elmaradását. Legélesebben Féja Géza fogalmazott a *Szabadság* 1934. évi januári számában. „Lehetetlenség – írta – [...], hogy egy ilyen fontos alapítvány felett egy ügyvéd [azaz Basch Lóránt] s egy tehetőséges, de teljesen roncsolt idegzetű költő rendelkezzen. Az ítélőképesség soha sem volt erős oldala Babits Mihálynak, ítéletei mindig a zsenialitás ellen szóltak, hogy a maga kitűnő közepszerűségének elsőrangú voltát bebizonyíthassa.”⁴⁴ József Attila „meghívott halála” után 1937. december 8-án Zsolt Béla az *Újságban* a Baumgarten Alapítványt tette felelőssé a történetekért, négy nappal később Ignóty a *Magyar Hírlapban*, Németh Andor az *Újságban* ismételte meg a vádat. Komlós Aladár 1948 májusában a *Magyarok* című folyóiratban a Baumgarten-díj elmaradását nem Babits minőségének hiányával, hanem *A Toll* című folyóiratban megjelent József Attila-kritika miatti személyes bosszúval „magyarázta”. Eszerint *Az Istenek halnak, az Ember él* című Babits-verseskötetről írt (a költői becsületsértés fogalmát kimerítő) írásaiért az irodalmi kurátor József Attilát „kizárta a Baumgarten-díjból, távoltartotta a *Nyugattól*, és jelentős része volt a fiatal költő teljes elszigetelődésében és az irányadó irodalmi körök lebecsülésében”.

A tények ezzel szemben mást mutatnak.

Babits és József Attila személyesen 1923 májusában találkozott Szegeden Juhász Gyula jubileumán. A tizennyolc éves diákköltő, akinek előző év végén jelent meg a *Szépség koldusa* című kötete és az 1923. április 16-i *Nyugatban* három verse, izgatottan várta a találkozást (mondta el 1934-ben Basch Lórántnak) „a legnagyobbnak mondott élő magyar költővel”. Feltételezhetően 1928. december 14-én találkoztak legközelebb a Zeneakadémián, a „*Fiatal írók előadójestjé*”-n, ahol az idősebb pályatárs tartotta a bevezetőt, 17-én aztán, valószínűleg nem először, megjelent Babitsék fogadónapján (ahová magával vitte bemutatni Illyés Gyulát). Ezenközben, a barátok visszaemlékezése szerint, a könnyen befolyásolható József

43 Szálinger Balázs, *Első pesti vérkabaré*, h. n., Árkád-Palatinus, 2002, 55–56.

44 *A Baumgarten Alapítvány...*, i. m. I., 524., II., 210., 377., 444., 434.

Attila már az év nyaratól készült Babits megtámadására. Ez az év, Basch Lóránt szerint „pamfletbacilusokkal” volt megfertőzve (ekkor jelent meg *A Toll*ban Kosztolányi Ady-ellenes írása, a *Századokban* Szabó Dezső gúnyirata a *Halálfiáról*), egyfajta éles polarizálódás volt megtapasztalható az *Új Idők*, a *Napkelet*, a Petőfi és a Kisfaludy Társaság és Kassák lapjai, meg a *Pandora*, a *Kékmadár* és a *Szép Szó* között. A fiatalokban nőtt az ellenérzés a Nyugatot Móriczsal együtt szerkesztő, a Baumgarten-díjat „osztogató” Babits „túlhatalma” ellen. József Attila később, egy nyugodtabb órában elmondta az idősebb költőnek az írás történetét (azt, hogy Németh Andor és Komlós Aladár [!] megpróbálta lebeszélni a közlésről, Hatvany Lajos és *A Toll* szerkesztői pedig a közlés mellett kardoskodtak). 1933-ban József Attila azonnal megkapta a kért segílyt, 1934 végén, a kialakult szokást követve, a „nagy”-díjas Füst Milán, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos, Halász Gábor és Szerb Antal mellett a mindenkinél jóval fiatalabb József Attila „kis” díjat kapott. Az 1936-os nagy díjat Kassáknak és József Attilának szánták. A döntés napján, 1935. november 25-én *A Reggel* című újság a „napi hírek” rovat élén hozta József Attila *Én nem tudtam* című versét „Babits Mihálynak hódolattal” ajánlással. Mindezek után – mondta Babits Basch Lórántnak – József Attila Baumgarten-díja „bizonyíték” lenne önmaga ellen, a fiatal költő ezért „jutalmat”, azaz „kis díjat” kapott. 1937 októberében azonban már eldöntött tény volt, hogy 1938. január 18-án József Attila évdíjat kap. Babits ezt személyesen közölte József Jolánnal, azt kérve, „nyugtassa meg Attilát”.⁴⁵

*

Babits Mihály életművének sorsában szerepe volt a *tudományelméleti befogadásnak* és a *pályatársak vélekedésének* is.

A közvetlen kortársak között is ellentétes volt az irodalomtörténészek és kritikusok vélekedése. Schöpflin Aladár, Sík Sándor, Horváth János, Rozványi Vilmos, Boros László, Király György, Szegedi István, Dóczy Jenő, Bisztray Gyula, Alszeghy Zsolt, Halász Gábor, Rédey Tivadar, Szerb Antal és mások költészetének egyedülvalóságát, újszerűségét, magyar és világirodalmi előzményeit méltatták. Szilágyi Géza az *Új Idők*ben, Harsányi Lajos a Sopronban megjelenő *Kultúrában*, Váradiné Béla a *Magyar Kultúrában*, Kassák Lajos a *Bécsi Magyar Újságban*, Császár Elemér az *Új Nemzedékben*, Braun Soma a *Szocializmusban*, mások másutt vitatták érzelmihiányát, műviségét, a költői beszédmódot.

Az 1945 utáni „receptiótörés” nem merült ki Lukács és Révai állásfoglalásában és a kényszerű befogadás-szünetben. 1959-ben, az *Összegyűjtött versek* (már idézett) megjelenésekor Pándi Pál egyetemi tanár, a *Szabad Nép* kulturális rovatvezetője az újság október 11-i számában, *Babits Mihály két frontja* című cikkében megerősítette a hivatalos álláspontot: Babits, „a kimagasló polgári író műve és magatartása sem lehet a szocialista író, a szocialista értelmiség művészi és emberi normája”. 1961-ben, amikor Illyés Gyula közbenjárására és az esztergomiak áldozatkészségének köszönhetően helyreállították az előhegyi házat és emlékmúzeumot rendeztek be, Ortutay Gyula, a Hazafias Népfront főtitkára (a valamikori néprajzkutató, a „tudományos írók”-nak szánt Baumgarten-díj 1936-os és 1942-es nyertese, aki – mellesleg – Radnóti Miklóssal egyik utolsó látogatója volt a halállal viaskodó költőnek) avatóbeszédében, melyet aztán a *Magyar Nemzet* augusztus 13-i száma közölt is, addig merészkedett csak, hogy „nem mérlegelte” „[...] azokat az ellentmondásokat, azokat a buktatókat [...], amelyektől nem volt mentes Babits Mihály élete, költészete sem”. Aczél György, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának kulturális titkára a Magyar Írók

45 Vö. Basch Lóránt, *Egy literáris pör története = A Baumgarten Alapítvány történetéből*. Tanulmányok, cikkek, szerk. Téglás János, Bp., Argumentum, 2004, 70–119.; Tverdota György, *József Attila, Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. Magyarzatok, Bp., Osiris, 1995, 999–217.; Sipos Lajos, *Babits Mihály*, Szekszárd, 2008, 105–110.

Szövetsége 1970. évi közgyűlésén, értékelve azt a visszafordíthatatlan változást, melyet Keresztury Dezső, Szauder József, Rába György, Rónay György, Csányi László és mások tanulmányai elindítottak, megidézte Babitsot: „[...] *nem kellene-e* – mondta (feltehetően a mindenkori politika és tudománypolitika irányítóira gondolva) – *felhagynunk azzal a negatív tradícióval, amely mindig kitagad valamit és valami mást kanonizál? 1945-ben a Babits halotti maszka című cikk kitagadta például Babitsot, egész életművét. Ma ugyanazok, akik Babitsot zászlajukra tűzik, kitagadják a Jónás könyvét (mint anekdotikusait!), a Húsvét előttöt, a Fortissimót, a Balázsolást, vagyis a babitsi életmű legnagyobb csodáit.*”⁴⁶

Az 1983. évet, a költő születésének 100. évfordulóját, a korszak hatalmi gyakorlata még mindig nem tekintette igazán fontos ügynek.⁴⁷ Jelezte a politika viszonylagos érdektelenségét (bizonytalanságát) azzal is, hogy nem az Elnöki Tanács elnökét, hanem Tóth Dezső irodalomtörténészt, kulturális miniszterhelyettest bízta meg az évforduló védnökségével. Tóth Dezső, amint egyik volt munkatársa elmondta, „*vissza akarta hozni*” a költőt a magyar köztudatba. Nyilván szerepe volt abban, hogy a Gondolat Könyvkiadó igazgatója felkérte Rába Györgyöt, akinek 1981-ben jelent meg korszakos jelentőségű monográfiája, a *Babits Mihály költészete 1903–1920* című könyv, hogy az évfordulóra készítse el a „Nagy magyar írók” sorozata számára az életpálya áttekintését. A *Babits Mihály* című kötet egyrészt más dimenzióba helyezte az életművet, mint Kardos Pál 1972-ben kiadott *Babits Mihály* című munkája, másrészt „*jeladás*”-nak számított-számíthatott gyűjteményes kötetek és részproblémákat tárgyaló művek megjelenésére-megjelentetésére,⁴⁸ harmadrészt reményt adott arra, hogy – az életmű szisztematikus kutatásának megkezdésével, a kritikai kiadás megindításával – megvalósul(hat) az életmű autentikus(abb) olvasata.⁴⁹ Az olvasói érdeklődés mindenesetre nem csökkent Babits iránt. Ezt jelezte, hogy 2001-ben a kolozsvári *Korunk* kér-

46 Idézi: Kardos Pál, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1972, 553–554.

47 Petőfi-, Ady-, József Attila-centenáriumokra és kerek évfordulóokra (egészen 1989-ig szervezetter, 1989-től rapszodikusan) országos emlékbizottságok alakultak. Az 1970-es, 1980-as években ezeknek rendszerint az Elnöki Tanács elnöke volt a formális vezetője, a programot: az ünnepeket, rendezvényeket, kiadásokat országos bizottság koordinálta.

48 Ez a folyamat elkezdődött 1965-ben: ekkor jelent meg J. Soltész Katalin, *Babits Mihály költői nyelve*, folytatódott Éder Zoltán *Babits a katedrán* (1966), Benedek Marcell *Babits Mihály* (1969), Sipos Lajos *Babits és a forradalmak kora* (1976) című könyvével. 1977-től adta ki Belia György gondozásában tíz kötetben Babits Mihály műveit és *Beszélgetőfüzeteit* a Szépirodalmi Könyvkiadó. Ekkortól jelent meg Téglás János gondozásában száznál több mini- és kiskönyvben, jegyzetekkel hasonló kiadásban. 1983-ban jelent meg Laczkó András szerkesztésében az 1982. novemberi Babits-emlékülés anyagát tartalmazó *Babits Mihály világa*, Pók Lajos gondozásában a *Babits Mihály száz esztendeje*, Kelevéz Ágnes szerkesztésében a *Mint különös hirmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára* című könyv, Belia György munkája, a *Babits Mihály tanulóévei*, Apró Ferenc kötete, *Babits Szegeden* és Bodri Ferenc és Téglás János válogatásában a *Babits és Esztergom*. 1984-ben adta ki a Magvető Kiadó Nemes Nagy Ágnes könyvét, *A hegyi költőt*, 1987-ben a Tankönyvkiadó Németh G. Béla *Babits, a szabadító*, 1990-ben az Akadémiai Kiadó Csányi László *Babits átváltozásai* című munkáját.

49 A kutatás három műhelyben indult meg: A Petőfi Irodalmi Múzeumban (az MTA Irodalomtudományi Intézetével és az OSZK-val közösen – itt készült el *Babits Mihály kéziratai és levelezése*, katalógus, összeállította Cséve Anna, Kelevéz Ágnes, Melczér Tibor, Nemeskéri Erika, I–IV., 1993), az MTA Irodalomtudományi Intézetében (a Petőfi Irodalmi Múzeummal – *Babits Mihály bibliográfiája*, összeáll. Stauder Mária és Varga Katalin, 1998; – ebben a műhelyben készül a versek kiadása) és Sipos Lajos vezetésével az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén alakult Babits Kutatócsoportban (itt megjelent *A golyakalifa és a Kártyavár* (1997), a *Timár Virgil fia* (2001), az *Elza pilóta, vagy a tökéletes társadalom* (2002), a *Halálfiái I–II.* (2006), a *Dramák* (2003) kritikai kiadása, 1998-tól 2008-ig a levelezés hat kötete – az 1890 és 1916 közötti anyagokkal –, a Babits Könyvtár tizenhárom könyve, köztük Téglás János munkája, a *Baumgarten Alapítvány Dokumentumok 1917–1951* öt kötetben, és a Babits Kiskönyvtár hat kötete).

désére mintegy száz költő, író, kritikus, irodalomtörténész a tíz legszebb huszadik századi magyar versről szavazva az *Esti kérdést*, a *Jónás könyvét* és a *Mint különös hírmondót* besorolta ebbe a körbe; Babits pedig a leggyakrabban említett költők közül a negyedik lett, megelőzve Szabó Lőrincet, Pilinszkyt és Weörest. Úgy tűnhetett, hogy Gadamer, Jauss, Buber, Levinas, Derrida és mások irodalomfogalma felől is lehet új távlatokat nyitni a Babits-művek: versek, műfordítások, novellák, regények, esszék, tanulmányok, kritikák és levelek irányában.

Az 1990-es évek legvégén és napjainkban kiteljesedő rekanonizációs ambíció azonban Babits mellőzéséhez, leértékeléséhez vezetett. Orbán Ottó már idézett *Vojtina recepcióesztétikája* című verséből hozva szót: az irodalmi tőzsdén „*esett Babits indexe*”. A peremre látzott-látszik szorulni a 20. század első felében a lírai beszédmódot Adyval, Kosztolányival, Szabó Lőrincsel, József Attilával egyenrangúan megújító költő, a regényeiben a világszerűséggel szemben a nyelvyszerűséget megvalósító író, az eredeti művet egyszerre célszövegnek, forrásszövegnek és értelmezendőnek tekintő műfordító, az irodalomelméleti tanulmányaiban és leveleiben a kortársak közül mindenkit meghaladó elméletíró. Vannak, akik a posztmodern kor esztétikai és irodalomelméleti pozíciójából marasztalják el az életművet, a szövegekben megjelenő etikai üzenetek, a hagyománykonceptió, a poétikai eljárások temporális érvénytelensége miatt. A Denis Hollier által szerkesztett könyvet, a *New History of French Literature* című munkát mintának tekintő háromkötetes gyűjteményben Babits Mihályt Az európai irodalom történetéről már máshol is olvasható szöveg mellett csak az *Esti kérdés* analízise képviseli. Ez utóbbi értelmezés hozzákapcsolja a verset Hofmannsthal *Ballade des üßeren Lebens* című alkotásához, pusztán annak „*palinodiáját*”-nak (ellendalának, visszaéneklésének) tekintve Babits művét. Az *Esti kérdés* megírástörténete és szövege alapján kevéssé bizonyítható gondolatmenethez hasonló máshol és más művekkel kapcsolatban is felbukkan. Az a tény például, hogy az első két verseskötetben szövegközi párhuzamban, utalásokban, rájátszásokban, későbbiekben búvópatakként megjelennek a világkultúra részét képező, egymástól távol lévő istenek és mitológiai mozzanatok, nem kevesebb és nem is több, mint az alkotó érdeklődését, tájékozódásának sokféle irányát bizonyító kulturális adat.⁵⁰ Egy tanulmányban ez a tény értékvonatkozásokkal telítődik, mely szerint a politeista szemlélethez képest a későbbiekben monoteistává váló felfogás, etikai vonatkozásokkal kiegészülve, az egész babitsi költészet poétikai értékdevalválódásának is a jele. Egy másik írásban, a *Nyugat* világirodalmi tájékozódását összefoglaló tanulmányban a prózájára utalnak. Egyetlen helyen. A következőképpen: „*Ignotus, a Nyugat* főszerkesztője vágyódik a többségi nemzetben való feloldódásra, de elkeseríti az antiszemitizmus. Az 1900-ban megjelent Hárman a szalónban Babits Mihály Timár Virgil fiával állítható párhuzamba. Mindkét mű középpontjában a keresztény-zsidó konfliktus áll, és mindkét műben egy zsidó és egy keresztény szereplő küzd a főhősért.”

A közvetlen pályatársakból is ellentétes ítéleteket váltott ki Babits Mihály életműve. Az első pillanattól kezdve voltak ellenfelei és hívei. Abban, hogy ki fordult ellene, szerepe volt az esztétikai gondolkodás eltéréseinek, poetológiai megfontolásnak, irodalmi őskeresésnek, az etikai hangoltsággal, az odafordulás komolyságával, a szöveg beállítódásával megjelölt szerzői szándék elfogadásának vagy elutasításának és az esztétikaitól és a poétikaitól távolabb álló szempontoknak is. A már felhozott ellentétek megosztó és eltávolító példáin túl még számtalan idézhető. 1908-at követően Ady és Kosztolányi ellenében próbálták meghatározni Babits jelentőségét. Szabó Dezső indulata, mely az *Elsodort falu* Záhodnik Károlyának kölcsönadott, a ráismerést biztosító jellegzetességektől az *Életeim* második

50 Fráter Zoltán, *Babits istenei – istenek a Babits-lírában = Közéletek... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján*, szerk. Nédli Balázs, Pienták Attila, Sipos Lajos, Bp., Argumentum, 2008, 102–111.

kötetig, tehát közvetlen a halála előtti pillanatig tartott, közismert. A klapancia-szerző kortársak között voltak, akik nemcsak terjesztették, de a költőnek is megküldték gyalázkodó műveiket. A Baumgarten-díj kapcsán már idézett, Babits középszerűségét emlegető szerzőnek is voltak elv-társai. Legutóbb Marno János verbalizálta ellenérzéseit: „*Ma, ennyi év után sem értem a Babits-királyságot. [...] A prózáját egyszer sem sikerült elolvasnom, [...] verseit azonban több ízben végigvizslattam, s a néhány korai meg a még kevesebb kései sikerdarabokon kívül nem találtam bennük semmit. Unalmasak, áporodottak, erőltetettek [...]. Mindannyiszor ez csapott meg: a kínoosság, az üresség érzete. Valami borzasztó akarnokság, agyonkompenzált-kultúr-hübriszség, szorongó és zsarnoki tetszelgés a költő, a költőfejedelem, s az ennek megfelelő exkluzív vagy álságosan alázatos tárgy-, témaválasztások. Nekem, sajnos, a Jónás is ilyen.*”⁵¹

1945 előtt is, azután is voltak ugyanakkor hívei is. Ellentétes érzésekkel volt iránta József Attila, vonzásai és választásai személyiségjegyeivel, a körülötte lévők indulataival magyarázhatók. Az *Egy költőre...* és *Az istenek halnak, az ember él!* kritikája mellett azonban nemcsak a *Magad emésztő...* hozható fel példának kettejük kapcsolatára, de azok az utalások, átvételek, allúziók is, melyek akár tudatosak voltak, akár a megőrző-elraktározó-mozgósító emlékezet révén kerültek be József Attila költészetébe, jelzik, hogy az indulatok mögött ott volt az érdeklődés, az értékelés és az elfogadás is.⁵² Nem volt zavartalan Babits és Szabó Lőrinc, meg Radnóti, meg Kassák kapcsolata sem. Szabó Lőrinc visszatekintő viszonyát a költőhöz a *Tücsökzene* két darabja mutatja: a *Reviczky utca* 7. és a *Babits* című, Radnótiét az 1941. június 14-i, augusztus 5-i és 7-i naplóbejegyzések és a *Csak csont és bőr és fájdalom* jelzik. A költő halála után, az 1941-ben megjelent *Babits Emlékkönyvben* olvasható Kassák-vers – Weöres Sándor, Fodor József, Heltai Jenő, Jankovich Ferenc, Fenyő László, Illyés Gyula, Komjáthy Aladár, Jékely Zoltán, Zelk Zoltán, Radnóti Miklós, Nagy Zoltán, Komor András, Gellért Oszkár gyászoló-emlékező-megidéző-összefoglaló alkotásai mellett – jól mutatja az érzések, emlékek, indulatok ambivalenciáját is, meg a lezárult élethez, műhöz véglegessé formálódott kassáki viszonyt is.

Gyászdob

*Meghaltál s én, aki egy életen át harcoltam véled
leveszem a kalapom s úgy gondolok rád e nehéz órán
mint akik lámpással a kezükben együtt vándoroltak
az éjben, világítva a nyáj előtt s perlekedve értük
a rossz gazdával, bujkáló holddal s a vakcsillagokkal.
A távoli, fekete völgyekből idézem fel emléked
olyan katona voltál, akit az angyalok őriznek
szálltál a napban, mint a méhek és öröltél, mint a malmok.
Most eldobtad a fegyvert, de nem úgy, mint aki
untad már e világot s lefeküdtél pihenni szelíden – legyőztek
adassék néked tisztelet, szorgos és szomorú költő
aki egyszemélyben kertje és kertésze voltál magadnak.*

1945 után, Illyés Gyula és az *Újhold* költői mellett, akik valóban Babits emléke körül gyülekeztek, a fiatalok közül is többen fordultak hagyatékához. Pilinszky János az 1961-es esztergomi házavatóról, Ortutay Gyulával ellentétben, *Holt próféta a hegyen* címmel az *Új*

51 Marno János, „*A pokol nem kitaláció*”, *Marno Jánossal Bedecs László beszélget*, Parnasszus, 2007/1., 11.

52 Vö. *József Attila összes versei*, közléteszi Stoll Béla, Bp., Balassi, 2005, II., 292., III., 18., 91., 96., 97., 100., 108., 127., 137., 178., 182., 189., 195., 203., 204., 217–218., 238–239., 247., 263.

Ember augusztus 15-i számában így írt: „Mikor meghalt, sokan úgy érezhették: elhagyott bennünket, nem érdemeltük meg Bibliába illő áldozatát. [...] A kép pillanatra végképp elsötétült, körül a háborúba borult ország, s »hegyen« [...] a halott költő, népének halott prófétája.” Az Emlékházban „kéziratos versei a falakon. Ezeket a verseket – a félreértések és viszontagságok után – ma már egy egész ország kezdi a magáénak vallani. Nem szégyen hát bocsánatot kérnünk tőle, akitől József Attila sem szégyellte bocsánatot kérni [...]”⁵³

Juhász Ferenc 1975-ben, a még mindig akadozó Babits-recepciót érzékelve, ezt mondta egy interjúban: „Ha én Babits Mihályról szólok, vagy Berzsenyi Dánielről, vagy Kölcsey Ferencről: azt kellene megérteni (és hiszem ezt most már megértették [...] barátaink és nem barátaink), hogy más-más módú teremtéstudat országos szellemi lényegiünkből nem zárhatjuk ki önmagunkból egymást.”⁵⁴ Tandori Dezső 1981-ben *Az erősebb lét közelében* című könyvében Babits és T. S. Eliot távoli rokonságáról értekezett, *A gazda bekeríti házát* című verssel kapcsolatban nagy amerikai költőket emlegetett, felfedve-szavakba foglalva Babits életművében az „újabb költészeti eszköztár” számos elemét.⁵⁵ 1983 elején a különböző folyóiratok szerkesztői elkezdték szervezni a novemberi emlékszámot. Juhász Ferenc, az *Új Írás* szerkesztője körlevelet küldött mindenkinek, akitől szöveget várt a lapba. Illyés Gyulának a következőket írta:

Budapest, 1983. március 29.

Juhász Ferenc

Drága Gyula!

Egyszerűen és hitünket átkarolva várjuk teljes fölépüléset.

Szinte minden percben gondolunk Rád Katival.

Hiszen oly jó volt ülni mindig mosolygó emberséged bizalmában.

Nagyon szeretünk és nagyon hiányzol.

Meg is látogatnánk, vagy látogatnálak, ha lenne rá mód. Feleségem kérte Ikát, kérdezze meg, s szóljon.

*

És most egy rövid kérdés.

Majd, majd (szeptember 1-ig) írál-e valamit Babits Mihályról?

Nekem példa: ahogy ő szeretett Téged!

Nekem tanítás: ahogy Te szeretted őt!

Költői és emberi hatalmasságától: mindig gyorsabb lesz a szívem verése! Varázslatos, elbűvölő szavaitól szavaink, mint meleg, jó esőtől a föld gazdagodunk, mint a növények gyarapodnak és növekednek!

De hát: Neked mondjam?

Ki tudta ezt jobban, mint Te, Gyula?

*

Nagyon várom, hogy láthassunk

már Benneteket!

Flóra kezét csókolom!

Téged forrón öllelek

Feri⁵⁶

53 Pilinszky János *Tanulmányok, esszék, cikkek* Bp., Századvég, 1993, I., 167.

54 Juhász Ferenc, *Szerelmes hazatértorgás*, Budapest, Szépirodalmi, 19., 236.

55 Tandori Dezső, *Az erősebb lét közelében. Olvasónapló*, Bp., Magvető, 1981, 104–131.

56 Juhász Ferenc levele Illyés Gyulához. *Új Írás*, 1983/11., 14.

Illyés Gyula, Rába György, Lator László, Jankovich Ferenc, Fodor András, Rákos Sándor, Juhász Ferenc, Vasadi Péter, Tandori Dezső mellett, a Marno János-féle idegenkedéssel szemben, megtapasztalható „a Babits-kultusz kissé rejtőzködő, időnként szégyenlős, máskor opponálóan szolidáris” továbbélése is. Lehet, természetesen, azt állítani, hogy egy Babits-motívum, hangzasképzet, rímtechnikai megoldás nem jelenti Babits költészet-tanának átlényegített továbbélését. Meg azt is, hogy az 1990-es évektől a fiatal költőknél felbukkanó Babits-parafrázisok, -átírások, -idézetek, -vendégszövegek a posztmodern korszak gesztusrendszeréhez tartoznak, akkor is, ha ellendalok, paródiák, „stíl-parókák”, ahogyan Bíró József nevezte a sűrítő-kicsinyítő szövegimitációkat.⁵⁷ Meg azt is lehet mondani, hogy Orbán Ottó idézett versében, meg Petri György 1999-es *Amíg lehet* című kötetében található *Kis elégiáiban* egy jellegzetes babitsi szöveghely vagy utalás igazában a sors- vagy gondolatazonosság kifejezése csupán.

A Babits-átiratok, -parafrázisok, -idézetek, -vendégszövegek száma és sokfélesége a legutóbbi évek magyar költészetében talán arra enged következtetni, hogy a tudományos recepció elbizonytalanodásával párhuzamosan a maguk versbeszédét és szövegstruktúráját folyamatosan alakító szerzők a megtalált Babits-pretextusokkal olyan intertextuális horizontot nyitnak meg, mellyel alkotásaik perspektíváját, polifóniáját növelik-növelhetik.⁵⁸ Kovács András Ferenc *Babits Mihály (Egy megzavart verselő a XX. században)* című szövegében az eredetileg Arany Jánosnak dedikált Babits-versnek csak a címét változtatta meg. A 84 szóból 3-at kicserélt („mesterünk” – „mesterem”, „lantom” – „hangom”, „panaszkodni” – „kapaszzkodni”), s ezzel egyrészt új jelentést adott a szövegnek. Másrészt jelentéssé tette a szerzői név transzformációját is. A beszélő ezekkel a változtatásokkal az „énelbeszélést” „szakmai-költői” jelenlétté szervezte. Más utat választott Orbán Ottó. Felírta a címet: *Esti kérdés*. Utána leírt egy kérdőmondatot: „A mindenségen tátongó léket betönni rockzenével?” Majd ezt követően két és negyed sornyi vonalat (jelsort) húzott, utat engedve a virtuális jelsor valóságosra cserélésére, a szöveg továbbírására, meg azt is sugalmazva, hogy a végső kérdésre kifutó Babits-vers ontológiai távlata már csupán ennyi. Másként vette birtokba a szöveget Bodor Béla. A maga *Esti kérdésében* csak a vers egészét jellemző önmegszólítást érvényesíti, de megszünteti a vers felismerhetőségét, azonosíthatóságát. Az első szógesztussal felcseréli a Babits-versben felsejlő, „lágyan takaró, fekete, sima bársonytakaró”-ként felidézett napszakot a 20. század első felének közismert újságjával, *Az Esttel*, s a csere révén a „bársonytakaró”-ból „zörgőn takaró festék illatú papírtakaró” lett, a végső kérdés helyén pedig felvillan a 20–21. század fordulójának egyik elképesztő borzalma, a hajléktalansors. Varró Dániel eltávolodott az eredeti szövegtől. A *Mozgófénykép* ritmusára rájátszó *Mozi* című versében semmit sem vett át szövegszinten az „előszövegből”, Babits verséből. Dekonstruktív villódzás és nyelvi játék Báthori Csaba 2006-ban megjelent könyve, *A lírikus 123 epilógja* című gyűjtemény. A szerző Babits egyik legkorábbi (már idézett, cím nélküli, a címmel és a megjelenés helyével és módjával új kontextusba helyezett) versét tekintette „pretextus”-nak. A kötetzárás nem indokolt, emblematicussá vált alkotás sokféle (123-nál több) „újraírása” adott (adhat) alapot. Báthori Csaba, mutatóba hozva föl példákat csak, először elhagyta a magánhangzókat, ennek ezt a címet adta: *A még felismerhető vers*. Aztán a mássalhangzókat: ez lett a *Felismerhetetlen vers*. Aztán megalkotta a *Vers földrengés után* című változatot. Az írógéppel leírt szöveg szavait, szókapcsolatait látszólag összevissza hányta. A kúp alakot imitáló halmazzal azonban

57 Tarján Tamás, *A parodizált Babits – avagy a paródiák fogalmának változása = Közelítések... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján*, i. m., 468.

58 Vö. Jauss, Hans-Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris, 1997, 220.

lentről felfelé haladó olvasási módot (is) felajánlott. A szóhalmaz alján van az „Én”, a tetején a „jog”. Az ég felé törő szóhalmaz asszociálhatja Kassák képarchitektúráit is, de idekapcsolhatja a 18. századi képversek emlékét is: ekkor volt divat sort sor alá rakva megírni egy köszöntőverset, aztán mellé tenni egy vizuálisan valami közéletű tárgyat: keresztet, rózsát, körökből összeállított képet, s az imitáló látványban elrendezni a szavakat, s a vizuális megjelenítéssel sugalmazni egy külön jelentéstartalmat is.⁵⁹

A posztmodern költészet birtokba vevő gesztusára a legösszetettebb példa Kovács András Ferenc *Pro Domo* című alkotása. Ennek lírai alanya az egyes szám első személyben megszólaló, az újrateremtő biográfiai „én”-jével azonos „én”, aztán Jónás mint alakmás, meg a cethal, később a személytelenített beszélő, aki mint a szövegen kívüli létező megidézi Babits rímbravúráját is.⁶⁰

Az utolsó tíz év idézett és nem idézett művei, köztük Orbán Ottó versei (*A múzsa csókja*, *A mester átengedi műhelyét*) és a Háy János drámaszövegében elhelyezett Babits-evokáció, *A Herner Ferike falujában* feltűnő útkaparó-dialógus jelzik, miként kezd új életet Babits versvilága a posztmodern magyar költészetben.

Míndez arra utal, hogy – szemben borúlátó megállapításokkal – a jelenre „hagyományozott Babits-költészet” nem „néma”, legföljebb „kevésbé beszédes”. „[...] a hagyomány [ugyanis] – írta Kulcsár Szabó Ernő – nem akkor szól hozzánk, mikor mi szeretnénk. S mégis ez a hagyomány az egyedüli, ami az újítást akár önmaga ellenében is képes megvédeni a permanenciában való alaktalan feloldódástól.”⁶¹

Ha megidézzük Babits Mihály műveiben tetten érhető, a humorral rokon „esztétikai szemléletformá”-kat, a groteszk, a játékoság megnyilvánulásait – írta Rába György –, meg a Mozgófénykép, mely „egy füst alatt detektívhistoria és a korabeli némafilm paródiája, ugyanakkor az epikus előadás menetét is kifigurázza”, *A világosság udvarát* mint a „hősköltevény” paródiáját, „gondolati absztrakcióját”, az *Esti kérdés* első tizenkét sorát s ennek önéletrajzi motívumokkal való kikerekítését, a bergsoni előhívható emlékezet „működésének” következményének tekinthető verseit, az 1913-ban írt *Vakok a hidont*, a kassáki költészet lényegét a szimultánizmusban megragadó tanulmányát, az *Ádáz kutyámat*, a *Szobafestést*, *A gazda bekeríti házát*, *A kedves arcképe* címűeket, a *Jónás könyve* „humoros és groteszk” leírásait, nyilvánvaló Babits életművének modernsége.⁶²

Juhász Ferenc versprózája, a szekszárdi Babits-emlékház megnyitóján, 2008. november 26-án elmondott *Babits! Babits!* az életmű egészének változatlanul meghatározó voltáról vall:

[...] már tizenkét éves koromtól Babits Mihály szellemének és erkölcsi szigorának mágneses terében éltem, a *Szent Gravitációban*, működésének szépsége, gyötrelme, győzelme, kínja, jajgatása és imája magára szívta, ráragasztotta létemet dicsőséges szellemtarajára. Minden könyvét olvastam: regényeit, novelláit, verseit, esszéit, tanulmányait, irodalomtörténetét, kritikáit, lepke-szárnytöve-mézcsoéppédes önvallomásait. Ő aranyozta be Dantéval agyamat. Az ő fényes, oltáriszentség-tiszta, fehér liliomkehely-szép, édes, édes, édes mustostök-illatú, fölívagott torokvér-bugyogású, az ólom-

59 Vö. Kozma Mihály, *Boros Krisztina nevenapjára* = Kilián István, *A régi magyar képvers*, Miskolc-Bp., Felsőmagyarország Kiadó, Magyar Műhely Kiadó, 1998, I., 276–277.

60 Vö. Fűzfá Balázs, *„Ahogy csak szenteket szabad. Babits versek mint pretextusok és intertextusok – avagy előtanulmány egy készülő irodalomtankönyv Babits-fejezetéhez* = *Közelítések ... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján*, i. m. 481–492.

61 Kulcsár Szabó Ernő, *„Nincs benne tűz...” – Babits – 125 – = Közelítések ... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján*, i. m., 500., 507.

62 Rába György, *Babits ünnepére*, *Vigília*, 2008/11., 831–853.

gömb-sugárzástól kopasz vigyor-csillagú költészete és összművészete volt iránytűje ifjú szívemnek. [...] Tizenöt éves koromban megvettem, nem éppen virágoskerti szelíd illatozásban, de terrorban, háborúban nagy szent könyvét: Az európai irodalom történetét. Az lett az én otthonom. Az édes otthon. [...] Az én otthonom az a nádfödeles kis faluszéli, tóparti vályogház volt, amiben felnőttem. [...] És eggyé-olvadt, összenőtt szívemben az édes vályogház-otthon és a Szent Könyv. Hát hol laktam én, hol nőttem férfivá? Bennük, bennük, bennük.⁶³

Rába György és Juhász Ferenc más és más formában ismétlik meg Szabó Lőrinc 1941-ben, „a halálhír órájában” szavakba foglalt értékelését: „Örökké meg fog maradni költészete. Ez a hihetetlenül komplex, magasrendű és ritka költészet. Az élő idegek, az élő értelem, az élő látás együttes költészete. Mindig lesz benne felfedeznivaló.”⁶⁴

63 Juhász Ferenc, *Babits! Babits!*, Élet és Irodalom, 2008. dec. 12.

64 Szabó Lőrinc, *A költő = Babits Emlékkönyv*, szerk. Illyés Gyula, Bp., Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., 1941, 9.

Bálint Ágnes

Télemakhosz-narratívumok a Németh László-életműben

(Az Irgalom születése)

Öt (plusz egy) kísérlet

Télemakhoszt¹ talán nem szükséges bemutatni: Odüsszeusz és Pénélopé fia ő, aki nem szűnő reménnyel várja haza háborúba indult apját.

A magyar írók közül Németh Lászlónak jutott osztályrészül az, hogy Télemakhosz sorsában osztozhatott. Édesapja, Németh József 1914-ben indult a frontra, majd hamarosan orosz fogságba esett. Németh László ekkor tizenhárom éves volt. Senki sem sejtette, hogy hét évbe fog telni, amíg a tudós tanárember, Németh József hazatérhet a szibériai hadifogságból.²

Németh László számára ez a hétévnyi apahiány, illetve apavárás meghatározó alapélménnyé vált. Személyiségfejlődésére végérvényesen, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a Télemakhosz-sors. Nemcsak felnőtté és férfivá érését késleltette az apa hiánya, hanem egész életét az identifikációk bizonytalansága jellemezte.³

Németh László számára az írás kimondva vagy kimondatlanul mindig az identitás-keresés szolgálatában áll: lélektani értelemben vett célja önmaga jobb megértése, illetve az aktuálisan éppen érvényes identitásának artikulációja. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Németh László egy-egy jelentősebb írása (itt elsősorban a szépirodalmi műveket értem) mindig egy-egy aktuális éniállapot dokumentuma – és mint ilyen, a pszichológiai elemzés számára is bőséges forrás.

Vizsgálódásom tárgya ezúttal Németh László Télemakhosz-élménye, és azok a narratívumok, amelyek ezt az élményt kívánják (elsősorban az író számára) értelmezni és artikulálni (a továbbiakban: Télemakhosz-narratívumok).

A Télemakhosz-élmény jelentését célszerű leszűkíteni: ne foglalkozunk most a hét év minden mozzanatával, hanem koncentráljunk az apa hazatérését közvetlenül megelőző és követő néhány hónapra. Németh László húszéves, harmadéves orvostanhallgató, amikor hírt kap édesapja közelgő hazatéréséről. A hosszú várakozást felváltó öröm azonban nem felhőtlen. Édesanyja nem a mitológiai Pénélopé példáját követte az utóbbi néhány évben, hanem egy nála sokkal fiatalabb udvarlóval szövögeti jövőbeli terveit. Az ifjú Németh

1 A *Télemakhosz* név helyesírásában Németh László írásmódját követem.

2 A hazatérés ideje: 1921. november vége.

3 Részletesebben l. Bálint (2004).

László saját magát okolja anyja hűtlenségéért, és lojalitáskonfliktusba keveredik. A hazatérő fogoly sem hasonlít arra, aki hét évvel korábban háborúba indult. A példaképét kereső fiú csalódik a testileg-lelkileg megrokkant apjában.

Sorsának Télemakhoszéval való hasonlóságát maga az ifjú Németh László ismeri fel, amikor már biztosan reménykedhet apja hazatérésében. A még karanténban, de már Magyarországon⁴ tartózkodó édesapjának írt első levelében így fogalmaz: „Ezekben a napokban épp az Odüsszeiát böngésztem. Nem tudom, miféle színészi ihlet szállott meg, de nagyon beletalálom magam az apjára váró Télemakhosz lelkivilágába, amint ahogy Odüsszeusz bolyongásaiban is a Maga még súlyosabb hányattatásának az árnyékát látom. Olyan hű ez a kép, a hűségesen váró Pénélopeiát sem véve ki, hogy mindig több és több szeretettel firtatom a részleteit, s föltem magamban, hogy ha egyszer hazatértenek örömét költőileg megörökíteni időm nyílik, azt az Odüsszeia meséjének drámai földolgozásán át fogom »elkövetni«.”⁵

Apjának tett ígéretét Németh László be is váltotta, igaz, nem szó szerint. Őt jelentősebb Télemakhosz-narratívumot ismerünk (ezek közül egyik elveszett) a Németh László-életműben. (Igaz, egyik sem dráma...) Az alábbiakban ezeket vesszük részletesen szemügyre.

Mielőtt azonban a részletes elemzésekre térnénk, egy hatodik „Télemakhosz-narratívumról” is szólnunk kell, amely azon túl, hogy történelmi dokumentum, az általunk tárgyalt életpizódot egy másik perspektívából világítja meg. Az író édesapja, Németh József is papírra vetette hadifogságának történetét⁶, és írásának végén néhány oldalon az ominózus hazatérésről is beszámolt. Bár ez a szöveg nem tartozik szorosan vizsgálódásaink körébe, izgalmasnak tartom „Odüsszeusz” élményét „Télemakhosz” mellé helyezni. Nem célom a történelmi igazság keresése, csupán az összehasonlítás, illetve a párhuzamok illusztrációja.

Németh József szövege sok tekintetben analógiát mutat az öt vizsgálandó megfogalmazási kísérlettel. Az eltérések többnyire az ő „odüsszeuszi” szemszögéből adódnak. Érdekes, és egyúttal szomorú különbség mutatkozik azokban a mozzanatokban, amelyek a volt hadifoglyokat szállító vonat itthoni fogadóira vonatkoznak. Németh László neves személyiségekre (Horthy Miklós és Huszár Károly) és társadalmi egyesületekre emlékszik, Németh József előtt azonban (érthető okokból) összefolynak a személyek és a szónoklatok. Jól emlékszik viszont arra, amit Németh László egyszer sem említ: a darutollas tisztek és a rendőrök jelenlétére. A hét éven át szuronyokkal őrzött ember számára kitörölhetetlen jelentőséggel bírnak a hatalomnak e fegyveres képviselői, valamivel több mint tíz évvel az események után is.

A Télemakhosz-novella (1926)

Az élmény első művészi igényű megfogalmazására Németh László az apja hazatérése után mintegy négy évvel⁷ tesz kísérletet. A *Nyugat* novellapályázatát frissen megnyert fiatal író bécsi nászútja után egy novellát ír, hogy Osvát Ernő figyelmét újra magára vonja. A novellának a *Télemakhosz* címet adja. Itt beszéli ki először magából ezt a sorsélményt – vele együtt a család titkait, magánügyeit.

4 A Pápa közelében található csóti (korábban orosz hadifoglyokat befogadó) fogolytáborban.

5 Németh Ágnes (1993) 19. levél, Németh Józsefnek, 1921. nov. 10.

6 Németh József (1932, 1993): *Napló (1898–1911). Hét év (1914–1921)*. Magvető Kiadó, Bp., 345–347.

7 A *Télemakhosz* című novella keltezése 1926, de tudjuk, hogy már 1925 végén készen volt.

Négy évnyi távolságra van tehát az élménytől, ami egyáltalán nem sok, ha figyelembe vesszük, hogy életének egyik meghatározó, sorsdöntő fordulatról van szó, és azt is, hogy Németh László ekkor alig huszonöt éves. A kis időbeli távolságnak az az előnye, hogy viszonylag pontos, részletes emlékezést tesz lehetővé. Hátránya azonban, hogy még nem biztosít megfelelő rálátást az eseményekre, és azok identitásformáló szerepére. A Télemakhosz-novella tehát a legkorábbi Télemakhosz-narratívum, amely akkor születik, amikor írójában még meglehetősen frissen élnek az esemény részletei, hangulatai.

Milyen ösztönzések játszanak szerepet a novella megírásában? Az egyik ilyen bizonyítható motívumra már utaltam: az ifjú író újra magára kívánja vonni Osvát figyelmét, aki atyai jóindulatáról győzte meg első személyes találkozásuk alkalmával, és akinek éppen ezért szeretne valami újabb nagyszerű teljesítményt felmutatni. Elismerésre, dicséretre is vágyik a *Nyugat* neves szerkesztőjétől. „Egyik este áttanulmányoztam a Horváthné meghal-t⁸, s nekiültem, hogy valami olyan árut készítek a *Nyugat* számára, amelyben minden van, ami Osvátnak tetszett, életbölcseesség, humor, beosztás és gazdag magyar stílus.”⁹

További ösztönzést jelent az, hogy a témát immár négy éve érleli, hiszen, levele tanúsága szerint, már akkor tervezett egy Télemakhosz-drámát, amikor apja visszatérésének hírért hallotta.

A harmadik motívum, ami éppen a Télemakhosz-narratívumot sürgette papírra tenni, az író identitásfejlődésével áll kapcsolatban. A huszonöt éves Németh László éppen megszerezte orvosi diplomáját, túl van a házasságkötésen, és anyjától elszakadva most kezdi önálló életét új családjában. A *Nyugat* pályázatán nyert első díjjal szimbolikusan az írók is maguk közé fogadták. Olyan élethelyzet ez, olyan demarkációs vonal a korábbi és az új élete között, hogy mindenképpen érdemes egy kis számvetést készítenie. A múlt integrációja nélkül a jelen feladatai sem lennének világosak, értelmeseek. A múlt, különösen pedig a közelmúlt eseményei interpretációra szorulnak, hiszen csak a „megemésztett”, „helyükre tett” élmények emelhetők be az élet nagy narratívumába. Németh László ezt a számvetést, interpretációt kívánja elvégezni úgy, hogy hozzálát a számára sorsdöntő Télemakhosz-élmény feldolgozásához.

Egy dolgot még figyelembe kell vennünk, mielőtt rátérnénk az elemzésre. Amikor a Télemakhosz-novella készül, Németh László szülei között még javában zajlanak azok a házastársi csaták, amelyeket az apja hazatérése generált. Anyja, aki végre megismerte a szerelmet egy fiatalember oldalán, nehezen fogadja el azt a tényt, hogy megrokkant, „bogaras” férje mellett folytatnia kell korábbi, boldogtalan házaseletét. A megnyomorító hadifogság megannyi nyomát viselő férj azonban nem érti, hogy felesége miért nem osztozik a viszontlátás örömeiben, és miért nem folytatható minden ott, ahol hét évvel korábban abbamaradt. Hamarosan rájön, hogy felesége vonakodása többek között egy fiatal vetélytársnak is köszönhető. Bár kilátástalannak tűnik, mégsem adja fel a reményt, hogy feleségét visszahódítsa, visszaszelídjte magához. A novella írásának idején szülei házassági krízise még igen közel van. Németh László nemrég költözött csak külön a feleségével – emlékei még a szüleihez kötik.

A novella azonban arról árulkodik, hogy az író már akkor sem elsősorban a szülei között kezdettől fennálló összebékíthetlenséget kívánja megírni. Fontosabb, sokkal inkább tisztázandó az ő helyzete ezek között a szülők között. Amikor az apa a háborúba indult, Németh László még tizenhárom éves kamasz volt, akinek akkor lett volna a leg-

8 A díjnyertes novella, amely 1925 karácsonyán a *Nyugat* novellapályázatán a legnagyobb elismerést aratta. Németh László ettől kezdve tartja magát írónak, hiszen az íróársadalom is ekkor vett róla tudomást.

9 Németh (1943, 1977) 231.

inkább szüksége az apa nyújtotta férfimintára. Hét éven át az anya szoros ellenőrzése és gondoskodása alatt növekedett, megfosztva attól a lehetőségtől is, hogy megvívja a feléledő Öidipusz-komplexus tudattalan generálta csatáit a férfivel, akihez a leginkább kötődött. Az apa hiánya tehát késleltette a fiú személyiségfejlődését, és arra kényszerítette, hogy kisebb-nagyobb mértékben az anya nyújtotta feminin mintákkal azonosuljon. Hogy ez milyen neurotikus problémákhoz vezetett, arra területi okok miatt most nem térhetek ki.¹⁰

A hazaérkező apa azzal a tudattalan reménnyel tölti el a fiút, hogy végre behozhatja a pszichoszexuális fejlődésében mutatkozó lemaradást. Azonosulási mintát vár, egy heroszt, aki nemcsak bepótolja a kimaradt éveket, hanem a maga személyiségének kisugárzásával fiát is éretté teszi – akár irigyelt kortársainál is érettebbé. Ebben a várakozásában kell csalódnia, amikor kiderül, hogy hazatérő apja egyáltalán nem hasonlít egy heroszra, sőt azonosulási mintának is méltatlan. A testileg-lelkileg megtört apa nem lehet rajongásának tárgya, első pillantásra inkább szánalmasnak tűnik.

A novella az apjában (és tulajdonképpen a várakozásában) csalódott fiú története. Főhőse Pali, az írónak készülő bölcsészhallgató. Apja visszatérésének hírére öt felvonásos verses drámát ír, Télemakhosz címmel. Ebbe belefoglalja hűségét, odaadását az apja iránt, és éppúgy, mint a homéroszi eposzban, apa és fiú boldogan egymásra talál. Pali nem tud lemondani előzetes, tudattalan várakozásairól, nem vesz tudomást apja állapotáról, és azon igyekszik, hogy mielőbb kicsikarja tőle a számára oly fontos megerősítést, biztatást. Tökéletesre csiszolt írásművét azonnal meg kívánja osztani a fogságból éppen csak hazaért apjával, aki azonban elalszik a felolvasás alatt.

Helyenként olyan érzés támad az olvasóban, mintha nem is egy novellát, hanem a Télemakhosz-dramát olvasná. A mű zömét dialógusok alkotják, amelyek önmagukban is kirajzolják a szereplők jellemét, indulatait és egymáshoz való viszonyát. A dialógusok közötti részek sok esetben csak rossz kommentárjai az elhangzottaknak.

A többi Télemakhosz-narratívummal összehasonlítva látjuk, hogy ebben a novellában az élménnyel kapcsolatosan gyakorlatilag minden fontos mozzanat megtalálható már, még hozzá igen részletesen. Talán ezért is nem sikerült egy jól formált, később is vállalható novellát alkotni ebből az anyagból, mert túlságosan is sok a részlet, a szereplő, az utalás a család múltjára.¹¹ Ezt a gazdag háttéranyagot csak egy regény tudja befogadni. Az ifjú író azonban nem tud, nem akar szelektálni. Nem akar lemondani egyetlen, akár kínos, akár felesleges részletről sem – ez arról árulkodik, hogy a probléma egészével szeretne végérvényesen szembenézni.

A szembenézés során nem kíméli szereplőit: feltárja anyjának titkos viszonyát, jellemhibáit, kibeszéli, hogy egyik nagybátyja (Sándor bácsi) perben áll a rokonokkal, a másik pedig (Kálmán) csak szerény szellemi képességekkel rendelkezik, és indulatosan ostorozza Lackovicsot, anyja udvarlóját. Olyan utalást is elhelyez a novella elején, amit csak ő, illetve közeli hozzátartozói érthetnek, olvasói nem: azt, hogy édesanyjának apja nem a nagypapaként tisztelt és szeretett személy, hanem a híres fényképész, akit a család „keresztapának” nevez. Ez olyan családi titok, amiről Németh László csak apja hazatérése után értesül – nem is képes kihagyni első Télemakhosz-narratívumából, ahol mintha arra tett volna fogadalmat, hogy a család összes szennyesét kitergeti.

A novella tulajdonképpen Osvátnak készült, annak az apafigurának, aki megfelelni látszott az ifjú Németh László tudattalan elvárásainak, akit méltónak látott arra, hogy azonosulási minta legyen. Neki szól ez a teljes feltárulkozás, közvetett ségélykiáltás.

10 Részletesen ld. Bálint (2004).

11 A kutató számára viszont igazi csemege...

Osvát ekkoriban saját maganéleti problémáival van elfoglalva, és felkészületlen arra, hogy egy-két futó találkozás és levélváltás után ilyen mély kapcsolatkeresést feltételezzon az amúgy tehetséges írónak ígérkező Németh Lászlóról. Világosan látja a novella hibáit, éppen ezért nem méltatja különösebb figyelemre. Azt azonban észreveszi, és meg is jegyzi, hogy „*van az egészben valami exhibicionizmus*”.¹² Németh László azon nyomban kiábrándul Osvátból is.

Emberi színjáték

A Télemakhosz-élmény második megfogalmazási kísérlete az 1928-ban írt *Emberi színjáték* című regényben történik. Itt három fiatalember sorsát kísérhetjük végig párhuzamosan, amelyek mindegyike Németh László egy-egy identitásprojektjének felel meg.¹³ Főhőse, Boda Zoltán a szegénység mellett Németh László ifjúkori impotenciaproblémájával küszködik, s a regény üzenete tulajdonképpen az, hogy a megoldatlan lelki gubanc ellenére mindenkinél értékesebb, ha úgy tetszik, szent emberré válik. Furcsaságáért, különc, remeteszerű életviteléért azonban nagy árat fizet: egy alkalommal a falu feldühödött, önjelölt „*igazságtevői*” felkeresik magányában, és megölik.

A regény másik hőse, a zsidó Alfréd Németh László szellemi fejlődésének egyes aspektusait járja végig – szempontunkból az ő sorsának alakulása most nem lényeges.

A harmadik főszereplő, Horváth Laci kapja az írótól a Télemakhosz-sorsot: az apja a háborúba megy, és nem tér haza. A gyermek, majd ifjú Horváth Laci alakjában Németh László szintén magát formálja meg, csak a valóságnál tökéletesebbre, problémamentesebbre, érdekteletlenebbre. Azzal a gondolattal játszik el, hogy mi történt volna, ha az apja soha sem tér vissza a hadifogságból. A regénybeli Lacinak minden sikerül, ami Zoltánnak nem: számára természetes, hogy jó iskolákba járhat, könnyen elvégzi az egyetemet, hiszen nincsenek anyagi gondjai, megszerzi az orvosi diplomát, állást is kap, szerelmi házasságot köt. Olyan tökéletes, hogy az már unalmas. Anyja azonban időközben beleőrül a férje utáni várakozásba. Zoltán, Laci gyermekkori barátja, aki orvosnak készül, gyakran találkozik vele az elmeosztályon. Laci unalmas tökéletessége mögött egyre több jel mutat arra, hogy mégis vele minden a legnagyobb rendben. Sorsának végig gondolásával Németh László kísérletet tesz a Télemakhosz-élmény újraértelmezésére. Ha Odüsszeusz nem tér haza, Télemakhosz várakozása értelmetlen, és ennek fényében Laci életének sincs többé értelme. Az az élet, ami korábban könnyű sikerek sorozatának tűnt, tragikus értelmet nyer. Németh László ebben a hősében érti meg annak a jelentőségét, hogy neki nem kellett hiába várakoznia apja hazatérésére. Horváth Laci nem tudja tovább folytatni a légvárakra épített életet. Zoltán halálhírére öngyilkos lesz.

Az író ezúttal kihagyja az élmény bizonyos elemeit: nem szól például az anyja fiatal udvarlójáról, és mivel az apa sem tér haza, természetesen kimaradnak mindazok a mozzanatok, amelyek leszűkített értelemben a Télemakhosz-élményt jelentik. Mintha így kerülne ki az író azt a lojalitáskonfliktust, ami a valóságban drámaivá teszi az apját váró fiú helyzetét. A történet azonban ilyen formában az író számára is érdektelenné válik: elvarratlanul hagyja a szálakat (például az anyát az elmeosztályon felejtí), és némi hiányérzetet hagyva az olvasóban, túl gyorsan befejezi a regényt.

12 Németh (1934a, 1977) 322.

13 Részletesebben l. Bálint Ágnes (2001) 253–261.

Az *Irgalom* első változata – Télemakhosz metamorfózisa

A harmadik Télemakhosz-narratívum írásába a harmincas évek elején fog bele az író. Az *Irgalom* munkacímét adja neki. Ez már egy remekműgyanús írás, hiszen a *Gyásszal* egyidős, de írója félbehagyja. Mindenütt a későbbi *Irgalom* első változataként emlegeti, és annyit elárul róla, hogy a téma főhőse immár nővé alakult, mint Németh László akkortól datálható „görög korszakától” kezdve minden regényhős.

Németh László „görög korszaka” a harmincas évek első felére esik. Ekkor kezd szenvedélyesen görögül tanulni. Leteszi a görög érettségét, és beiratkozik klasszika-filológia szakra.¹⁴ Homéroszt, majd pedig görög drámaírókat olvas eredetiben. Az akkoriban írt *Sophokles-naplója*¹⁵ tanúsága szerint Szophoklész különösen nagy hatást gyakorol rá. „Mi volt az ő befolyása az életemre? Aligha tudnám, (...) egy címszóval megérteni. Pedig ez a hatás: mindnél nagyobb, mindnél titokzatosabb, legmélyebbre nyilalló, legtovább munkáló. (...) Azt, ami nélküle csak betegség volt (lásd Emberi színjátékom Boda Zoltánját), Szophoklész nevelte át bennem öntudattá és mesterséggé.”¹⁶ Többek között az Elektra hatására sajátos lélektani belátáshoz jut el: „Az emberben sok ember van; egész menny és egész pokol. Az én poklom mélyén Elektra ül.”¹⁷ Messze vezetne annak kifejtése, hogy tulajdonképpen saját (még mindig) megoldatlan Öidipusz-komplexusát ismeri fel ekkoriban, illetve azt is, hogy anyjához az Elektra-komplexus fogalmaival leírható ambivalens viszony fűzte-fűzi.¹⁸

Ami a vizsgálódásaink szempontjából döntő fordulatot jelent: Németh László felismeri, hogy a Télemakhosz-élmény mélyén is az Öidipusz-komplexus identifikációs várokozásai húzódnak meg. Ettől kezdve Németh László regényhősei elsősorban saját megoldatlan Öidipusz-komplexusuk generálta problémákkal szembesülnek.¹⁹ Mivel ezek a hősök többnyire nők (Kurátor Zsófi, Kárász Nelli, Kertész Ágnes), helyesebb volna inkább Elektra-komplexust mondani. Ezeknek a nőknek felhőtlen a kapcsolatuk az apjukkal, akiért kritika nélkül rajonganak, ugyanakkor anyjukkal, illetve minden anya-figurával állandóan súlyos konfliktusokba keverednek.²⁰

A harmincas évek elején írja Németh László a *Gyászt*, amelynek főhőse, Kurátor Zsófi elektrai vonásokat visel. Ennek ellendarabjával²¹ szánja az *Irgalom* című regényt, melyet ugyanebben az időszakban kezd írni. A *Gyászban* kislánya halálával, az *Irgalomban*

14 Néhány hét után azonban rájön, hogy iskolaorvosi és egyéb teendői mellett nem tudja teljesíteni az egyetem adminisztratív követelményeit, ezért abbahagyja tanulmányait.

15 Németh László (1933, 1992).

16 Németh László (1934b, 1977) 476–477.

17 Németh László (1933, 1992) 684.

18 Ez utóbbi állítás, szokatlansága miatt, magyarázatra szorul, ám terjedelmi okok miatt erre itt nem vállalkozhatok. Röviden talán annyit lehet elmondani, hogy az apa távollétében Németh László feminin azonosulások sorozatán ment át, és anyjával való kapcsolata, különösen a húszas éveik elején, sokszor inkább anya-lánya viszonyra emlékeztetett.

19 „Hiszen a hősök problémái az én problémáim, ügyeik az én ügyeim. Valójában nem tapasztalataimat, hanem saját női feletem írtam meg hősnőimben.” In: Földes Anna (1970). L. még 34. jegyzet.

20 Nem azt állítom, hogy ez az egyetlen lehetséges értelmezése a Németh László-i nagyregényeknek, hanem azt, hogy mélylélektanilag ez a konfliktus dominál bennük. Nyilván túlzott redukció, ha csak ezt látjuk bennük, ugyanakkor lélektanilag irreleváns elemzéshez jutunk, ha figyelmen kívül hagyjuk.

21 Németh László (1970, 2001) 10. Azért „ellendarab”, mert Kurátor Zsófi elektrai vonásaival szemben az elveszett regény hősnője antigonéi vonásokat viselt.

„emberiszonyával” kíván megbirkózni.²² Hogy ez utóbbi alatt mit ért, abban az *Iszony* című regény címszava az irányadó: a világgal elegyedni képtelen, szűzies, vad természetet. Más helyen²³ azt árulja el, hogy a „megvetés” volt a regény kulcsszava. Ez az utalás nem hagy kétséget afelől, hogy ebben a műben Németh László újra megpróbált szembenézni édesanyja egykori szerelmi viszonyával.²⁴ A Télemakhosz-téma felébredéséhez hozzájárulhatott az is, hogy Németh László édesapja éppen a harmincas évek elején fogott hozzá, hogy megírja a hadifogságban eltöltött hét év történetét. Odüsszeusz bolyongásainak felelő meséi Télemakhoszban is felébredtek az emlékeket.

Mit tudunk még az elveszett regényről? Az *Ember és szerep* (1934) című önéletrajzi írásában egy-két évvel később így emlékezik rá a szerző: „Még egy harmadik regényt is kezdtem ekkortájtban, ennek is nő volt a hőse, egy egyetemi hallgató nő, aki politikai fogságból szabaduló apjában a hőst várja vissza, s egy szegény roncsot kap; azon kell megtanulnia, hogy az eszményítő csodálatnál mennyivel nagyobb, emberibb érzés az irgalom.”²⁵

Mínta a későbbi *Irgalom* (1965) című regény összefoglalását olvasnánk. Egy lényeges különbség azonban mégis van: az apa politikai fogságból tér haza. Mit változtat ez a Télemakhosz-témán? Lényegi ez a változás? Tulajdonképpen csak a hangsúlyok kerülnek máshová. Ha az apa politikai fogságot szenvedett, akkor igazi hőrosz, aki maga vállalja a szenvedést (nem szökik el, és nem is elhurcolják, mint a hadifoglyokat). Eszmékért szenved, amelyek talán tiszták, magasztosak, ártatlanok. Ebben a kontextusban a feleség hűtlensége talán még erkölcselenebbnek tűnik, és méltónak bizonyul lányuk megvetésére.

Az is figyelemre méltó, hogy a „görög fordulat” következtében Télemakhosz sajátos metamorfózison megy át: a főhős immár „Télemakhé” lett (a regénybeli nevét nem ismerjük), egy lány, akinek alakja mögé bújva talán könnyebb megfogalmazni a probléma lényegét. Télemakhé anyjával kapcsolatos ambivalenciáját súlyosbítja annak nem titkolt viszonya fiatal udvarlójával, ugyanakkor az „emberiszonnyal” megáldott-megvert hős nő nem érzi magát illetékesnek megítélni mások szerelmi életét. (Legalábbis a második *Irgalomban* így van.) Hősként várt apjában azonban csalódnia kell: az eszméiért még a szenvedést is vállaló embert megtöri a börtön: talán az egészsége roppan meg, talán az elméje zavarodik meg, esetleg mindkettő. A Télemakhéba oltott Antigoné lassan megérti, hogy a hétköznapi erkölcsi oppozíciók (jó-rossz, bűnös-ártatlan) nem alkalmazhatók szülei megítélésére. Nem is az ítélet a dolga, hanem az irgalom, ez a sajátos antigonéi magatartás, amely nem igazságot szolgáltat valamelyik félnek, hanem mindegyiknek a maga mércéjével mér. Ahogy Antigoné a jó és a rossz fiút egyaránt a testvérenek tekinti, úgy Télemakhé sem kíván végül választani a szülei között. Ez azonban már egy lelki fejlődés eredménye, ami konfliktusokon és dilemmákon át vezet. Bár nem maradt fenn egyetlen sor sem, mégis talán nem megalapozatlan az a sejtés, hogy az *Irgalom* első változata igazi remekműkezdemény lehetett.

Bár a szerző ezúttal regényt kíván írni, azzal, hogy hőset nőként formálja meg, a történet visszanyeri eredeti drámaiságát. Olyan lesz, mint egy szophoklészi tragédia. Ne felejtsük el, a görög színházban a női álarc mögött mindig férfiak játszottak! Télemakhosz csak álarcot ölt, de az álarc mögül ő szól. Az Öidipusz-komplexus problematika, ami a Télemakhosz-téma egyik legfontosabb mélylélektani vonatkozása, itt is, mint a *Gyászban*,

22 Németh László: (1934b, 1977) 475.

23 Németh László (1937, 1989) 546.

24 Ami egyáltalán nem lehetett könnyű. Erről árulkodik egy, a regénykezdeménynél tíz évvel későbbi megjegyzése is: „Nemcsak, hogy hagytam (ti., hogy a mamájának udvaroljanak), de mindketten megöregedtünk anélkül, hogy erről kettőnk közt egy szó esett volna.” Németh László (1943, 1977) 203.

25 Németh László (1934a) 435–436. Ekkor még megvolt a regény!

szükségszerűen Elektra-komplexussá alakul. Németh László mestere a női lélek ábrázolásának. Valahol éppen abban rejlik a titka, hogy belülről ismeri Elektra dilemmáit – ez az, amiért a nők olyan közel érzik magukhoz női főhőseit.

Mi történt a készülő regénnyel? Maga Németh László is ellentmondásosan nyilatkozik erről a leveleiben. Bizonyos, hogy az alapkonceptió világos volt, 40–60 oldalnyi el is készült belőle, de egy ponton túl nem tudta folytatni. Ne felejtjük el, hogy bármily stilizált formában vonultatta volna fel a szereplőit (ami egyébként egyáltalán nem jellemző Németh Lászlóra), a történet szinte minden alakja még élő személy volt. „*Eldobtam*”²⁶ – említi egy helyen, később²⁷ azonban következetesen ahhoz ragaszkodik, hogy az 1945-ös ostrom során semmisült meg, számos más kézirattal együtt. Csak reménykedhetünk benne, hogy mégis előkerül valahogy.

Magam helyett

A negyedik Télemakhosz-narratívum a negyvenes évek elején írt önéletrajzi írások szerves része (*Magam helyett*). Itt az élmény immár nem exhibíció motiválta feltárása és interpretációja történik meg. Télemakhosz leveszi az álarcát. Az író nem is regényt kíván írni most, hanem kedvelt műfaját, a vallomást gyakorolja. Nem ez az első, és nem ez az utolsó számvetése, ami az összegzés és a jobb önmegértés céljából készült. Gyakran „*élveboncolásnak*” nevezi ezt a feltétlen kitárulkozást, ám bármilyen kínos is ez egyfelől, ellenállhatatlan vágy hajtja arra, hogy kibeszélje titkait, örömeit és sérelmeit.

Ha egyáltalán lehetséges a történeti igazságot kutatni a Télemakhosz-kérdésben, akkor talán leginkább itt érdemes kezdeni. Minket azonban a lélektani oldala érdekel, és ebben a vonatkozásban a *Magam helyett* összegző írásnak tekinthető. Németh László jó pszichológiai érzékkel bontja ki védett gyermekora rejtett konfliktusait, szüleivel kapcsolatos ambivalens viszonyát, érzelmi éretlenségének gyökereit. Szüleivel kapcsolatban már az irgalom, és nem az indulat hangján beszél. Az apahiány éveinek szenvedéseit hosszan ecseteli – innen származtatja írói tehetségét, pszichoszexuális éretlenségét és elakadását. Tapintatosan vall édesanyja hűtlenségéről is, majd pedig arról az ambivalenciáról, amelyel a hazatérő apát mindketten fogadták.

A vágyott és a valóságos édesapja közötti súlyos diszkrepanciát „*csapás*”-ként emlegeti, amivel meg kellett birkóznia.²⁸ Az az apa, akit visszakapott, nem volt alkalmas arra, hogy megvívja vele az Ödipusz-komplexus elkésett harcait. Németh Lászlónak olyan apa után kell néznie, aki képes arra, hogy pótolja ezt a lélektani hiányt. Azt, hogy Babitsban tudattalanul apát keres, és „*érthetetlen*” konfliktusai mögött az Ödipusz-komplexus szimbolikus harcai állnak, nem ismeri fel. A negyvenéves Németh Lászlóban édesapjával kapcsolatban még mindig a csalódás élménye munkál.

A Télemakhosz-téma vallomásos kifejtése egyúttal a Télemakhosz-narratívumok egy sajátos variációjának is tekinthető, ahol az író egyes szám első személyben beszél el emlékeit. Hőse értelemszerűen önmaga (nem bújik női álarc mögé). Fiktív elemeket (legalábbis szándékosan) nem emel be a történetbe. Az élménytől való húszévnnyi távolság némileg megfakítja az emlékezetet (az élménymozzanatok kevésbé részletgazdagok, mint a Télemakhosz-novella), viszont nagyobb rálátást biztosít a lényeges összefüggésekre. Németh László itt többek között meggyőző elemzést ad a Télemakhosz-élmény mibenlé-

26 Németh (1943, 1977) 202.

27 Németh László (1965, 1980) 52.

28 Németh László (1943b, 1977) 237.

téről. Nem használ ugyan a mélylélektanban használatos szakkifejezéseket, a szövegből azonban világosan kirajzolódik az Öidipusz-problematika.

A történetnek akkor még szinte minden szereplője él. A *Magam helyett* hamarosan megjelenik könyv formájában. Németh László csak utólag érti meg, hogy mennyi érzékenységet sértett azzal, hogy ezt a vallomást a nyilvánosság elé terjesztette.

Az *Irgalom* – a lojalitáskonfliktus regénye

Az ötödik Télemakhosz-narratívum az *Irgalom* című regény, ami végérvényesen a középpontba állítja a Télemakhosz-élményt, és immár negyven év távlatából elemzi, értelmezi azt.

„*Anyám halála*²⁹ – írja Illés Endrének az 1957. június 8-án kelt levelében³⁰ – *eszembe juttatja közös múltunkat és sajátos requiemként az Irgalom témáját.*” Édesapja ekkor már tíz éve nem él. Többé már nem fenyegeti az a veszély, hogy tapintatlanságot követ el a szüleivel szemben, ha újra megkísérli a téma kibontását. Németh László ekkor már megalkotta életműve, illetve remekművei zömét. Gyakorlott író, aki tisztában van vele, hogy melyik téma milyen műfajt kíván. Nem kísérletezik többé: jól tudja, hogy a Télemakhosz-téma csak egy nagyregényben fér el.

Az is egyértelmű számára, hogy főhősül egy nőt kell választania. Nőt, egyrészt azért, mert az író ilyen álarc mögül tud a legtökéletesebben megnyilatkozni³¹, másrészt pedig azért, mert a hiteles vallomást már a negyvenes évek végén papírra vetette *Magam helyett* önéletrajzi írás keretében. Új regényének hősnőjét Kertész Ágnesnek³² nevezi el.

Milyen újdonságok kerülnek a régi történetbe? Az író erről így vall: „*A téma a foganása óta eltelt negyedszázad alatt, bár nem sokat, fejlődött: a szülők s lányuk történetében most kapott határozottabb körvonalat a két férfi, két világnézet sűrítője,*³³ *akik közt a hősnő irgalomra beérő szíve a rászorulóbb fele hajlik; új részként most iktatódott be a hősnő és mesterségének találkozása az elfekvő kórházban is, mely (a világot is elfekvőfélenek néző) irgalomnak lesz felsőbb iskolája. A regény témája eredetileg is a nyers, fiatalos, kicsit tüntető erkölcsi szigor belátássá érése volt. Most azonban, hogy a tíz hónap alatt lejátszódó történetben négy évtizednyi lelki fejlődést kellett rekapitulálnia, a regényből kinövő szobor méretre, tartalomra is nagyobbá lett.*”³⁴

A regény egyik legfőbb erénye a pontos lélektani ábrázolás. Ágnes eleinte megveti anyját hütlenségéért, ugyanakkor csalódik a (hadifogságból) hazatérő apában. Az „*erkölcsi szigor belátássá érése*” a szemünk előtt zajlik le úgy, hogy az író beiktat egy olyan fordulatot, ami Ágnestől a helyzet újraértelmezését követeli meg. A fordulat, amely szintén újdonság a Télemakhosz-narratívumok logikájában, az édesapa naplójának megismerése. Ágnes

29 Németh Józsefné 1957. május 31-én halt meg.

30 Németh Ágnes (2000) 1240. levél

31 „*A különböző nőalakok lelki rajzában benne van a magam élete is. Bennem is van nőies. Egyes témáknál ez jobban érvényesült. Az íróban egyszerre van férfi és nő is. Én jobban kiéltem ezt a kettősséget.*” In: Németh László (1970, 1980) 868. L. még 19. jegyzet.

32 Ágnes apja a Kertész János nevet kapja, anyja pedig Kertészné, Irma. Lackovics neve változatlan marad (nyilván eredetileg is így hívták az udvarlót), az anyai nagybácsi Tóni, az apai nagybácsi pedig Kertész György.

33 Vetési Iván, Ágnes korábbi udvarlója és Halmi Feri, akit Ágnes végül társául választ. Vetési „*tökéletes*” ifjú, de felszín, üres. Halmi radikális eszmék híve, sánta és csúnya, ugyanakkor érzékeny, értékes ember.

34 Németh László (1965, 1980) 52.

kezébe kapja apja ifjúkori naplóját,³⁵ amelyből megismerheti szülei házasesetének sivárságát, apja helyenként zsarnoki korlátoltságát, anyja kiszolgáltatott helyzetét. Illés Endre találoán jegyzi meg egyik Németh Lászlóhoz írt levelében: Ágnes akkor egyszerre látja apját fiatalnak és öregnek.³⁶ Ágnesnek szembe kell néznie azzal, hogy az az apakép, amit ő gyermekkorából megőrzött, nem tartható fenn. Egyúttal fel kell ismernie, hogy nincs joga ahhoz, hogy elítélje anyját azért, mert végre (mégoly kétes) boldogságra talált egy másik férfi oldalán.

A hangsúly ettől kezdve már nem a csalódáson van, hanem a lojalitáskonfliktuson. Melyik szülőnek tartozik tehát hűséggel? Az apjának, akiről kiderült, hogy nem is az az ember, akinek hitte? Vagy az anyjának, aki „elárulta” ugyan a családját, de akinek a boldogsághoz való jogát nem kérdőjelezheti meg? Kell-e egyáltalán ítélnie a szülei dolgában? Ágnes rádöbben arra, hogy nem csak ő nem találja a helyét ebben a családi felfordulásban. Szülei legalább annyira szenvednek, mint ő. A napló segítségével mindketten hétköznapi, igen sérülékeny emberré lesznek Ágnes szemében. A deheroizált szülők immár alkalmasak arra, hogy Ágnes, felhagyva gyermeki játszmáival, egészséges, felnőtt viszonyt alakítson ki velük. Megtanul árnyaltan látni, mérlegelni és nem ítélni szülei konfliktusában.

Kocsis Rózsa szerint „Némethnek a világból felölelt képe nem volt sem túlságosan tágas, sem népes, de amit megfogott, azt nem engedte el”.³⁷ Az éremnek másik oldala is van: úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Télemakhosz-téma, éppen, mert sorsélménye volt, soha nem engedte el az író. Egész életében azzal küszködött, hogy az élményből fakadó lelki sérüléseit gyógyítsa, és magát az élményt (öngyógyító szándékkal is) kiírja magából. Az ötödik kísérlet sikeresnek bizonyult. Az *Irgalom* remekmű, nem kell és nem is lehet újraírni.

Irodalom

- Bálint Ágnes (2001): *Németh László és a pszichoanalízis*. Pszichoterápia, X. évf. 4. 253–261.
- Bálint Ágnes (2004): *Fejezetek Németh László pszichobiográfiájából*. PhD-értekezés. Kézirat.
- Földes Anna: (1970): *Édenteremtő, fészekföltő asszonyok*. (Interjú Németh Lászlóval) In: Németh László (1980): *Utolsó széttekintés*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 858–863.
- Németh Ágnes (1993) (Szerk.): *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Magvető és Szépirodalmi, Bp.
- Németh Ágnes (2000) (Szerk.): *Németh László élete levelekben 1949–97*. I–III. Osiris, Bp.
- Németh József (1932, 1993): *Napló (1898–1911). Hét év (1914–1921)*. Magvető Kiadó, Bp., 1993.
- Németh László (1970): *Beszélgetés Kecskeméten*. In: Uő. (1980): *Utolsó széttekintés*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 867–868.
- Németh László (1934a): *Ember és szerep*. In: Uő. (1977): *Homályból homályba I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 321–325.

35 Németh József valóban vezetett naplót ifjúkorában. (L. Németh József 1993) A regénybe bekerült részletek a valódi napló részletei. Zseniális írói megoldás, hogy ez a napló jelenti majd a fordulatot. Felmerül a kérdés, hogy maga Németh László mikor ismerte meg édesapja naplóját. A Télemakhosz-narratívumok ismeretében el kell hinnünk, amit Németh László mond, hogy ő csak a negyvenes évek végén olvasta először.

36 Németh Ágnes (2000) 2411. levél

37 Kocsis Rózsa (1982) 515.

- Németh László (1973): *Emberi színjáték*. Magvető – Szépirodalmi, Bp.
- Németh László (1970): *Életemről, munkáimról*. In: Monostori Imre (2001) (Szerk.): *A minőség forradalmára. In memoriam Németh László*. Nap Kiadó, Bp. 5–17.
- Németh László (1964): *Irgalom*. In: Király István (1981) (Szerk.): *Németh László Válogatott művei II*. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 9–656.
- Németh László (1988): *Levelek Magdához*. TIT Komárom Megyei Szervezet, Új Forrás Szerkesztősége, Tatabánya.
- Németh László (1943): *Magam helyett*. In: Uő. (1977): *Homályból homályba I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 230–259.
- Németh László (1937): *Miért írok regényt?* In: Uő. (1989): *Életmű szilánkokban. I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 545–548.
- Németh László (1965): *Negyven év. Tájékoztató pályámról s munkásságomról*. In: Uő. (1980): *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. Szépirodalmi, Bp. 9–57.
- Németh László (1933): *Sophokles. Tanulmány és vallomás*. In: Uő. (1992): *A minőség forradalma. Kisebbségben II*. Püski, Bp. 677–690.
- Németh László (1934b): *Tanú-évek*. In: Uő. (1977): *Homályból homályba I*. Magvető – Szépirodalmi, Bp. 441–528.
- Németh László (1926): *Télemakhosz*. In: Uő. (1980): *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász*. Szépirodalmi, Bp. Negyven év. Szépirodalmi, Bp. 193–212.
- Kocsis Rózsa (1982): *Minőségjeszmény Németh László szépirodalmi műveiben*. Magvető, Bp.

Fogarassy Miklós

Németh László és Mészöly Miklós levélváltása

(Dokumentumközlések, kommentárokkal)

Németh László és Mészöly Miklós, személyesen és családiról is, az '50-es évek közepétől baráti viszonyban voltak. (A baráti, szóbeli emlékezések, köztük is elsősorban Polcz Alaine szavai szerint: az 56-os forradalom bukása utáni napokat is – egyebek között Lengyel Balázssal és Nemes Nagy Ágnessel – együtt élték át javarészt a Városmajor utcai Mészöly-lakásban). Ennek háttérben nemcsak a fiatal, akkor a harmincas-negyvenes éveinek fordulója felé tartó fiatal író vonzódása és Németh nyitottsága állt, és nem is csak az eleinte mindkettőjüket sújtó háttérbe szorítottság közös helyzete, hanem az is, hogy a fiatal, élénk gondolkodású Mészöly szellemi iskolázódásába a „népi írók” iránti érdeklődés mélyen belegyökerezett. Volt ennek egy „pannon” vonatkozása is: a háború után a szekszárdi fiatalember – a helyi 'Kis Újság' szerkesztője – első „mentorai” között Dallos Sándor és Várkonyi Nándor szerepe aligha hanyagolható el. A fiatal Mészöly – a negyvenes évek végén – ideig-óráig együtt lakott a Városmajor utcai Basch-lakás műteremablakai mögött Fodor Andrással és Domokos Mátyással; ez a lakás lett végül a Mészöly–Polcz házaspár otthona. Az irodalom, a népi élet mély átélésének sok-sok mély nyoma van a korai Mészöly-novellákban, de az a népmesei világban gyökerező mese- és bábjátékvilág is, amelyet az ínség- és a megélhetéskényszer és az igazi ihlet megteremtett vele az '50-es években, sok ilyen irányú kapcsolódásra enged következtetni. Eléggé közismert és dokumentált az is, hogy a '60-as években miként kezdeményezett és teljesített ki Veres Péterrel egy episztoláris, társadalomelméleti dialógust.¹

A Németh–Mészöly íróbarátságának azonban fennmaradt néhány írásos dokumentuma is a '60-as évek elejéről², amelyeknek meleg, emberi hangja legalább annyira megkapó, mint a második levélváltás intellektuális, próza-poétikai érvrendszere.

Először – mintegy „felvezetésül”, a nexus intimitásának jellemzéseként – azt a Németh László-levelet közöljük, ami egy ajándék kapcsán született.

1 Mészöly Miklós és Veres Péter levélváltása. In: Jelenkor.

2 Forrás: PIM. Kézirattár. Mészöly-levelezés.

Németh László Mészöly Miklósnak

(1960. június 16.)

Kedves Miklós!

A párnával igazán megszegyenítettetek. Lehet, hogy mondtam olyat: szeretnék a feleségemnek egy hasonlót venni, de arra nem gondoltam, hogy azt ti csináltassátok meg. Igazán gyönyörű darab, kirí a mi sajkódi lomáruházunkból. (?)

Sajnálom, hogy nem tudatok benézni³, de a nyár még hosszú: pótolhatjátok. Ella július közepe táján utazik Olaszországba; alkalom nyílt még egyszer végigzarándokolnia a régi helyeket; Gigi lányom azonban végig itt lesz s én magam is tudok házigazda lenni, csak jelezzétek előre.

A német kiadás⁴ tervét nekem Muraközy Tamás említette. Ha többet akarsz tudni róla, hívd föl a Mezőgazdasági Kiadónál (Báthory u. 10.), ismer és becsül Téged.

Várom új munkáidat. Feleségednek add át kézcsókomat és köszönetemet.

A mielőbbi viszontlátásig:

Németh László

Aszfő, 1960 június 11-én

Úgy tűnik, Mészöly komolyan vette a felszólítást, és *Az atléta halála* című regényének kéziratát – miután nemcsak a kiadó, de a Kiadói Főigazgatóság is megtagadta a mű kiadását – (1961 tavaszán?) elküldte (vagy átadta) Németh Lászlónak. (A regény először franciául jelent meg; első hazai kiadása csak ezt követően látott napvilágot.)

Németh László Mészöly Miklósnak

1961. június 23.

Mégse adom postára a regényt. Kedd reggel megy a vőm, ő kézbesítővel azonnal a lakásodra küldi...

Kedves Miklós!

Bocsáss meg, hogy csak most küldöm vissza az Atléta halálát. Ella azt mondta, hogy megkaptátok az útlevelet s azt hittem, eddig is külföldön vagytok.

A regénnyel gondolatban sokat foglalkoztam: a Jelenkorban közölt rész nagy várakozást keltett: az atléta alakja, a hiteles s irodalmunkban felfedezésszerű sportvilág, az atlétához tapadt nő – s ahogy halála után elindul a múltját felkutatni: mindez nagy regényt ígért. Aztán a kézirat megkapása után egy csalódás hullám következett. Bár mint pszichológiai regények íróját szoktak számon tartani, egy határon túl nem szeretem a pszichológiát – különösen, ha az bizonyos lélektani iskolákra emlékeztet. S a Pécsi Pici komplexum, – az elbeszélés ide-oda ugráló, már-már szintén iskolát jelölő tétovaságával – ilyenre volt gyanús. Most azután – hogy sürgetésedre – még egyszer átvettem felelősebben is a regényt, az összbenyomás közelebb került az előzőhöz.

Az Atléta halála egyrészt fölfedezés, másrészt olyan művész munkája, aki ura a mesterségnek s azt csinálja meg, amit akar. A részletekben rengeteg kitűnő s írón-megfogott megfigyelés van beletömörítve (milyen kitűnő például a bátaikosai sportverseny leírása!). Az ábrázolt

3 Abban az időben a Mészöly házaspár viszonylag rendszeresen járt Szigligetre. Ez a „benézni” egy ilyen visszaúton történő látogatásra utalhat.

4 Nem tudjuk, melyik mű német kiadásáról van szó.

tájak mind tovább élnek az emberben: Karlstein, Vlegyásza, Tardos – de az ostrom előtti Liget is a bábszínház körül⁵. Ugyanígy az alakok: Pici, Réka, a fiúk... Az atléta körül a (...) (két olvashatatlan jelző. FM) hallgatagság – azé az emberé, aki egy dologra tette fel az életét s szakszerű keménységgel szorítja ki – a haláláig. A kis tanítónő ragaszkodása a sajtóságos nagyság iránt.

Ami zavar továbbra is a lélektanilag felnagyított kis motívumok, amelyekről ezt a magatartást levezeted s bizonyos eltökélt módszerességgel az elbeszélésben: az ember akaratlan is az „önkéntelen gomolygás” törvényeire figyel, ahelyett, hogy magának a gomolygásnak adná oda magát.

Természetesen nagy túlzás, hogy nem közölték. De egy kicsit megértem az ellenőrző tisztviselő helyzetét. Én is azt szeretném, ha ez a művészi hatás s a benne megismert hangsúlyok mégis erkölcsileg másra tanítanák az olvasókat. Tudom, hogy rögeszmém egyikének tudod – ha a meglevő s magas színvonalú példaként ható nyugati regények helyett – egy nem levő, de a mi életfeltételeinkből kiinduló s használati életreceptet adó művészet fele szeretnélek tolni, szuggerálni. De hát egyikünk se szabadulhat attól, amit fontosnak tart.

Kézcsókját küldi s szeretettel ölel és gratulál

Németh László
Sajkod, 1961 június 21.

A Mészöly-hagyaték hatalmas levelezésanyagában egészen kivételes, hogy az íróhoz intézett levelek között fennmaradt a regény szerzőjének válaszlevele is. Mivel Mészöly sohase készített leveleiről másolatot, és többségében egyedi, kézírásos leveleket írt, nem valószínű, hogy az alább közölt levél valamiféle „piszkozat” lenne. Biztosan ugyan nem tudjuk, hogy a hosszú, Németh kritikájára reflektáló – és *Az atléta halálát* mintegy a maga mentségeként megvédő – levelet miért nem küldte el Németh Lászlónak. E sorok írója azt feltételezi, hogy értelmező, érvelő válaszlevélét Mészöly Miklós végül is nem postázta, meglehet azért, mert első nyugat-európai útjának előkészületei közben elkeveredett, és így maradt meg a levelesládájában. Az is lehet, hogy elment a kedve attól, hogy az egészen más irányba járó író meggyőzze a maga igazáról. Igaz viszont, hogy ennek ellene mond a levél meleg hangú zárata és a további találkozásra történő utalás. (Feltűnő az is, hogy az e tekintetben is gondos levélíró nem datálta és nem számozta a hatoldalas, kézzel írt levelet.)

Mészöly Miklós levele Németh Lászlónak

(1961 július)

Kedves Laci,

Jól esett és nagyon köszönöm, hogy olyan bőven reflektáltál az *Atlétámra*. Nem tagadom, mind nagyon elevenembe vág, amit kifogásoltál, még ha másképp gondolom is – de hát épp azt kéne a műben kellő szuggesztivitással bizonyítani tudni, amit „másképp” gondol az ember... S hogy irritált bizonyos szempontból, nekem csak tanulságos lehet; s az is volt. Úgy látszik, nem jól védi az „igazságot” a regény; de egyelőre nem futotta többre.

Az „írást” persze azért szívesen megvédeném; vagy legalábbis megpróbálnám védeni. Nagy rákfenének – az egész nemzedéknek – hogy ilyesmire nincs fórum; a fiók a tanunk vagy egy-két

⁵ A budapesti Népligetről van szó.

barát.⁶ De ilyen szempontból is megragadott nagyon a leveled, hogy mennyire hiányzik az önmagunk „lefogalmazása”. (A „fiók” csak patetikus utalás – ki ír ilyesmit a fióknak?)

Megpróbálom védeni – mondjuk – a Pécsi Pici komplexumot, amit általánosnak és csakugyan erős faktornak érzek; bár azért nagyon másképp, mint ahogy bizonyos kizárólagosságokra törő lélektani iskolák gondolják. Hogy nálam ilyen erős hangsúlyt kapott, talán azért is történt, mert alkalmasnak látszott arra, hogy annak a neobarbarizmusnak kamaszkori előjátékát próbáljam megvilágítani vele, ami az embertelen háborús bajtársiassághoz vezetett; s azóta is kísért. Persze, szűk spektrum ez egy bizonyos lelki atmoszféráját dokumentálni; de nem szabadulhatok a gondolattól, hogy mégis – ha vigasztalan is – egy jellemző. S mintha egyre inkább az lenne, most amikor a nemeket durván egyenjogúsító „gangland”-ek, „racket”-ek – a „galerik” – világszerte autonóm szabadkőművességekként szerveződnek a társadalmon belül; barbár, indulati, agresszív moráljukkal, amihez jól társul – okként vagy okozatként? – a korán fejlett aszociális attitűd, a felelőtlenség (vagy érthető kompenzációképp a túlfeszített, hamis bajtársiasság – ami persze, ha célt kap, vagy tettekre is képes; láttuk). Amit szerettem volna megmutatni: hogy atlétámat ez köti, többek között; s ettől is rugaszkodik. – Ebben az egész lelki atmoszférában persze nagy érték is van; főképp a hallatlan dinamizmus – amit humanizálni, szocializálni kéne... Szóval, a recept. De amihez egyelőre bátorságot éreztem, inkább csak kórkép-felvétel volt (s ebben a fázisban, az adott előzmények után, az én morális atlétámat se tudtam hitelesen más útra meneszteni, mint a megbocsáthatatlan individualizmus, az ön-üdvözülés útjára, aminek viszont az az ára, hogy kihajszolja magát a társadalomból, miközben morális premisszákból szépen pusztít is maga körül. – Azt hiszem, típus ez – s talán nem is extrém, sőt elég gyakori – kint is, idebent is. A „jobbak” csődje; a morális ellenzék pokoli buktatója. Persze, hogy az „életnek” van igaza, amelyik „halad” – de korszerű két lábon járóvá formálni, közzé, aki ezt az igazságot sugározza, ma... Férfimunka... végül is ez a mi „párttitkár” problematikánk (ahogy Camusnél az atheista szenté, Rieux doktor alakjában pl.). Hiszen rémlik is lassan egy s más az emberben, hogy merre és hogyan⁷ – de félek, annak még ennyire se lesz kiadója, mert hogy céla találjunk, ahhoz, úgy érzem, nem csak adott feltételeinket kéne számba venni, hanem kivételes szerepünket, kötelességeinket is tisztázni kéne, mindenekelött; s nem csupán anyagi-gazdasági, de főképpen lelki-morális szerveződésünk vonatkozásában. S nem véletlen, ha ez utóbbi izgatja az embert.

Ami a „kis motívumokat” illeti – hát azokat is megpróbálnám védeni, mint „írást” – bár tudatosan nem követek vele senkit; vállalom saját rögeszméimet. A realizmus valahogy így lát-szik tovább teljesedni számomra. Egy kicsit olcsó (de azért elemzésre méltó) hasonlattal: ahogy a newtoni világbép adekvát formára lelt a kartézianus ábrázolási módban – ugyanúgy spontán kor- és életérzés nekem (s szeretném hinni, hogy másnak is): a folytonos relativitás-élmény, a bizonytalansági együtthatók szüntelenül figyelmeztető jelenléte; egy világ, amelynek lebontattak a falai, nincs biztos mennyezete, padlója – de mindez úgy, hogy ez az egész gomolygás (ami mindig volt, csak most különös hangsúlyt kapott) folytonosan behelyeződik a praktikus nélkülözhetetlen newtoni szobarendszerbe is, a jelenségek racionálisan is elképzelhető fizikájába. S ennek a kettősségnek a rohama szörnyen erős – a masszív kauzalitásba (s jelenség-ma-

6 Jellemző a pártállam kultúrpolitikájára, és az író itt említett „fórumillúzióját” is abszurdá tesz a későbbi fejlemények. Amikor a *Jelenkor* 1963-ban közölte Mészöly *Az ablakmosó* című drámáját, és a szerző egy függelékesszében értelmezte a darabot, kemény ideológiai hadjárat indult ellene. A színrre került művet betiltották, a folyóirat szerkesztőjét, Tüskés Tibort leváltották. Őt hosszabb szilencium sújtotta mint „egzisztencialistát”.

7 Mészöly – úgy tűnik – ekkor kezdett foglalkozni azzal a regénnyel, amit *Saulus* címen ismerünk. Ebből a perspektívából figyelemre méltó a 'párttitkár problematika' említése.

gyarázó értékébe) vetett hitünk rendült meg, azt hiszem. Számomra a „kis motívumok” jobban adják a „reális” szuggesztíóját. Az un. „nagy motívumok” többnyire intellektuális ráfogásként hatnak rám. Persze, ez így nagyon durva megfogalmazás ... elmélet-szagú. Hol a határ? Az ötvözés mértéke?

De azért hidd el: írni (hál' istennek) ártatlanul szoktam, nem ilyen teoretikusan... S a kísérletekről magam is azt tartom: csak az ér belülről valamit, ami a fokozottabb realizmus-igényt segíti kielégíteni, új észrevesési és reprodukáló módszer kimunkálásával. S ez is csak akkor lesz jó, ha egy alkat sajátja s nem kifundálás.

Ne haragudj ezért az össze-vissza válaszáért – tulajdonképpen az ellenvéleményed érdekelne nagyon. Talán majd egyszer, szóban.

Aug. közepén utazunk, – Bécs, Bázél 1-1 nap, Strassbourg 10, Párizs 3-4 hét, Róma 1 hét... Kicsit kései, de nem elkéssett ajándék az über-istenektől.

Nagyon sok szeretettel üdvözöl – s még egyszer nagyon köszönöm a leveledet.

Miklós

Nem csak két író – a „mester” és az első regényével jelentkező fiatalember – szellemi kommunikációjának, esztétikai, világnézeti vitájának dokumentuma ez a levélváltás. Különösen azért figyelemre méltó, mert *Az atléta halálának* szerzői intencióiról is sok mindent elárul.

Kovács Krisztina

Az „önértelmezés kísérletei”

(N. Horváth Béla: A líra logikája. József Attila)

N. Horváth Béla *A líra logikája* című legújabb József Attila-monográfiája az Akadémiai Kiadó Nemzeti Klasszikusok sorozatában jelent meg 2008-ban. A sorozatcím kanonikusan pozicionált pályán mozgó életmű vizsgálatát kínálja, a kötetet végigolvasva azonban a kultuszok mozgását, kánonok alakulását követő, az életmű organikus természetét figyelemmel kísérő szöveget kapunk.

Ahogy az előszóban a szerző is írja, a József Attila-korpusz esetében már több ezer tételesre duzzadt szakirodalmi listából kellett válogatni. Ez a feladat az aránytalanságok csapdáit tartogatta, egy-egy téma, különösen a saját kutatási területek, biztonságos és előnyben részesített „ösvények” követése ilyen jellegű vállalásnál természetesen irány. Az életmű szakaszokra bontásában, ezt N. Horváth Béla már a kötet előszavában ígéri, a vezetők „a gondolkodástörténet variabilitásának érzékeltetése”. A monográfus Veres Andrászt idézi, amikor a kötet szerkezetét magyarázva követendő iránynak a „poétikai-ideológiai szempontú korszakhatár-megállapítást” teszi meg. A kultuszképzés, a halál körülményei által meghatározott, az életművet onnan visszafelé olvasó helyzet bonyolult kiindulást előlegez. A könyv talán éppen ezért kalauzunkként a „mű esztétikáját”, a „műalkotás autonóm voltát” adja meg. A munka kiadásának időpontja ilyen szempontból is kedvező, a szocialista irodalompolitika, mozgalmi költészet, népi-urbánus vita, kommunizmus, anarchizmus, fasizmus, jobb- vagy baloldaliság sokszor elemzett kérdései mára újragondolható szemantikai kategóriákká váltak. Az életmű újraértelmezése persze újabb kánont eredményez, ezzel a szerző is tisztában van, éppen ezért a könyv az „artikulálódó József Attila-kép”, az „eltérő nézetek, műértelmezések” fogalmaival dolgozik. A monográfiáírás példaszzerű módszertani elve a bevezetőben fogalmazódik meg, amikor az életműről való gondolkodást sokszínűségében bemutatni vágyás elvét ismerteti a szerző. („Azzal együtt, hogy nem tartom e műfaj keretébe tartozónak az enyémtől eltérő nézettekkel való disputát.”) Ezt a törekvést aztán néhány kivételtől eltekintve sikeresen meg is valósítja.

A lelki alkat, mint a biográfia alapja, a szerzői életmű monografikus feldolgozásának újra erőre kapó és termékenynek bizonyuló iránya, gondoljunk csak a közelmúltban megjelent hasonló jellegű szövegekre (Füzi László: *Alkat és mű: Németh László: 1901–1975*. Kalligram 2001, Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Osiris 2005.) N. Horváth Béla kötetét más vállalás vezeti: „A referenciák nem a kód feloldását, a szöveg poétikumának rejtjelezett kulcsát jelentik a mai elemzők számára, hanem a szöveg keletkezésének koordinátáit.” A pályakezdés fejezetben mégsem kerülhető meg a családi legendárium ismert pillanatainak felidézése, amelyből az attitűdök, mentalitások kiolvashatók. A monográfia kezdetben következetesen szűkszavú és mértéktartó e kérdésekben, jegyzetapparátusában azonban bőszes szakirodalmi listával szolgál az ilyen irányban tájékozódni vágyóknak. A korábbi filológiai kutatásokat felhasználva cáfolja az apa amerikai tartózkodásának legendáját, és röviden az öcsödi időszakban született névmágiát is érinti. Érdeklődésének középpontjában azonban a „poétikai ívek és hagyományok” összefüggései állnak, ennek megfelelően az életrajzi tényeknél többet foglalkozik a korai időszak verseinek előképeivel (Kosztolányi, Babits és Tóth Árpád hatása). Elemzése azonban, amelyben a kezdő költő hasonlóságát Adyban találja meg, már előlegezi a később megkerülhetetlenné váló mentális szempontokat. A korai szerelmes versek „titokzatos érzéki asszony” képeinek megrajzolásával és az Ady-allúziók előtérbe kerülésével

a szerzői szándék ellenére mégiscsak a szociokulturális sajátságok lesznek fontosak. A szellemtörténeti háttér következetesen vonul végig az indulásról szóló fejezeteken. Schmitt Jenő és az anarchizmus, a francia anarchista mozgalommal és a Francia Kommunista Párttal való kapcsolatok tárgyalása, a költészetre gyakorolt hatásai a szellemi környezetet és kontextust szem előtt tartó elemzés szemléletes példái.

A nagyobb fejezeteket indító elméleti-filozófiai bevezetők együtt haladnak a biografikussal, a szükséges életrajzi vonásokat és a világirodalmi hatásokat így egyszerre ismerhetjük meg. A *Kísérleti poétikák–poétikai kísérletek* avantgárd beágyazottsággal foglalkozó fejezete az avantgárd elméleti kérdéseit, magyar vonásait vázolja fel. Az én- és önteremtés verseiről szóló bevezető tömören tárgyalja a *Tiszta szívvel* kultuszképző szerepét. A monográfus az ismert kultikus tartomány (Horger-ügy) felrajzolása helyett az elemző viszonyulást részesíti előnyben, következtetéseit eltávolítja a számára kevésbé hatékonynak bizonyuló irodalompolitikai diskurzus szintjéről. Szimbólumrendszerének vizsgálatát Tverdota György elemzésének beidézésével végzi el. Az elemző a verset az életműformáló kultikus sajátosságok ismertetése mellett a biblikus motívumok, Ady- és Babits-hatások kimutatásával a folyamatos énteremtési vágy első megnyilvánulásaként tárgyalja. Az így körvonalazódó poétikai irány a *Nemzett József Áron* és a *József Attila* című versek elemzésével folytatódik. Az „Isten-teremtés” poétikája, ahogy N. Horváth összefoglalja, még nem a pszichoanalízis Isten-apa képe. Az irodalmi-szellemi apa modell situációja, a két tag közötti dialógus keresése, mint a vizsgált poétikán végigvonuló alakzat már ebben a fejezetben körüljárt viszonyulás, amelyhez a későbbi elemzések is visszatérnek. Az önépítés, önteremtés, önértelmezés, az én mintázatai, mégiscsak a könyv kulcsszavai, amelyek a fejezetcímekben és a szövegben újra és újra felbukkanó, a poétikai váltásokat is magyarázó tényezők.

A József Attila-életrajz kezdetben diszkréten háttérbe vonul, de hogy ez a felfogás nehezen tartható, már *A tiszta költészet ideája* című fejezetben világossá válik. Itt a Vágó Márta-szerelmet a korábbiakhoz képest hosszabban, elsősorban alkatuk, érdeklődésük hasonlóságát összevető gondolatmenetben olvashatjuk. A Vágó család szellemi köre, a József Attila-poétikára tett hatásuk, olvasmányaik, motivációik, társadalmi környezetük genealógiájának vizsgálata nélkülözhetetlen momentumoknak bizonyulnak. Bővebb tárgyalásuk indokolt, de így a makói időszak vagy a szegedi egyetemi évek hasonló szempontok szerinti elemzésének hiánya is felmerül az olvasóban.

A monográfiát a különböző álláspontokat ismertető és ütköztető szemlélet jellemzi, jellegét mégis az a célkitűzés adja, hogy a viták ne uralják a könyvet, az elemzések szöveggözpontúságát ne veszélyeztessék. Az egyensúly azonban néha felborul, amikor az előbb említett elv sérül. Az értekező szövegek, esszék, pamfletek kritikai fogadtatása, amelyet korábban kevésbé részletesen tárgyalt a kötet, néhány helyen az elemzés középpontjába kerülnek. Ez történik *A tiszta költészet poétikája* fejezetben, ahol a két kritikus ellenpont, Németh Andor elismerő és Németh László elítélő kritikája. Németh László bírálatáról szólva a szigorú kritika, az elfogultság megítélése helyes, de a lábjegyzetben ismertetett apologetizáló Németh László-kutatás diskurzusának említése számomra problémás. Hiszen a bírálatot elemző szövegrész maga is védőbeszéd, a József Attila költészet apológiája. Ez a magatartás egy életművet tárgyaló áttekintésnél érthető, de minden életmű és kutatás szakértőinek az objektivitás szándéka mellett is várható viszonyulása. Ez annál is inkább szembeötlő, mert a következő, *A tiszta költészet esztétikája* című részben a József Attila gondolkodói alkatáról szóló okfejtésben a monográfus ismét ismerteti az egymásnak feszülő álláspontokat, nem kívánván állást foglalni. Itt a később idézett, a könyvben többször felhasznált munka, az értekező József Attiláról szóló Lengyel András írás („...gondja két a gondolatban.” Az értekező József Attiláról. Tiszatáj-könyvek 2005.) álláspontját is megoszthatta volna olvasóival a szerző. A téma bővebb lábjegyzetbeli tárgyalását a monográfia, egyensúlyra törekvő szemlélete mellett is elbírta volna.

A kötetet – mivel a mentalitás kérdései ebben a célkitűzésben hol felbukkannak, hol eltűnnek – a motívumelemzés, poétikai paradigmaváltások szervezik. A motívumok kibontása, interdiszciplináris és világirodalmi párhuzamokat sem nélkülöző elemzése a könyv egészére jellemző, jól kidolgozott szempont. A *Klárissok* elemző vizsgálatában a testtájakat, genitáliákat ábrázoló szimbolikus nyelvet a folklór területére vezető részletes és alapos elemzésben ismerhetjük meg (pl. Tornai József, Hansági Ágnes, Tverdota György eredményeinek bevonásával).

A tiszta költészet kritikai gyakorlata fejezetben a Babits-pamflet és az Ady-vízió tárgyalásakor árnyalt művészetbölcséleti összefoglalást olvashatunk. A *Ki a faluba* című rész a Bartha Miklós

Társasághoz való csatlakozás körülményeit, szellemi közegét teremti újra. A kor gondolkodásmódjait pontosan ismertető részek nemcsak a néprajzi, a népi hagyományhoz való kapcsolódást is elemzik. Kibontakoznak a barthás időszak verseinek előzményei, középosztály-attitűdjei, filológiai, textológiai vizsgálatok eredményeivel igazolva a mondandót.

A *proletár művészet poétikája* fejezet a kommunista mozgalommal való bonyolult kapcsolatot, az egyik leginkább mozgásban lévő, újraértelmezett hatást tárgyalja. Ebben a fejezetben a pszichológiai motívumok ismertetése is helyet kap. Véggkövetkeztetése egy olyan világgép, amelynek jellegét az eltávolodások ellenére is elsősorban a baloldaliság adja. Az agitatív politikai költészet rész a szocialista korszak programverseinek bő, sok új szempontot is figyelembe vevő összefoglalása. Az elemzés itt a pszichologizáló olvasat kiiktatására törekszik, megállapításai szövegek központú elemző fejezetben bomlanak ki. Az agitatív költészet motívumainak ismertetése jól használható, az utóbbi évtizedek ellentmondásait is tárgyaló, a különböző beszédmódokat ismertető rész. Az *Élettárs a mozgalomban: Szántó Judit*-fejezet a kapcsolat objektív megközelítését adja, kiegyensúlyozza az egymásnak feszülő nézeteket, kultusz és ellenkultusz, magánszféra és költészet kapcsolatát mutatja be. A viszony jellegének, minőségeinek ismertetése azonban megint a lelki alkat felé viszi a szöveget, ami nem is baj, hiszen így a gondolkodástörténeti horizontot egyéb dimenziói is kiegészíthetik vele.

Egy 2008-ban írt monográfiánál a munkásmozgalmi hatások, motívumok és értelmezési kísérletek kellő távolságba kerülve szemlélhetők, a jelenségek megfelelő árnyaltsággal vizsgálhatók. Erre az elemzői magatartásra a könyvben produktív olvasatok épülnek. A *Marxtól Reichig. A forradalom analízise – az analízis forradalma* fejezetben a *Munkások* című vers elemzése során a részletekből kiolvasható megfigyelésekre is van idő: „A szexualitás ilyen hangsúlyos szerepeltetése a társadalom-rajzot alkotó leírások között csak a későbbi kommunista-szocialista, a társadalmi célok orientálta, elnagyolt emberkép felől nézve szokatlan, a korabeli munkásmozgalom még nem tért ki e kérdés elől.”

A mozgalmi poétika összegzése után a monográfia a freudizmus, freudomarxizmus hatásainak ismertetésébe kezd. A pályára és költészetre gyakorolt hatások részletes ismertetésével a szerző olyan kultikus helyzetet és témát tárgyal, amelyet a József Attila-életmű egyik legfontosabb motívumának tart. A „freudizmus lírizálása” az életművet egyre jobban meghatározó szemléletet mutat, így a kötet is növekvő terjedelemben foglalkozik ezzel a körülménnyel. A magyar irodalomban megjelenő Freud-hatás ismertetésénél megkerülhetetlen a Freudot közvetítő Ferenczi Sándor és a magyar írók kapcsolatának felfejtése. Ezt a szellemi környezetet a *Válság és reneszánsz* fejezetben a mozgalmi versekkel összefüggésben tárgyalja a szerző. A sok esetben indokoltan feszes, tömör szöveg itt érzésem szerint túl részletesen foglalkozik ismert, a József Attila-kutatáshoz talán nem nélkülözhetetlen területekkel. A Ferenczi és Freud, Ferenczi és a magyar irodalmi szövegek kapcsolatát elemző részek akár el is hagyhatók. A *Mélylélektan és szocializmus* rész alfejezetében a pszichoanalízis és a magyar irodalom kapcsolataiban a *golyakalifára* vagy az *Egy elmebeteg naplójára* vonatkozó megállapítások idegen testként ékelődnek a József Attila-életművet követő gondolatmenetbe. A Freudomarxizmust tárgyaló fejezetre ugyanez a részletező elemző magatartás jellemző, bár a nagyobb egységet lezáró, az *Óda* korszakbeli egyedülállóságáról szóló értelmezés igazolhatja is ezt. A könyv itt a költői világgép változásait a párhuzamokkal, hatásokkal együtt vizsgálja. N. Horváth a Wilhelm Reich-szöveg (*Dialektikus materializmus és pszichoanalízis*) szerepét filológiai szempontok bevonásával fejti fel. A Gide, Koestler életrajzzal, hasonlóságokkal együtt mozgatás érzékletes és szellemes párhuzam, amely azonban ismét a mentális folyamatok, érzékenységek felé viszi a szöveget. Az összevetésből a kommunista párttal megromlott viszony magyarázatát kapjuk, a pontosításra, világos fogalmi gondolkodásra vágyó szerzői szándék megvalósulását láthatjuk: „*Vitathatatlan, mást jelentett a fasiszta minősítés 1933-ban, mint később, vagy ma, ám a megbélyegzés, a kizáró elhatárolódás azt a költőt sújtotta, aki – kétségkívül felette állva a napi politikai csatározásoknak – a munkáségség munkások általi megteremtését.*”

Az *Analízis és poétika* fejezetben az önépítés után az önmegértést ígéri a könyv, amely így az identitás formáit, személyességét helyezi előtérbe. A *Magad emésztőt* elemző rész az analitikus módszerek, a bűntudat mellett a Babitscsal kialakult bonyolult viszony feloldhatatlanságát vizsgálja. A szöveget itt is az irodalmi, szellemi apa-fiú kapcsolatok hálója uralja. A szerző koncepciójában a *Magad emésztő* a freudi modellt az esztétika számára adaptálja, az elemzést az analitikus módszerek felé nyitja meg. Az *Ódáról* szóló fejezet a műfaji metamorfózisokat a versnek inkább az antik műfajhoz kapcsolódását tartja fontosnak. A luhmannianus modell versszerkezetre olvasása

sikeres elemzési stratégiának bizonyul. A vers elemzésében a szerelem születése, természete a szexuális aktus azonosként is leírható fázisaira alkalmazva manifesztálódik. A szerző Luhmann koncepcióját idézi, sajnálatos azonban, hogy a lábjegyzetben és a kötet végi szakirodalmi listában a szerző neve és a hivatkozott kötet címe is hibásan szerepel. (A felhasznált munka: Niklas Luhmann: *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról.*) Luhmann gondolatmenete a műfaj modern metamorfózisának változatait definiálja, az egyediségről szóló elképzeléseit a tárgyalt vers elemzéséhez rendezve olvashatjuk. Az én-te viszonylat a mediátizálás sajátos formájaként jelenik meg, az *Óda* vizsgálatának előterében a szakrális elemek, Thanatosz és Erósz freudi megfogalmazása, szexuális és aszexuális motívumok kibontása áll.

A kötet e pontján ismét felmerül a kérdés, hogy ha a lábjegyzetek egyes esetekben az egymással szembesített vélemények és viták terei, más alkalmakkor miért marad el a fontos álláspontok ütköztetése. Az *Eszméletről* szóló fejezet 4. lábjegyzetében (284. o.) is említhetők lettek volna a Rapaport-levéllel vagy levelekkel (?) kapcsolatos különböző elképzelések. (L. Lengyel András témában végzett kutatásait a már említett és N. Horváth Béla által is többször hivatkozott munkából, a „...gondja kél a gondolatban”. Az értekező *József Attiláról* című tanulmánygyűjtemény vonatkozó, *A pszichoanalízis mint az „ödipusz vallás teológiája”* című fejezetét.) A véleménynyilvánítás, állásfoglalás természetes igénye és törekvése is egy monográfiának. Ha nem is fogadja el a szerző a fent említett gondolatmenetet, a több darabból álló korpuszról szóló véleményről tájékoztathatja olvasóit. A kötet jellegét adó, mindig szem előtt tartott szervezőerő, az „önértelmezés”, a Rapaport-szöveg(ek) olvasásánál is követett stratégia. Az *Eszmélet* utáni kései költészet bemutatása során elsősorban Tverdota György és Szigeti Lajos Sándor munkái nyomán a többszörös tükrözésen, fikción át, az életrajzság terhére leválasztott anyaalak rajzát kapjuk. A költészet kritikai értetlensége iránti fokozottabb érdeklődés fejezetei (Füst Milán, Halász Gábor, Bálint György kritikái) filológia és alakulástörténeti aspektusokkal gazdagítják az életmű vizsgálatát.

Sokoldalú elemzésben tárulnak fel a marxi koncepció vonásai: a homo estheticus, oeconomicus és moralis kategorizálása. N. Horváth Béla Marx freudizálását az egész költészetet szervező, megújuló, ismeretanyagokkal és elméleti háttérrel is folyamatosan bővülő erőnek tartja. A szonettek keletkezését, a kései költészet Isten-képét éppen ezért a terápia folyamatában való előrehaladásal együtt tárgyalja. Gyömrői Edit alakját, a költő halálával kapcsolatban felmerülő felelősség kérdését ugyancsak a kultuszok, preconcepciók és irodalmi pletykák mértéktartó bemutatása, tiszta, tárgyilagos elemző magatartás jellemzi. N. Horváth jórészt Erős Ferenc, Beney Zsuzsa kutatási eredményeire támaszkodva teszi fel a kérdést, a betegség esztétikai megjelenítésében milyen arányban játszottak szerepet a gyerekkori lelki traumák, terápiás feldolgozásuk vagy a freudizmus erős hatása. A *Szabad ötletek jegyzéke* tárgyalásakor a közreadással kapcsolatos etikai és textológiai kérdésekről (Tverdota György, Horváth Iván kutatásai), a szöveg műfajáról, szándékáról és esztétikájáról (Szabolcsi Miklós, Tverdota, Szőke György, Bori Imre, Bókay Antal idézett és vonatkozó munkái) kapunk részletes képet. Ugyanez a kórkepadás jellemzi a költő kórtanáról szóló fejezetet (József Attila betegsége), a téma áttekintése után a pszichológiai meghatározottság, a szociáldinamikai alakulások fontosságát hangsúlyozó gondolatmenetet követhetünk. Ehelyütt Bókay-Stark, Cserne István, Német Attila egymástól eltérő kórképeivel, a betegség természetéről szóló, egymástól eltérő eredményeivel ismerkedhetünk meg.

Ahogy a *Thomas Mann üdözlése* is az apakép újraalkotása szempontjából válik fontossá a szövegben, egyre inkább az analízis és társadalomértelmezés kapcsolódásai szervezik az életműről való gondolkodást. A kései költészet elemzésekor is az analízis és a hozzá kapcsolódó elemző technikák kerülnek előtérbe. A halál körülményeinek részletes ismertetésével mint kultuszképző aktussal a szerző már nem is foglalkozik, elemzését eltávolítja a találgatások és „szentté avatás” körülményeinek ismertetésétől.

N. Horváth Béla életrajza nagy szakirodalmi anyagot tekint át, a kor- és világkép, szellemi háttér kontextusában vizsgálja a költészetet, egysúlyra, a főbb irányok és viták ismertetésére törekszik. A bizonytalan biografikus mozzanatokra, vitás, kultuszképződésnek legkevésbé ellenálló pontokra is rámutat, kiegyensúlyozottságra törekszik, ezt az említett példáktól eltekintve meg is valósítja.

(Akadémiai Kiadó, 2008)

Olasz Sándor

Idegen testünk

Závada Pál regénye

Závada Pál történelmi érdeklődése közismert. Már szociográfusként, szociológusként is a tények, a sokszor lenézett valóságreferenciák közelében kellett élnie. A *Kulákprés* (1986) nem is születhetett volna meg másképp. A *Jadviaga párnája* (1997) – a családregényformát ugyan alaposan fölláztatva – több mint fél évszázad történelmi háttérét adja: az érzelmek, ösztönök különös mély világának alkati-antropológiai meghatározottsága mögött kirajzolódik a 20. század első felének számtalan (nem csak békési, multikulturális) mozzanata. A *Milotában* (2002) a 18. századi szlovák falualapítás éppúgy benne van, mint a századforduló és különösképpen az 1950-es, 60-as évek világa. A *fényképész utókora* (2004) ábrázolt idejében (az 1940-es évek elejétől a rendszerváltoztatás körüli évekig) megint csak több történelmi, politikátörténelmi időszak eseményei kavarnak. A magyar huszadik század második felének *Érzelmek iskolája* – miközben izgalmas szövegközi kapcsolatokat villant föl Flaubert regényével – még véletlenül sem hagy ki semmit a tárgyalt időszak fontosabb történései közül.

Most itt van az *Idegen testünk*, mely minden korábbinál több – a történelemkönyvekben is tárgyalt – tény és eszmetörténelmi problémát zsúfol a regénybe. Főként az 1940-es években járunk, de a különféle vissza- és előreutalások valójában 1870 és 1956 közé helyezik a regényidőt. A mű első oldalain a kolozsvári bevonulás jelenetei elevenednek meg. A harminchatodik oldaltól azonban az olvasó számára fokozatosan megvilágosodik, hogy a szöveg jelentős része valójában egy 1940 szeptemberében tartott budapesti baráti-családi összejövetel tere és ideje. Weiner Janka fényképészműtermében vagyunk, ahol a regény csaknem mindegyik szereplője megfordul. Majdani megalázók és megalázottak. (Olyan ez, mint *A fényképész utókora* Buchbinder által készített piaci csoportképe, melyen minden fontosabb figura, illetve minden lényeges szereplő őse látható.) Mindjárt az első oldalakon tapasztalható, hogy a történetbe folyamatosan újabb és újabb történetek ékelődnek. Észak-Erdély visszatérésének jeleneteibe például beágyazódik Ady Endre és Octavian Goga irodalomtörténetből is jól ismert, finoman fogalmazva ellentmondásos viszonya. Ekkor az olvasó még azt hiszi, hogy a regény hőse a kolozsvári ünnepegekről tudósító Urbán Vince és az ő alezredes rokona, Flórián (korábban Flamm) Imre lesz. A 25. oldalon a sváb Flammok és az erdélyi szász anyától született Urbán család története kezdődik. Csakhamar belép az eseménymenetbe a fényképész Weiner Janka, aki katolizált „félizraelita”. Az elbeszélés (a narrátorokról egyelőre ne beszéljünk) az ő múltjával is megismertet. A 60. oldal táján váratlanul Gáborné Kulcsár Emma és munkaszolgálatos férje, Dezső levelezésébe csöppenünk. Megismerjük Janka testvéreit, a kommunista Jakabot és a papnövendék Ottót. Színrre lép Raposka Károly professzor a berlini Collegium Hungaricumából. Megjelenik Dohányos László, akit jól ismerünk az előző regényből. Ő az, aki – bármilyen rendszer van – szüntelenül átviragozza magát. Fontosabb szereplő továbbá Flamm János, akit, hogy kissé bonyolultabb legyen a dolog, olykor Johannának neveznek. A titkos költő a nyilasok közé keveredik, végül háborús bűnösnek végzik ki. A dolog pikantériája, hogy a föl-soroltak közül öt férfi is Janka után vágyakozik. Kétségtelenül sok ez így, egyszerre. Urbán Vince dilemmája az olvasóé is: „A lényeg, amiről nem beszélhet, hogy voltaképpen miféle viszonyok hálójának közepében is csücsül ő, mint egy bánatos pók...” Érdekes módon Janka és Urbán légyottja ad alkalmat a többes szám első személyű elbeszélő számára ahhoz, hogy regénypoétikai érdekű kijelentéseket tegyen. Okok láncolatáról és a részletekben való elmerülés félelméről van itt szó. „A lényeg az,

hogy kifürkészhetetlen körülmények folytán valamely pillanat – akár egy kis szalajtó fogaskerék – egyszer csak váratlanul megzakkan és előreugrik, amitől az idő maga borul föl azon nyomban a rendjére, beosztására vonatkozó tervekkel együtt.” Mindaz, ami a kivárás, késleltetés, az elidőzés öröme lehetne, a „kisiklott pillanatokban” a szeretkező testek módjára zuhan „a sántító elmélet és a kiagyalt fikció térfelébe”. A nagyon tudatosan előidézett mozaikosság, töredezettség, alakok, történetek egymásra torlódása az emberi viszonyok egyidejűsített világát állítja elő. Amiről olvasunk, egyfelől történelmi időtávlatba kényszerül, másfelől (Mészöly Miklós szavaival) „inzultáló jelenlét”.

Az *Idegen testi*nkben olyan átjárás figyelhető meg a valós történelmi tények, figurák és a fikció között, hogy ez az átjárás még akkor is meglepő, ha az újabb magyar regény (Sándor Ivántól Esterházy Péterig) egyre több példát ad a referenciális és fiktív elemek egymásra vetítésére. Gróf Teleki Páltól Szabó Dezsőig sokan tűnnek föl a fiktív szereplők között. Országgyarapítás, zsidótörvények, a fővárost elérő front, a koalíciós idők zűrzavara, a Magyar Testvéri Közösség néven szerveződő mozgalom regényvilágba emelése – a sort hosszan folytathatnánk.

A könyvet azonban a rengeteg valóságéffektus ellenére is regényként kell olvasnunk, minthogy Závada regényt írt és nem történettudományos munkát. A történelmi narratívának azonban van egy olyan átkozott sajátossága, hogy a fikciónak igazodnia kell valamiféle történelmi igazsághoz. Miközben persze a dolog természeténél fogva deformál is némely ponton. Márpedig az *Idegen testi*nk alaposan elrajzol. Mint említettük, Észak-Erdély visszacsatolásának mozgalmas heteiben vagyunk. Tudjuk, elárasztotta az országot az „édes Erdély itt vagyunk” szalonromantikája. De talán nemcsak debil örömben és patológiás érzélgősségekben fuldoklott az ország. Noha a székely nótát könnyáztatta arccal hallgató Vass Gerzsonok létezése aligha kérdőjelezhető meg. „Aztán ivás, cigány?” A kurzus érzélgősségével aligha vádolható Babits Mihály vagy a szülővárosa visszakerüléséről beszámoló Márai és még sokan mások egy nagy történelmi igazságtalanság részleges és persze roppant ellentmondásos korrigálásaként éltek meg az utóállamokban idegen testként beékelte magyarság visszatérését. Hogy a felelős gondolkodás mennyi színvonalas példája emelhető ki ebből a háború felé sodródó és háborús korszakból, szétfeszítené jelen írás kereteit. De azért Szekfiék vállalkozására (*Mi a magyar*), valamint a *Magyar Csillag* Illyés kezdeményezte *Hírünk a világban* vitájára mégiscsak utalok. A regény társadalmi panorámájából ezek a szövegek valahogy kimaradnak.

A regényben, miközben a kisebbségi magyarság miatt kifelé, a szomszéd államok felé vádolunk, belül tombol az elfogultság, a kirekesztés. Előbb a zsidóság, majd (a háború után) a magyarországi németiség válik idegen testté. A 195. oldalon olvassuk. „De hát mi van itt a magyar szellemi életben?, hisz ez egy oktalán, zsigeri idegengyűlölet...” Hogy egyetlen józan hang nincs a regényvilágban, csupán azért furcsa, mert éppen a sok-sok, ellentétes pólusokon szerepeltethető alak a regény figurapanorámájának a lényege. Sándor Iván *Követés* című regénye jut eszembe. Márai Sándor a Gellért Szálló ablakából látja az elhurcolt zsidókat, és tehetetlen szégyent érez. Ezt naplójában is leírja. Miközben nem kíméli epés megjegyzéseitől a korszak romlottságát és az ehhez a romlottsághoz igazodókat. S közöttük nemcsak a kurzus parvenüjeit, hanem a hozzájuk asszimilálódókat is bírálja. Mindezzel természetesen csupán jelezni szeretném, milyen szövevénybe gubancolódik bele a szerző és az olvasó. Noha utalhatnánk Bibó István lényeglátó gondolataira is. Ezt az árnyalt, összetett látásmódot azonban minden bizonnyal nehezebb érvényesíteni. Itt inkább az elnökpüspök kiselőadása kap teret a zsidókérdésről. A kifelé dinamikus és belül statikus ember vagdalkozásai mellett azonban mindig ott van a kifelé statikus, ámde belül dinamikus ember meditációja. Meglehet, ezt a nehezebb a regényben megjeleníteni.

Ezek a regényen kívüli, ám a regény világától elválaszthatatlan jelenségek azért is tolokodnak a mű elé, mert Závada Pál olyan regényt írt, amely modellhelyzetével nemcsak a magyar, hanem a mindenkori történelem ördögglakatát is példázza. A regényben és a regénnyel sok mindent lehet tenni. Még Móricz Zsigmond 1919-es naplójából is beemelhető részlet – igaz, itt már az egyik szereplő szájába adva. Tehát a „Két zsidó megy az utcán...” kezdetű mondatot egy regényhős és nem Móricz mondja. Egy interjúban azonban Závada is Móricz antiszemitizmusát említi. A fikciós viszszarántja a valósághoz. Egy személyiséget, egy nagy életművet nyilvánvalóan nem lehet egy vagy több kiragadott szövegrészlettel magyarázni. Amit Móricz gondolt, amiről kiterjedt életművében beszélt, az nyilvánvalóan nem gyűlöletkeltés.

A fényképész utókorában Závada Pál kipróbált és sikerrel alkalmazott egy olyan narrációs eljárást, amelyre – legalábbis ilyen következetesen alkalmazva – a magyar prózatörténetben

nem akad példa. A grammatikai többes szám első személyű megszólalás képes akár különböző előjelű, értékű, mentalitású kollektívumoknak hangot adni. Az *Idegen testünk* mintha kevesebb sikerrel felelne meg ennek a narrációs kihívásnak. (Hasonló történetet a *Jadwiga párnáját* követő *Milótával*. Míg az előbbi izgalmas hármas vagy négyes tükörben mutatja ugyanazt a történetet, az utóbbi a különféle szövegrétegek sűrűlő, csiszolódó felületeivel inkább utánlövés az elsőtől képest.) Persze, az új regényben is van hagyományos auktoriális elbeszélő. A sok szereplő közül jó néhányan (Urbán Vince, Kulcsár Emma, Gábor Dezső) első személyben szólalnak meg. A gyakori hely- és időváltások, valamint a sok beszélő miatt ez már önmagában komoly gondot jelenthet. A 12. oldalon például Urbán Vince első személyben nyilatkozik meg. Mondatait azonban gyorsan újra szerzői elbeszélés követi. „Mire visszaér a szállására, Vince már egészen sérelmesnek találja, hogy egy ilyen kivételes estén – amikor úgy néz ki, a bolondulásig vagyunk mind följárvva, mintha úgy éreznénk, a zsigeri sejtektől a kozmikus erőig ma mindennek egyesülnie kell, ami szétszakított – ő neki dolgozni muszáj. Állhat neki megírni a tudósítást, amiért kiküldték.” Látjuk, a közbevetés többes szám első személye valami általános közhangulatot hivatott érzékeltetni. Az idézet utolsó mondata pedig átértelmezés (elbeszélő monológ), a harmadik személy ellenére akár elsőbe is áttehető. Ez a narratológiai tűzijáték olykor kifejezetten szellemes, szípkázó: „Unokabátyja olvasmányaira Vince ugyanúgy ráveti magát, mint ismeretségeire, összebarátkozik Imre barátaival, mivelünk, és beleszeret a nőkbe, akik Imrét szeretik, mibőlünk, akik őt szeretjük.” Máskor kifejezetten bonyolultabb, görcsösebb megoldásokkal találkozunk. „...nem mulasztotta el fölolvadni a levélnek azt a részét, ahol a fivére elcsodálkozott Dezsőn, vagyis terajtad, aki most se tudsz munkát találni.” Gyakran keveredik – akár egy mondaton belül – a külső és belső nézőpont, a kívülről látott és a belülről elemzett. „Mondja majd Weiner az elnökpüspöknek, vagyis gondolja magában, mert hangosan egy árva szót se szólók.”

A regény egyik (a narráció szempontjából is) bravúros jelenetében Janka Dohányossal szeretkeznek, s az ölekezés után hozza szóba Gáborné Emma gyermekének, Palcsinak a megmentési kísérletét: Dohányos tanyáján álnéven kellene bujtatni. A tervet kifundáló beszélgetés észrevétlenül a zsidóüldözések elől már elrejtett kamasz tanyai életére utaló mondatokkal folytatódik. Ez a sűrítő, szcenikus, nagyon gyorsan sokféle történet, emberi reakciót összefogó elbeszélés olyan epikatörténeti hagyományt idéz föl, amelyet általában nem szoktak Závadával kapcsolatban emlegetni. Ez és sok más szöveghely mégis eszünkbe juttatja Móricz regényeinek, novelláinak fortyogó, sistergő, hihetetlen feszültségeket érzékeltető koncentrátumait. Hasonlóképpen Móriczra emlékeztet a sok szereplő mozgatója, beszédcselekedetekkel való jellemzése. Závada természetesen a posztmodern eszköztárának ismeretében kanyarodik vissza egy olyan tradícióhoz, melyben még percig nem volt kétséges, hogy vannak referenciális elemek. Hogy a regény akár szociológiai keresztmetszetet is adhat, hőseit olyan közegben mozgathatja, ami akár az úgynevezett valóságban is megtalálható.

Az *Idegen testünk* nem hibátlan alkotás. Ám szemléleti egyoldalúságai, regénypoétikai megoldatlanságai ellenére is figyelemre méltó. A mű egyik kritikus (Darvasi Ferenc) szokatlan módon újabb témát javasolt a szerzőnek. Írjon regényt a cigányságról. A játékos ajánlatsor hosszan folytatható. Regény a Don-kanyarban elpusztultakról és családjaikról. A szülőföldjük elhagyására kényszerülőkről. Nemcsak a svábokról, hanem a felvidéki magyarokról. Úgyhogy nagyon sok témát kínál a mögöttünk lévő(?), borzalmas század.

(*Magvető, 2008*)

Fehér Zoltán

„Életében megtette kötelességét, gyarapította nemzeti értékeinket”

Néprajzi gyűjtések a Duna–Tisza közén. Sztrinkó István
hagyatéka alapján írta és sajtó alá rendezte Szabó László

Fiatalon, gazdag csomaggal hagyott itt bennünket – írja a kötet anyagának sajtó alá rendezője, Szabó László. Szabó László volt az az idősebb munkatárs, aki legközelebb állt az ifjú tudóshoz. (Több fénykép is tanúsítja szoros barátságukat.) Ő volt az, aki leginkább ismerte gondolkodását, terveit, elképzeléseit, s ezért is merte vállalni a könyv összeállítását. Utószavában meg is jegyzi: *A könyv szerzője voltaképpen nem Szabó László, hanem Sztrinkó István.* Még akkor is, ha a kötet szövegének nagy részében Sztrinkó István gondolatainak a szerkesztő által mondatokba öntött változatát olvassuk. Magam is emlékszem, milyen döbbenetes hatású volt rám Sztrinkó Pista barátom váratlan halála 1992-ben. Szinte hihetetlennek tartottam, hogy egy pályája elején álló, nagyreményű tervekkel, fáradságtalan munkabírással rendelkező tudós váratlanul befejezze földi pályafutását. Nemrég még együtt dolgoztam vele a Bárh János szervezte keceli monografikus gyűjtőkalákában. Arra is emlékszem, hogy már nem sokkal a temetése után közvetlen munkatársait mennyire lenyűgözte és tanácstalanná tette az a hatalmas – fotókból, jegyzetektől, magnószalagokból álló – hagyaték, amelyet az eltávozott kutató maga után hagyott. Abban mindenki egyetértett, hogy ezt a felbecsülhetetlen értéket valamiképpen közzé illik és közzé kell tenni. Sztrinkó István ugyanis, miként más néprajzi gyűjtők, terepmunkája során gyakran csak emlékeztető mondatokat, slágvortokat, mintegy címszavakat jegyzett föl gyűjtőfüzetébe magának, hogy azokat majd a feldolgozás során kifejtse. Szerencsénkre a vele dolgozó munkatársakkal – különösen Szabó Lászlóval – ezekről sokszor cserélt eszmét, így e gyűjtési dokumentumok megfejtése megoldhatóvá vált. *Jelen kötet* – írja a könyv Ajánlásában tanára, Ujváry Zoltán – *arra tesz kísérletet, hogy hozzáadjon valamit a gyűjteménybe került anyaghoz, egy lépéssel tovább vigye a meglévőt, de hiteles maradjon annyira, hogy ő is sajátjának tekintené, ha olvasná.*

A *Néprajzi gyűjtések a Duna–Tisza közén* címmel nagyon gazdag tartalmú, s tudományos témája ellenére nem csak szakembereknek szóló, olvasmányos stílusú írásokat tartalmazó, ízléses tipográfiai kiállítású könyvet vehet kezébe az olvasó. A kötet Sztrinkó Istvánnak *nem eddig publikált cikkeit tartalmazza, hanem újat is ad* a kecskeméti múzeum Bánkiné Molnár Erzsébet szerkesztette *Monumenta Muzeologica* című sorozat 2. darabjaként

Az itt olvasható tanulmányok úgy gazdagítják ismereteinket szűkebb pátriánkról, hogy még inkább megszeretjük azt. *Az aranykalással ékes rónaság, melyet átölel a Tisza–Duna karja*, vagyis a Duna–Tisza köze nem néprajzi, hanem földrajzi fogalom. Múltjából emlékezetes, hogy IV. Béla királyunk ide telepítette a tatárok elől menekülő kunokat. Talán Győrffy István volt az első, aki elgondolkodott azon, hogyan fért el itt a *termékeny rónaságon* negyvenezer kun család. Hát úgy – írja ő –, *hogy ezek a járhatatlan rétségek, futóhomok területek nem kellett az ördögnek sem.* Vagyis mások voltak itt akkor a természeti viszonyok, mint ma.

A Duna–Tisza köze a történelmi Magyarországnak éppúgy, mint a megcsonkítottnak mégiscsak a közepe. Itt kellett állnia a fejedelmi központnak (Csepel-sziget). Csak e központból széttekintve

nevezhették el őseink a Duna jobb partját Dunántúlnak, a Tisza bal parti részét meg Tiszántúlnak. Csak innen nézve Felföld a Felvidék, és innen nézve van értelme Erdélynek (Erdőelve, Erdőn túl) és a Délvidék tájnévnek is. A török időkben teljes egészében a Hódoltság része, s a felszabadító háborúk után ez a táj úgy szippantotta magába a peremvidékre futottakat, mint egy kilukasztott légüres üvegbura a levegőt. A másfél évszázados török pusztításokat kiheverve magához térő *Két víz köze* a magyarság erjesztőközpontja lett. Innen indultak el azok a kulturális hatások, amelyek fokozatosan eljutottak a Kárpát-medence legtávolabbi zugaiba is. A klasszikus néprajzi gyűjtések kezdetén a figyelem azonban sokkal inkább a látszólag több archaikumot megőrzött peremvidékek felé irányult, s jóval kevesebb feltárómunkát végeztek az Alföld közepén. (Gondolok itt főképpen a népzenei gyűjtésekre.)

Ezt a földrajzi egységet is szétszakította a trianoni békediktátum, s ma a Délvidék magyar lakta területei, mint például a *Zombori* vagy a *Szabadkai földek*nek nevezett tájegységek más állam fennhatósága alá jutottak. Am a megmaradt rész, a régi Pest-Pilis-Solt-Kiskun, valamint Csongrád vármegye egy része maga is több kisebb-nagyobb történeti-néprajzi egységre tagolható. Ezek közül legnevezetesebb a Duna–Tisza között átlósan átszelő, de nem összefüggő Kiskunság. (Előtagja nem területi nagyságára utal, hanem *ifjabb* korára, szemben a jóval kisebb, de *korosabb* Nagy-kunsággal.) A *Szegedi földek*, a *Szegedi nagytáj* darabja máig hozzánk tartozik. Újabb néprajzi kutatások derítették föl, hogy gyerekkorom vidéke, a tiszántúli Tiszazuggal határos néhány – részben palócos, részben í-zó nyelvjárású – település (Kécske, Alpár, Lakitelek stb.) önálló sajátos egységet alkot, s a *Tiszamente* nevet kapta. Történeti hagyományai alapján alkot egységet a *Háromváros* (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd). Ugyancsak újabb kutatások eredményeként határozta meg a közelmúltban Bárh János a *Kalocsa Sárköz* földrajzilag egységes, de történetileg és etnikailag sokszínű kistájunkat.

A Duna–Tisza közének tizenkilencedik századi, a felszínes szemlélő számára üres pusztaságában az itt született Petőfi vette észre először az élet milliányi apró mozdulatát, csodálatos szépségét, s emelte tájunkt az irodalomba. Tette ezt akkor, amikor a vadregényes hegyvidék, a *zordon Kárpátok* sokkal inkább megfelelt volna az elvárásoknak. A végtelen kiskunsági puszták káprázatos világa nála a korlátlan szabadság szimbólumává válnak nemcsak tájírójában, de akár a János vitéz helyszíneiben is. Az ő költészete révén válik fogalomná és divatos hőssé nálunk és Nyugat-Európában is a puszták szabad fia, a lovas betyár.

A néprajz, amint az köztudott, a népi kultúrának a hagyományos, az eltűnőben lévő részét vizsgálja, s a recens adatokból rekonstruálja a hajdan voltat. Sztrinkó István későn jött, talán a sokat emlegetett huszonnegyedik órában. Találhatott-e még valamit a valamikori két víz közti világból az ezerkilencszázhetvenes években? Szerencsénkre Bács-Kiskun megyét hosszú ideig elkerülte az erőszakos téjeszesítés. (Bizonyára Erdei Ferencnek, Romány Pálnak és Gajdócsi Istvánnak is köze lehetett hozzá.) Ennek következtében itt valamivel tovább virágzott (vagy inkább már csak tengődött) az a paraszti műveltség, amelyet a szomszédos megyékben korábban megvalósított erőszakos kollektívizálás ekkorra már elpusztított.

A *Duna–Tisza köze mint alakuló emberi táj* című fejezetben élénk tárul a középkorban még sűrű településhálózattal rendelkező földművelő-állattartó *Homokhátság*. A pusztításokat átélő, s a menekülőket befogadó nagyobb települések kivirágzanak. (A Háromváros, Szabadszállás, Kiskunhalas stb.) Az elpusztult falvak határa pedig a nagyvárosok pusztáivá válnak. A folyók menti lakosság mindig kihasználta az erdők, mocsarak, nádasok kínálta bűvőhelyeket a túlélésre. Szekfű Gyula *Magyar történetében* szemléletesen írja le, milyen szörnyű ökológiai változásokat okozott az Alföldön a török hódoltság. Könyvünkben is olvashatunk korabeli beszámolókat a kultúrtájából visszavadult Duna–Tisza közti pusztákról, amelyeket aztán a betelepített nemzetiségi, vagy a spontán visszaszivárgó magyar lakosoknak *kellott megszelídíteni, termővé tenni*. Sztrinkó István fényképei elképzelhetővé teszik számunkra azt a 18–19. századi természeti világot, amelyből mára csak itt-ott maradt meg számunkra némi ízelítő. Egyikük-másikuk festő ecsetjére kíváncszik. A táj önmagában is óriási asszimilációs erővel rendelkezett. Itt, az Alföld sajátos klimatikus és geográfiai viszonyai miatt másképp lehetett és kellett élni, mint akár a Felföld vagy a Balkán zord hegyei között, de a nyugatról érkezett betelepülőket is megváltoztatta az új környezet. (Erről írt szemléletes élménybeszámolót a bécsi diákjaival Császártöltés környékére kiránduló Gaál Károly professzor, amikor olyan *kunesőbe* /homokviharba/ keveredtek, amelyet Ausztriában vagy Németországban el sem tudtak volna képzelni.) Sajátos paraszti kultúrájuk

– mondom én – épp itt alakul ki. A kulturális asszimiláció (amelyet a nyelvi követett) szintén spontán módon hatott. Senki sem kényszerítette a Móricz Zsigmond által megcsodált *hímzett subás, szép tartású, pipázgatva beszélgető* kiskőrösi tótokat arra, hogy magyar viseletet hordjanak, magyar bajusszal, kun süveg alakú kucsmában járjanak. Nyilván utánozni akarták a divatban előttük járó magyarokat. Sztrinkó István felkutat és egymásba illeszt minden régi irodalmi adatot, amelyik vizsgált területét mutatja be. Amikor Madarassy László 1912-ből származó tájrajzát idézi, nekem gyerekkorom Kécskéjének helynevei villannak fel a *Bogárzó* vagy a *Lapos* olvastán. Kocséron még én is hallottam történetet a *Kenyérváró dombról*. A *királydínnye* eszembe juttatja, hogy tízéves koromban hogyan kapkodtam miatta *mesztéllabas* talpam a bögi homokban. Az *ökör-farkkóró* az általam gyűjtött mondákban mindig égig érő fává változott. A Petőfitől is megénekelt *ördögszekeret* meg mi *ballangónak* neveztük. Ma is látom veszett vágatásukat a havas pusztán, a Szekerka csárda felé, amint télvíz idején az apáti régi pusztájából létrejött Kocséron lakó jász rokonságunkhoz szánkázunk. A harmincas években még a kécskei piacon ott sorakoztak a *sonkolyt* áruló asszonyok. Pusztajenőn rekkenő nyári hőségben néha fölrémlett a *délibáb*. S innen hozták a piacra a szappan helyett is használható *széksót*. A víz menti helységek a 19. században még gyakran, szinte minden évben megélték a *jön az árvíz, jön az árvíz* élményét. Ismerős ez a világ számomra saját tapasztalataimból és gyűjtéseimből. Én még nádfüdeles házban töltöttem életem első húsz esztendejét. Bátyán még meg tudtam menteni néhány nádvágó szerszámot. Ismerősek a Sztrinkó által is idézett – Vályi és Fényes által megfogalmazott vissza-visszatérő sorok a községleírásokban a gyakori árvizekről, meg a kicsiny felszántott határhoz képest óriási rétekről, legelőkről, erdőkről. A magyarság letelepedése óta tudatos vizgazdálkodást folytatott, miként azt Andrásfalvy Bertalan tanulmányaiból tudjuk. Ennek bizonyítékai a Sztrinkó által is ismertett *fokok*. Mint írja, *A természeti környezet és az ember viszonyára a XIX. század közepéig Kecskeméten az volt a jellemző, hogy a táj adottságait alaposan ismerve különösebb átalakító beavatkozás nélkül fordította azokat hasznára a város népe.* (Hol van ez a szocialista az ember legyőzi a természetet felfogástól!) E táj népe, ahol lehetett, állattenyésztést, máshol földművelést, kertészkedést folytatott, a vizenyős területeket pedig gyűjtögetéssel, vadászattal, halászattal hasznosította. Mindezt láthatóvá is tette az ifjan elhunyt kutató a *Kecskemét régi népeletről* című múzeumi kiállításon. Micsoda időszerű üzenet ez mai környezetpusztító korunknak.

Az igazi társadalomtudós abból ismerzik meg, hogy milyen mélységig merít a vizsgált világból. A lényeg valójában a részletekben rejlik. S ha a magyar halászatot Hermann Ottó vagy Solymos Ede munkásságával leírtnak tekintjük, Sztrinkó István folyó- és állóvízi halászati gyűjtése meglepetést okoz gazdagságával. Hasonló bőséget nyújtja a régi vadászat, a gyűjtögető életmód és eszközzanyagának leírásával is. Mennyire hasonlít, s mégis mennyire más ez, mint a Szűcs Sándor által feltárt régi sárréti pákászok világa. Itt újból szépirodalmi forrásra bukkan. Az alpári születésű Kádár Lajosnak ő ugyan csak a *Kolomp szól a ködből* című önéletrajzi regényéből idéz, de idézhetne a hasonló jellegű *Tyúkász Péterből* is. (És itt megint kiszól belőlem a régi kécskei, aki diákkorában falta a Magyar Élet- /ma Püski Kiadó/ könyveket, s felejtethetlen élményt jelentettek számára Kádár Lajos regényei, mert bennük az általa jól ismert Tiszamente jelent meg, mint *haza a magasban*. Bosnyák Sándor egyébként a Cumania 8-ban közölte az *Alpár néphite Kádár Lajos emlékeiben* című tanulmányát.) Sztrinkó tud újat mondani a halasi Nagy Czirok László pásztoréletet bemutató kötetei után is erről a témáról. A bugaci pásztorvilágról szóló kötetet pedig Szappanos Jolán tollából épp ő rendezte sajtó alá (*A nagy pusztán*). Ő jelenteti meg szerkesztőtársaival Kubinyi Ferenc és Vachot Imre képeskönyvének Kecskemétről szóló részét 1980-ban.

Sajátos, tájunkra jellemző települési forma a tanya. Sztrinkó itt is sok fontos dolgot lát meg. A homoki földek bevonása a kertgazdaságba megindította a tanyásodási folyamatot a 19. században. (Kécskén *kertésznek* nevezték a gazda tanyáján állandóan kinn lakó bérest. F. Z.) A nem sárosodó homok lehetővé tette a tanyák közti utak állandó használatát, s a tanyák megvalósították a lakóhely és a munkahely eszményi szimbiózisát. Kialakult népességükből egy sajátos társadalmi csoport, rájuk jellemző közösségi szokásokkal és tudattal. A kor politikája nem megszüntetendő csapásnak tekintette a tanyarendszert, hanem még iskolahálózatot is kiépített érdekükben. A pusztákra kiköltözöttek néha hosszú ideig veremlakásokban laktak, míg fel tudták építeni tanyaházukat, s évekig, évtizedekig küzdöttek maguk alkotta speciális szerszámaikkal a homokvilág termővé tételén. Létrehozták a semmiből az alföldi bor- és gyümölcskultúrát. Ez aztán magával hozta anyagi előrehaladásukat, tekintélyük növekedését is.

Emlékszem még arra, milyen termékenynek bizonyult a levéltárakból előbányászott hagyatéki leltárak (inventáriumok) néprajzi szempontú hasznosítása. Az effajta kutatások történeti mélységet adtak a Juhász Antal által talán a hatvanas években először alkalmazott jelenkutatás azon módszerének, amikor egy-egy gazdaság, pl. egy tanya teljes eszközanyagát lajstromba vették. Sztrinkó István ezt a metódust finomította, s tárgygyűjtései során már a tárgyak sorsára és arra is kíváncsi volt, hogy miért szabadulnak meg tulajdonosaik egyiktől könnyű szívvel, másiktól meg csak nehezen vagy sehogyan se.

1989-ben Kecskeméten rendezték a *Tanakodás a tanyákról* elnevezésű konferenciát, ahol Sztrinkó István *A népi kultúra tárgyi változásai a Duna–Tisza közti tanyákon* címmel tartotta meg előadását. Idézte Erdeit: *Sehol annyi kis szerszámot, munkaalkalmatosságot nem láthat az ember, mint ezen a vidéken. Ezek mind a közelharc eszközei, amelyeket kis emberek használnak a nagy elemmel szemben.* Minthogy a tanyarendszer viszonylag új keletű, *kontinuitásról alig beszélhetünk* – mondja Sztrinkó. A tanyavilág ezért nyitott volt mindenféle újításra. (Ezt a felfogást Szabó Miklós tanulmánykötetében – *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken* (2005) kiterjeszti, s a mai néprajzi kutatás legfontosabb aspektusává teszi.) A családi munkaszervezeten alapuló tanyák népének innovációs készségében kell keresnünk anyagi kultúrájának gyors alkalmazkodóképességét. Más volt a régi munkaeszközhöz való viszonyuk, ha teljesen megszűnt egy tevékenység, megint más, ha korszerűbb eszközök jelentek meg. Befolyásolta a megszerzhetőséget, ha érzelmileg kötődtek hozzá (pl. pásztorcsalád a már nem használt pásztor eszközökhöz). De közrejátszott a pénzért fölvasárló nepperek megjelenése, vagy a folklorizmus mint paraszti attitűd. A néprajznak figyelembe kell vennie a mai utóparasztság anyagi kultúrájának legújabb jelenségeit is, mint amilyenek a fóliasátras zöldségtermesztés, az autónak, a kerékpárnak mint teherszállító eszköznek a használata, a csettegők megjelenése, a motoros szerszámok használata, a kemizálás, a gáztűzhely (gázpörzsoló) és az elektronika bevonulása a paraszti tevékenységbe. Megfigyelhető, hogy a könnyebb megoldás kínálta lehetőség miatt szemünk láttára megy veszendőbe az energiaforrásként egykor felhasznált szalma, kukoricacsutak, szárízik, venyige, fanyesedék stb. *A tanácskozás során kiderült, hogy jöllehet két évtizede még egymillió tanyasi lakossal számolhattunk, s ma is lassan apad a tanyák száma, illetve változik jellegük és szerepük, bizonyos, hogy a jövőben megáll végleges felszámolásuk (...) ezért határozottan tenniünk kell valamit e negyedmillió tanyán élő népességért.* Láthatjuk tehát, hogy a sokak által fölöslegesnek vagy megtúrtnek látszó tudomány, a néprajz, eredményeivel hozzájárult a politikai döntéshozók befolyásolásához.

Szerencséje volt Bács-Kiskun megyének, hogy Erdei Ferenc, a neves szociográfus-politikus már a 30-as években elkötelezte magát mellette. Itt találta meg ugyanis azt a parasztságban rejlő erőt és akaratot, amely az egész országnak mintát adhatott volna az elavult agrárvilágból való kitérésre. A polgári átalakulásra. Az ő tekintélye és ügyes politikálása késleltette a megye mezőgazdasági kollektivizálását. Sőt a sajátos szakszövetkezeti rendszer még egy utolsó fejlődési szakaszt is eredményezett. Ekkor alakult ki a sokak által irigyelt homokhátsági arany háromszög (Kiskőrös–Kecel–Soltvadkert). Itt nem zúdult be olyan hirtelen a megszüntetett tanyák népe a városok panel-lakónegyedeibe, amelyek szinte felismerhetetlenül átalakították és elrontották a hagyományos városképeket. Így válhatott Kecskemét, a jobb adottságokkal rendelkező Szolnokkal szemben, egy kialakítandó új megyerendszer (rajon) elképzelt központjává.

A *Gyűjtőtáborok Sztrinkó István vezetésével* című fejezetben Szabó László, a kötet szerkesztője bemutatja, hogy az 1960–80-as években még talált errefelé gyűjtenivalót az etnográfus. Nem késett hát el Sztrinkó István. A tanyavilágban és a falvakban még a családi kisgazdaságok működtek. Nagy szerepe volt az állati igaerőnek, az országos kirakodó- és állatvásároknak, a heti piacoknak. Az építmények még a régiéek voltak, sőt az újak emelésénél is alkalmazták a hagyományos anyagokat, formákat és eljárásokat. A lakásbelsőket is paraszti-polgári ízlés jellemezte. A televízió nem zilálta szét a közösségi élet szokásait. Még éltek a régi egyletek, olvasókörök hagyományai az új keretek között is. Eleven volt az egyházi élet, hatalmas tömegeket vonzottak a búcsúk, a lakodalmak, a temetések. Ennek a hagyományos értékrenden alapuló világnak a dokumentálását, későbbi felhasználás céljából való megmentését szolgálták a Sztrinkó István által szervezett szabadszállási, kiskunmajsai és szalkszentmártoni gyűjtőtáborok, amelyekben hivatásos szakemberek mellett mindig számolt elhivatott helyi kutatókkal is (Csík Antal, Kozma Huba). Nagy jelentőséget tulajdonított a fényképezésnek, s szerinte a fotók a megszülető tanulmányoknak ne egyszerű illusztrációi legyenek, hanem lényeges mondanivalót tartalmazzanak. Majsai néprajzi monográ-

fia tervezetében több mint húsz téma szerepel a településnéprajztól a népdal, néptánc témakörig megannyi jónévű témagazdával. A recenzió írója, mint afféle koca néphütyítő, sajnálja, hogy a hiedelemvilág nem kapott önálló címet a tervezetben. Biztosra veszem azonban, hogy a babonás elemek megjelentek sok-sok témakör feldolgozásában. Mint például a család- és társadalomszervezet, a földművelés, szőlőművelés, a pásztorzkodás, az istállózó állattartás, a baromfitartás, az építkezés, a táplálkozás, a jeles napok, a szakrális néprajz stb., hiszen, mint Ortutay írta, a hiedelemvilág a paraszti társadalomban előrad az élet minden területén. Jó volna végre kézbe venni a vizsgált települések néprajzi monográfiáit. Helyettük vigasztaljon az a tudat, hogy a *kutatásokból megszületett írások* – írja Szabó László –, a *beépült adatok (...)* kezdtek eltüntetni a magyar néprajz térképéről az így körülírt fehér foltot.

A nagyközönség a néprajztól gyakran a népművészettel azonosítja. Számára csak a díszített tárgyak a megmentésre, kiállításra érdemesek. A Duna-Tisza köze nagy része azonban – talán csak a Kalocsai Sárkózt kivéve – már a 20. század elején is puritánságról volt híres. Népviseletéből elsőnek vetkezett ki az olcsó gyári ruhaneműk csábításának engedve. A korábbi idők megmaradt darabjai, a használati eszközök, ruhák díszes fajtái, szép formájú tárgyak azonban nem kerültek el a néprajzkutatók figyelmét (Madarassy, Szabó Kálmán, Lükő Gábor, Fél Edit). Sztrinkó István *A kiskunsági népművészet kérdőjelei* című írása épp a *Forrásban* jelent meg 1979-ben. S a kérdőjelek: Mennyiben tekinthető a polgári fejlődés szakaszában tartó mezőváros lakosságának művészete népművészetnek? Van-e köze ehhez a pásztorművészetnek? A tanyavilágban meg szinte nem lelünk díszített tárgyakat. Vagy ha igen, akkor azok funkcióváltáson mentek már keresztül, értéküket használhatóságuk, s nem szépségük adja. 1982-ben látott napvilágot a Novák Lászlóval közösen összeállított kötet a *Háromváros népművészetéről*. A *Háromváros népművészetének darabjai három forrásból származnak* – írja. Ezek: a helybeli mesterek készítményei, a kereskedelemmel ide került tárgyak és az egyének saját tárgyalgó tevékenységének a produktumai. Ebből a munkából is olvashatunk egy részletet a kötetben (*Szemelvény Sztrinkó István tudományos munkásságából. A Háromváros népművészete*).

Néprajzi könyvgyűjteményemből gyakran forgatom a Sztrinkó István által nekem dedikált különyomatokat és egyetlen birtokomban lévő kötetét, *A népi építészet a Duna-Tisza közén* (1987) címűt. Sokoldalú néprajzi érdeklődésében talán ez a terület állt hozzá legközelebb. Erről szól *Az építkezés képes lexikona* című fejezet is. Kiderül, hogy ez az agyonkutatott terület is tartogat számunkra meglepetést, ha olyan alapos, fényképekkel, rajzokkal dokumentált terepmunkára támaszkodik, mint amilyen Sztrinkóé. A kérdéshez más-más oldalról közeledik megvalósítva az anyagi, a szellemi és a társadalom-néprajzi szempontok komplexitását. Vizsgálja a témát technikai oldalról (*primitív fatechnikák, a régi mészkből való építkezés, kör alaprajzú épületek, s minden munkájában a pontos mesterségbeli készítési módja a falnak, födémnek, tetőnek, stb.*), a forma (*alaprajzi elrendezés, tetőformák, homlokzatok stb.*), a háztípusok (*tüzelőberendezés, füstelvezetés, alaprajz, stb.*), az építkezés mint művészet (*arányok, díszítettség, nagy stílusok hatása: barokk, klasszicizmus, szecesszió, új törekvések*), a táj adta és kereskedelem útján bekerült anyagok (*nád, sövény, sár, hant, homok, kő stb., migráció, tanya-város viszonya, árucseré*), a mesterségbeli tudás (*nádazó, falverő sövényfonó, vályogvető emberek, hivatásos ácsok, kőművesek*), az építkezés szerszámai, eszközzanyaga (*nádverő, nádvarró, lapocka, nyomófa, szorítófa stb.*), a lakábszélő (*kunyhó, egyszatú ház, többosztatú ház helyiségeinek bebútorozása, a bútorok hagyományos rendje, az ebben végbement változás*), a szoba ünnepi célra való felhasználása, kultuszhelylé tétele (*lakodalom, ravatalozás, a szoba tiszta szoba funkciói*) és így tovább. Furcsa módon bizonyos kérdések épp azáltal váltak a kutató számára megfoghatóvá, lefényképezhetővé, hogy a vizsgált objektumok már romlófélben voltak. Így láthatóvá vált pl. építési technikájuknak számos, ép állapotban nem érzékelhető részlete. Bizonyos vagyok benne, hogy Sztrinkó kutatásainak elvi és technikai megállapításai még felhasználásra kerülnek a modern magyar szerves építészetben.

A kötet végén, de *Sztrinkó István tudományos tevékenységének bibliográfiája* előtt a szerkesztő bemutatja őt magát a *Társadalmi háttér és Életpálya* című fejezetekben. S itt már a tudós baráté a szó. A magyar néprajztudomány történetében nem csak egy-egy táj feltűnően gazdag néphagyomány (főképpen *szép tárgyai*) miatt esett meg, hogy ráirányult a nagyközönség figyelmé. Ehhez elsősorban olyan kutatóra volt szükség, aki az adott táj szülöttje volt, tehát érzelmileg is kötődött hozzá. A palóc, matyó, kalotaszegi, a sárközi, dél-dunántúli látványosan gazdag népművészet mellett az alföldi sokáig fel sem tűnt. Ezért szinte a mai napig tartogat kutatnivalót. Sztrinkó István tizenöt éves tudományos pályája során úgy hozzáért a Duna-Tisza közéhez, mint Orbán

Balázs a Székelyföldre, Gönczi Ferenc Gőcsejhez vagy Ecsedi István a Hortobágyhoz. Persze ez a kötődés korábban kezdődött.

Sztrinkó István 1953-ban született Jánoshalmán, abban az észak-bácskai faluban, amelynek a történelem során idegenhangzású nevei is voltak, s lakói is különböző, ide költözött nemzetiségekből gyűródtak magyarrá. Sztrinkó István neve is utal eredetére, családja sorsa pedig arra az általános folyamatra, amelyben a tájnak meghatározó szerepe van az ott élőkre. Milyen hatások járultak ahhoz, hogy ősei tudását, tapasztalatait akarja megőrkíteni? *Mindkét ágon földműves családból született.* Édesapja később a tompai térsz elnöke, s még vérében hordozta a paraszti világ emlékeit. Első adatközlői között ott volt anyai nagyanyja, Hornyák Mária. Sztrinkó Istvánnak már tompai kisdíák korában újságcikke jelent meg. Kecskeméti gimnazista korában gyűjti a könyveket, s rá is – mint anyaiunkra, akik a népismerettel foglalkozunk – nagy hatást gyakoroltak a népi írók. A debreceni egyetemen történelem-néprajz szakon tanul. Tanárai között meghatározó volt számára Ránki György, Szabadfalvy József, Ujváry Zoltán, Dám László szellemisége. Már egyetemista korában megkezdí gyűjtőútjait. Dél-Dunántúlon és a Tiszazugban kutat, majd a kecskeméti Katona József Múzeum munkatársa lesz. Elkezdí nagy tervét, a Duna–Tisza köze népéletének, múltjának feltárását. Gyűjtőtáborokat szervez a Kiskunság három helységében. Munkatársaival, Szabó Zoltánnal, Kőrösi Ilonával és Székely Györggyel múzeumi kiállítást hoz létre. Összesen kilenc kiállítást szervez. Huszonhárom gyűjteményes kiadvány, köztük a múzeum évkönyvei, a Cumania kötetei készülnek el szerkesztésében. Közben gyűjt és publikál szorgalmasan. Nemcsak a Duna–Tisza közén végez terepmunkát, hanem eljut Dunántúlra, a Székelyföldre is. Publikációinak száma a kötet tanúsága szerint eléri a negyvenhármát. 1978-ban megnősül, felesége Nagy Irén, aki szinte családi lektora és munkatársa is lesz. 1979-ben a Bács-Kiskun Megyei Múzeumigazgatóság igazgatóhelyettesévé nevezik ki. 1987-ben Gunda-díjjal, 1988-ban pedig Jankó János-díjjal jutalmazták. Mint Ujváry professzor írja, *munka közben érte a halál. Éjjeltájt még lelkesen csomagolta annak a kiállításnak az anyagát, amit másnap vitt volna Dániába, hazatérve lett rosszul. Családjától, barátaitól sem tudott elbúcsúzni...*

Az ő munkásságának értéke is tovább növekedik a múltó idővel – olvassuk a kötet szerkesztőjének tollából –, egyre értékesebb lesz, eredményei nemzedékeken át ösztönzőleg hatnak, az őt megerősítő vagy cáfoló vélemények megsokszorozódva épülnek be a kutatott terület és az egész (magyar) kultúra élő valóságába. Ha valaki ezt eléri, nem élt hiába.

(Kecskemét, 2008)

40 éves a Forrás

Márciusban ünnepeltük folyóiratunk, a Forrás negyvenedik születésnapját. Az évforduló alkalmából a Katona József Könyvtár és a Forrás Szerkesztősége ünnepi irodalmi estet rendezett 2009. március 26-án, csütörtökön 17 órakor a Katona József Könyvtárban. Az esten köszöntőt mondott Rausch Sándor, a Bács-Kiskun Megyei Közgyűlés alelnöke. Vasy Géza, a Magyar Írószövetség elnöke üdvözlő levelét Tarján Tamás olvasta fel.

Az esti vendégei voltak: Kányádi Sándor, Pécsi Györgyi, Podmaniczky Szilárd, Sándor Iván, Zelei Miklós, valamint a folyóirat szerkesztői: Füzi László, Buda Ferenc, Dobozi Eszter, Pintér Lajos. A beszélgetést Tarján Tamás vezette. A rendezvény fővédnöke Bányai Gábor, a Bács-Kiskun Megyei Közgyűlés elnöke volt.

Az ünnepi alkalomra a Forrás folyóirat márciusi száma kiemelt összeállítást közölt.

A Katona József Könyvtár II. emeleti Helytörténeti Gyűjteményében március hónapban a folyóirat történetét bemutató kiállítás volt megtekinthető.

Az évforduló alkalmából két emléktábla elhelyezésére is sor került. 2009. március 25-én, szerdán délelőtt 10 órakor a Kecskemét, Pázmány Péter utca 6. szám alatt álló háznál Zám Tibor (1929–1984) író, szociográfus, a Forrás egykori szerkesztője emléktábláját avatta az emlékező közönség. Ugyancsak 2009. március 25-én, délelőtt 11 órakor került sor Hatvani Dániel (1937–2006) író, költő, szociográfus, a Forrás egykori főszerkesztője emléktáblájának avatására a széchenyivárosi fiókkönyvtárnál (Kecskemét, Széchenyi sétány 6.). Zám Tibor emléktáblájánál Buda Ferenc, Hatvani Dániel emléktáblájánál Füzi László tartott rövid emlékező beszédet.

Az évfordulóhoz kapcsolódik, hogy 2009. április 14-én Kiskunhalason a Forrás – Új Tükör Klubban Füzi Lászlóval találkozott a közönség. A klub 1973 óta működik.

Valamennyi rendezvényt meghatóan nagy érdeklődés övezte.

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer   **SZILÁDY**

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.